

X X X

09 1 6

83-84

**TÜRK
MİLLİYETÇİLİĞİNİN
DOĞUŞU**
(1876 - 1908)

David Kushner'den

Tercüme
Zeki Doğan

Kitap Hakkında
 “Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu”
 adını taşıyan bu eser Türkiyat çalışmalarıyla
 tanınan David Kushner tarafından
 1976’da Londra’da hazırlanmış,
 ilk baskısı İsrail Hayfa Üniversitesi
 tarafından yapılmıştır.
 Eser İngilizce nüshası esas
 alınarak Zeki Doğan tarafından tercüme
 edilmiştir.
 Kitabın dizgisi Sorkun Dizgi,
 ofset baskısı ve mücellit işleri, Başak Ofset’te,
 Kapak Tasarımı Erol Cihangir tarafından
 yapılmış, Fener Yayınları
 tarafından 1998’de İstanbul’da neşredilmiştir.
 Kapaktaki resim, Çanakkale Harbinde Türk topçusunun
 tarassut anını göstermektedir.
 Kitabın Milletlerarası Yayın Numarası
 ISBN:

FENER YAYINLARI
 Cihangir - Sıraselviler Cad.
 Soğancı Sk. No: 10 K. 2 D. 1
 Tel. (Fax) 0212 - 245 13 25
 TAKSİM - İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

Önsöz / 5

I. BÖLÜM

Giriş

Siyasî ve Sosyal Geçmiş / 8

Türkçülüğün Kaynakları / 15

II. Abdülhamid Devrinde Basın ve

Türk Millî Duygusu / 22

II. BÖLÜM

Terminoloji Bilgisi / 29

III. BÖLÜM

Tarihte Türkler

Tarihi Araştırmalarda Türklerin Yeri / 39

İslâmiyetten Önce Türkler / 44

Müslüman Türkler / 47

Osmanlı Türkleri / 51

IV. BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu Dışında Türkler

Millî ve Irkî Görünüşler / 57

Pan - Türkizm / 64

V. BÖLÜM

Anadolu / 69

VI. BÖLÜM

Türk Dili Reformu / 77

XIX. yy.’da Dil Meseleleri

II. Abdülhamid Devrinde Sözlük ve Gramerler / 80

Dil Tartışmaları / 82

Dil Reformu / 95

VII. BÖLÜM

Türk Kültürü / 109

VIII. BÖLÜM

Türkçenin İmparatorluk İçindeki Durumu / 119

IX. Bölüm

Sonuç / 129

Notlar / 139

“Kamus namustur.
Kamusa uzanan el namusa uzanmış demektir.”

Cemil Meriç

ÖNSÖZ

Bu kitap, modern Türk milliyetçiliğinin ilk dönemini inceleyen eserdir. İslam dinine ve Osmanlılığa, devlet ve ülkesine yürekten bağlı olan Türklerin ateşli milliyetçiler olarak çok hızlı bir şekilde değişmeleri bu milletin kendisini bile düşündürmüştür.* Bu, Türk milliyetçiliğinin temellerinin daha önceki devirlerde atıldığı fikrini vermektedir. Bu eser de bu değişmenin düşünce kaynaklarını araştırmaktadır.

(*) “Bir asırlık Sultan Abdülhamid döneminde bile resmen benimsenmesine çalıştığı “lisanın sadeleştirilmesi” Namık Kemal-Hamid-Ekrem ve onların takipçileri, sonra Naci ve arkadaşları, daha sonra Edebiyat-ı Cedîde mensupları acaba nasıl rol oynadılar?... Ahmed Mithat’ın Şemseddin, Sami daha sonra İzmir’de Selahaddin ve Necip bir takım Türkçecilerin bakış tarzları neydi? Meşrutiyetten evvel ve bu hususta siyasî görüşlerin ne gibi tesiri oldu? Türkiye hudutlarının dışında Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde hizmet eden kişilerin ve görüşlerinin esası nedir? Mehmet Emin Bey, Ziya Gökalp ve arkadaşlarının başlan-

gıçta uğradıkları büyük hücumların sebebi neydi? Son senelerde bu fikirlerin o kadar çabuk yayılması ve herkes tarafından kabul edilmesi ne gibi tarihi sebeplerden ileri geldi?" Mehmet Fuat Köprülü, Milli edebiyat Ceryanının İlk Mübeşşirleri, İstanbul 1928, s.46-47.

Bu incelemenin ana konusu, Sultan II. Abdülhamid devridir. Genç Türkler (Jön Türkler) devrinde başlayan ve gelişen Türk milliyetçiliğine geniş yer verilmemiş 1908-1914 dönemine daha fazla yer verilmiştir. Halbuki, bu dönemde Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında, siyasî, sosyal ve dış etkiler oluşmuştur. Yeni Türkiye'nin lider kadrosu ve Ziya Gökalp, bu dönemde öğrenim görmüş ve yetişmiştir.

Türk milliyetçiliğinin bu ilk devrinin tarihî yayınlarıyla birlikte arayıp bulmak nedeniyle Türk basınında inceleme yapmak, benim için önemli bir konu olmuştur. Sultan II. Abdülhamid devrinde gazete ve dergiler sansüre rağmen —daha çok dışarıda basılan bu dergiler— eşi görülmemiş sayılara ulaşmış, şekil ve içerik olarak hayli düzelmiştir. Siyasî görüşleri tartışmasına rağmen, gazetelerde kültürel konularda yazılar yazılmıştır. Bu yazılar Türkler'in batılaşmasında öncü rol oynamıştır.

Bu dönemin bütün dergilerini ve yayınlarını ve bu yayınlarda ifade edilen ideolojik konuları incelemek fırsatı bulamadım. Bununla birlikte en önemli olanlarını inceledim. Bu yayınlarda milliyetçilikle ilgili olanların bir özetini vermek istedim. Böylece Türk toplumunda görülen bu değişimin esaslarına biraz da olsa ışık tutacağımı ümit ediyorum.

Bu konuda beni her zaman destekleyen ve bu araştırmayı salık veren merhum hocam Prof. dr. Uriel Heyd'e şükranlarımı sunarım.

Eserin genişlemesinde fikirleriyle yol gösteren Prof. Dr. Andreas Tietze'ye en derin şükranlarımı ifade ederim. Bu eserin hazırlanmasında ihtiyaç duyduğum kaynak kitaplar için yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Enver Ziya Karal'a, kitabı gözden geçiren ve gerekli düzeltmeleri yapan Prof. Dr. Şerif Mardin'e, araştırmalarımı yürütme ve imkan sağlamada büyük yardımlarını gördüğüm Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı, Dış Münasebetler Genel Müdürlüğü'ne, sağladığı imkan ve yardımlar için U.C.L.A. Yakın Doğu Merkezi'ne ve dekanı merhum Prof. Dr. Gustav. E. Von Grunebbaum'a teşekkürü borç bilirim.

Bu kitabın yayınlanması için de Hayfa Üniversitesi'ne özel olarak şükranlarımı belirtmek isterim.

DAVID KUSHNER
Londra-1976

I. BÖLÜM

Giriş

SİYASİ VE SOSYAL GEÇMİŞ

Geçmişte kişiliklerini siyasi veya buna benzer başka bir engel tanımadan —insanların kardeş olduğu (inananların)— ümmet prensibi içinde bütünleştiren daha geniş bir İslamî kişilik içinde eritecek kadar ileri götüren Müslüman Türkler'in çağımızdaki laik ve milli bir devlet fikrini ilk defa ortaya atmaları Türk tarihinin özelliklerinden biridir. Türklerin İslamiyeti kabul etmeden önce de büyük bir tarihleri olduğu ve imparatorluk dışında gerek dil ve gerekse ırk yönünden birbirine benzeyen bir Türk Dünyasının bulunduğu gerçeği hemen hemen unutulmuş, yerini Hz. Muhammed ile başlayan İslam dini ve onun dünyası almıştır. Türkler, hiç şüphesiz İslam tarihindeki rollerini bilen ve bununla gurur duyan insanlardı. Yalnız bu gurur, Türk kavmi (milleti) veya ırkı olarak değil, Osmanlı olarak hissedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin varoluş sebebi, dinin emirlerini yerine getirmektir. Bu yüzden savaşta kazanılan zaferler de İslamiyet'in zaferi idi. Osmanlılar, Darü'l-İs-

lam (İslam ülkesi)'nin sınırlarını genişletmek yolunda kendilerinden önceki müslüman hanedanları nasıl geride bırakmışlarsa, İslam'ı kabul ettikten sonra dini kuruluşlarına verdikleri önemde de öncekilerden kat kat ileri gitmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda iman edenlerle etmeyenler arasında ayırım yapılmıştı. Türkler, Arap ve diğer müslüman vatandaşlardan daha fazla haklara sahip değillerdi. Hatta devlet kuruluşlarında Türk olmayanları, daha fazla kayırmıştı. Mesela devlet hizmetinde çalışanlardan Türk olmayanların sayısı hayli çoktu.¹

Osmanlı bürokrasisine girmek için gerekli olan şey, Türkçe bilmek esas kabul edilmiştir. Osmanlıların devletin Türk özelliğini korumak yolundaki en büyük hizmetleri imparatorluğun resmî dilini Türkçe yapmaları olmuştur. Bu, kendilerinden önce devlet işlerinde Farsça kullanan Selçuklular ve Arapça kullanan Memlukler gibi Türk hanedanlarının tam tersi bir davranıştı. Osmanlı devrinin edebî eserleri genellikle Türkçe yazılmıştı. Bu derece kıymet verilen ve yüceltilen Türkçe, Türklerin İslamiyeti kabul etmeleriyle bu sahaya hizmet eder duruma gelmişti. Türkler'in İslamiyet'i kabul etmeden önce kullandıkları Göktürk ve Uygur alfabelerinin yerine Arap alfabesini kabul etmeleri, Osmanlı devletinden önceleri idi.² İslamiyet'i kabul eden diğer milletler de buna benzer davranışlar görülmüştü. Ancak Osmanlılar alfabeyi almakla kalmayıp Arapça ve Farsça'dan birçok kelimeyi bu dillerin imlâ özelliklerini de dillerine aktarmışlardır. Bu durum devlet bürokrasisinin ve edebiyatçıların genel özelliği olarak karmaşık bir üsluba yol açmıştı. Bu da halk dili ile bürokrasi (edebiyatçıların kullandığı dil) olarak iki guruba ayrılmıştır.

Türk milliyetçiliğinin ilk doğuşuna ait işaretler Osmanlıların ilk döneminde Sultan II. Murat (1421-1451) döneminde görülmektedir.³ İlk Türk tarihine ait hikayeler, resmi Osmanlı tarihine girmiş, efsaneden Oğuz destanları bu dönemlerde izleri görülmektedir. Osmanlı'da halk edebiyatı, sufi-mistik tarikatlarla bağlı olarak gelmiştir. Saraya yakın olan edebiyatçılar ise eserlerini Osmanlı'nın karışık üslûbu ile yazmışlardır.

Avrupalıların Osmanlılar ve bağlı eyaletleri için yaygın olarak kullandıkları Türk ve Türkiye kelimeleri bile XIX. yüzyıla kadar Osmanlı metinlerinde pek görülmemektedirler. Türk terimi, arada sırada "Cahil Anadolu (insanı) köylüsü" anlamıyla veya "Türkçe konuşan Osmanlı" ile "diğer dilleri konuşan Osmanlı"yı ayırdetmek için kullanılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve daha göze çarpıcı bir biçimde de XIX. yüzyılın ilk yarısında içine girdiği batılılaşma dönemi, Osmanlı devletin temelini sayılan kurumları saracak değişik düşünce ve fikirleri de beraberinde getirmişti. Vatan, millet, özgürlük, eşitlik gibi Avrupa kaynaklı düşünceler, yabancı ülkelerde kurulan (yeni) elçilikleri, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Türkiye'de yeni açılan okullar ve davet edilen yabancı öğretmen üyeleri ile kurulan ilişkiler vasıtasıyla bazı Osmanlı aydınları arasında tartışılır olmuştu. Gerçekten de Osmanlı imparatorluğu'nun yeni dönemi bu düşüncelerin benimsenmesini —kabul görmesini— gerektiriyor gibiydi. XIX. yüzyılın başında başlayan Yunan ayaklanması ile başlayan olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nu sadece dıştan gelen saldırılarla değil, aynı zamanda içten bölünme tehlikesiyle de karşı karşıya getirmişti. Avrupa'dan gelen fikirlerden etkilenen Hristiyanlar, gittikçe huzursuz oluyor, daha fazla özgürlük istiyorlardı. İmparatorluk zayıflamış, içte hristiyanlar lehine gelişmeler, dıştan destek bulmuş-

tur. 1939 Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ile başlayan Tanzimat hareketlerinin liderleri, Osmanlı halkını eski dar çerçeveli bağlar yerine daha geniş anlamda Osmanlı topluluğu fikrini benimsetmeye çalıştılar. Böylece etnik ve dinsel ayrılıklar önlenenecekti. Bu yeni siyaset, Osmanlılık diye tanındı. Osmanlılık, imparatorlukta azınlıklar ve diğer Osmanlı vatandaşları gibi bütün haklarını tam kullanma yetkisini veriyor ve bu hak tanzimat döneminin bütün idari ve hukuki reformlarının arkasında yatan gerçektir. İmparatorluğun çeşitli dinsel ve etnik gurupları —toplulukları— bünyesinde toplayarak dağılmasını önleyebilmek için Osmanlılık bir fırsat ve bu koşulu koruyacak bir fikirdi. Bununla birlikte Osmanlılığın temsil ettiği fikirlerin ifadesindeki çelişkiler ve uygulamalardaki zorluklar kaçınılmazdı.⁴ Birçok devlet adamı, Osmanlılığı uygulamakta samimi davranmış olsalar bile yeni fikirler ortaya çıkmıştı. Eski dinsel bağlılıklar ve görüşler, bir günde atılacak kadar zayıf değillerdi. Bazılarının, yeni doktrini devletin iç güvenliğini sağlamak yahut yabancı güçleri memnun etmek için iyi bir vasıta olarak görürken, çok dinli, çok milletli imparatorlukta müslüman olarak kendi üstün durumlarını muhafaza etmek için bir gayret gösterdikleri görülmektedir. Gerçekten de Hristiyanlar, reformlarından olduğu kadar imparatorluğun içine kadar sirayet eden Avrupa'nın kültüründen, ekonomisinden ve siyasetinden oldukça fazla faydalanmışlardı. Maddi güçleri de her geçen gün artarak devam etmiştir. Bu da müslüman gözünden kaçmayan yeni olgu olmuştur. Üstelik Osmanlılık siyasetinden kendilerine bir zarar gelmeyeceğine inanan Hristiyanlar, imparatorluğa olan bağlılıklarını göstermeleri gerekirken, birtakım yeni haklar talep etmişlerdir. Bu talep bu toplulukların bağımsızlığına doğru olan talep olarak uzanıyordu.

Bu gerçekler bize Sultan II. Abdülhamid devrinin (1876-1908) dönemini hazırlamıştı. II. Abdülhamid tahta geçmeden önce birtakım huzursuzlukların olduğunu hatırlayalım. Bunlar Rusların Ortaasya ve Kafkasya siyaseti İngilizlerin Ortaşark siyasetinin hızlanması⁵ gibi birtakım nedenler vardı.

Bu olaylar, İmparatorluğa “Darü'l-İslam” karşı Avrupa tehlikesini açıkça ortaya koymuştu. İmparatorluk bu gelişmelere karşı kayıtsız kalamamıştı. Nedenlerin bir tanesi o bölgelerden gelen insanların talepleri imparatorluğun bu gelişmelere kayıtsız kalamayacağı gerçeği idi. II. Abdülhamid İslamcılığa sıkı sıkı sarılmaktan başka çaresi kalmamıştı. O da buna sarıldı. Devletin İslam'ı karakteri üzerinde önemle durdu. Halifelik müessesesini güçlendirmeye çalıştı. II. Abdülhamid, imparatorluk içinde olduğu kadar dünyanın diğer yerlerindeki müslümanlara özel bir ilgi göstermekte hem Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinde siyasi bir üstünlük sağlamaya ve ülkesindeki rejime destek elde etmeyi ummuştu. Ama milliyetçilik Avrupa'da ve diğer milletlerde hızla yayılan ana unsur olmaya başlamıştı. Bununla birlikte II. Abdülhamid dönemi Türk milli şuurunun ortaya çıkışını hem yıpratmış hem de hızlandıran unsur olmuştur. II. Abdülhamid imparatorluğun en kritik —daha çok dış— döneminde tahta çıkmıştı. Balkanlar ayaklanmış, 1878 Berlin Antlaşması⁶ ile imparatorluk Avrupa'daki toprakların büyük çoğunluğunu kaybetmişti. Kıbrıs, İngilizler'e kiralananmış, Tunus'ta Fransızlar Mısır'da İngilizler etkili olmaya başlamıştı.⁷ II. Abdülhamid döneminde 1897'de Yunanistan'la olan anlaşmazlık 1893 Rusya ile olan anlaşmazlıklar dışında uzun bir süre barış dönemi yaşanmasına rağmen Milliyetçilik, Türk olmayan topluluklarda gelişmeye başlamıştı. Milliyetçilik şimdi yalnızca başkentten oldukça uzak eyaletlerde değil, içerisinden

de de hissedilmeye başlamıştı.

Çeşitli azınlıklar huzursuzluklar çıkarıyorlardı. Bunlara Müslüman olan Araplar ve Arnavutlar da katılmışlardı.

Bütün bu gelişmeler, sadece imparatorlukta Türk halkının durumunu göstermeye yardım etmişti. Gerçekten de 1862 yılında Dışişleri Bakanı (Hariciye Nazırı) Ali Paşa⁸ İmparatorlukta çeşitli milletlerin emellerini ve birbirine ters düşen menfaatlerini gördükten sonra imparatorlukta birleştirici unsurun Türkler olduğunu söylemiştir.⁹

Devletin temel unsurunun Türkler olduğu ortaya çıkmıştı. Rusya'dan Türkiye'ye gelen Yusuf Akçura¹⁰ 1904 yılında (Mısır'da çıkan Türk Mecmuasında an.) Osmanlılık ve İslamcılık siyasetine karşı alternatif olarak (Pantürkizm) Türk birliği fikrini ortaya attı.¹¹ Yusuf Akçura, devletin Türkler tarafından yönetilmesinin gerektiğini ileri sürdü. Yusuf Akçura ilk defa Osmanlılık ve İslamcılığın hatalı —uygulamadaki zorluklarını— ortaya koymuştur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Tanzimat devrinde olduğu gibi, gayrimüslim tebaaya ve merkezî idaredeki kişileri siyasi iştirak hakkı bir ölçüde tanındı. Ancak devlet işlerini düzenleyen yüksek memur ve aydınlardan oluşan ayan meclisinin elinde kalmıştır.

Ulenmanın gücü ise sınırlı kalmış yeni fikirler etkili olmaya başlamıştır. 1860'da ortaya çıkan Yeni Osmanlılar¹² yöneticilerine karşı çıkmışlardı. Bu aslında sarayla olan siyasi bir mücadelenin başlangıcı sayılabilir. Bunun sonucu —bu mücadelenin sonunda— padişahlarla barışma yolu seçilmişti. II. Abdülhamid bu tecrübelerle güçlü bir istikamet kurumu oluşturdu. Sonuç olarak da devlete sadık olmayan ve hıyanet etme ihtimalleri olan kişiler, görevlerinden alınmış, bir kısmı sürgüne gönderilmişlerdir.¹³

Sarayın İslamî politikası sonucu olarak dinî teşkilatların

ileri gelenlerinin bir kısmı —bunların çoğunluğu Türk değildir— padişahı etkilemişlerdi. Bu uzun sürecek olan uygulamaların bir başlangıcı olmuştu. Bu da reformların gelişmesine engel olmakla kalmamış, aynı zamanda bunların arkasındaki itici güç olan gurupların sesi de duyulmaya başlamıştı. Ekonomik güç, (gayrimüslimlerin) eline geçiyor, hükümet ise aydınların muhalefeti ile karşı karşıya kalıyordu. Bu aydın gurubun çoğalması (yeni açılan okullarla birlikte) yeni ideolojik ve siyasi çözümler arama yolu açmıştı.¹⁴

İstanbul'da Tıp Fakültesi'nde öğrenciler arasında çıkan Jön Türkler hanedanı II. Abdülhamid'e muhalif olan bütün gurupları içerisinde barındıran hareket olmuştu. Bu harekette ilk dönemlerde birlikte hareket edilen gerçekler çok farklı algılanmıştı. Yeni hareketle birlik yok gibi tek birliktelik saraya olan muhalefet olarak görülmüştür. Harekette iki temel görüş çarpışmaktaydı. Bunlar Ali Rıza ile Prens Sabahattin guruplarıydı. Ali Rıza gurubunun görüşleri ile Prens Sabahattin'in görüşleri, imparatorluğun korunmasında hemfikir idiler, ayrılık metodik farklılaşmada idi.

1908 hareketinden sonra Osmanlı siyasetini ele geçiren İttihat Terakki Cemiyeti¹⁵ etrafında toplanan subay ve memurlardan oluşan gurup A. Rıza'ya daha yakın olan guruptu.

Türkçülüğün Kaynakları

Türk milliyetçiliğinin esaslarını ve gelişmesini daha iyi açıklayabilmek için dikkatlerimizi önce 18. yüzyılın son çeyreğine de çeşitli fikir akımlarına ve bunların kaynaklarına ve bu kaynağın dönemin zengin siyasi ve sosyal tarihine bakmamız gerekir.

Avrupa'da gelişen ve 19. yüzyılda milliyetçi hareketlerin doğuşuna yol açan millet (kavim) fikri, Avrupa'da yaşayan Türk aydın ve devlet adamları tarafından görmemezlikten gelinemezdi. Bu fikir, daha önce gördüğümüz gibi devlete geleneksel İslamî yapısından öte yeni bir biçim vermeye çalışan, bundan dolayı imparatorluk içerisinde bütün etnik ve dinsel guruplar arasındaki bağları sağlamlaştırmak isteyen bazı Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmişti. Tabii ki, burada milliyetçiliğin esası, belli bir bölgede kurulu bir millet kavramına dayanıyordu. Zira, millet diye adlandırılan Osmanlıların böyle bir toprak parçasında tek devlet halinde yaşadığını ispat etmek zor değildi. Osmanlılık siyaseti ülke ve hanedan üzerine kurulmak istenmişti.

Bununla beraber, Avrupa milliyetçiliğinin diğer yönleri Türkleri değişik yollara çekmişti. Özellikle çok uluslu imparatorlukta, birleşmiş yahut Almanlar veya İtalyanlar gibi siyasi yönden ayrılmış ülkelerde milliyetçilik ve milliyet kavramının temeli olarak kabul edilen belli sınırlar içindeki devletten çok insanlara önem vermişti. Milliyetçiliğin birçok türleri olmakla birlikte belli ortak unsurlarıyla tanımlanabilmişti.

Örneğin romantizm etkisinde kalan milliyetçilik, bir milletin varlığını devam ettirebilmesinde önemli bir yeri olan geçmiş zaferlerin hatıralarına dönmek istiyordu. (Cermenler, eski Roma, Panhelenizm vs. gibi). Ayrıca milletin

oluşmasında önemli unsur olan dil ve kültürü, önemli bir ölçü olarak görüyor. Bir milletin belli sınırları içerisinde aynı dili konuşan ve aynı kültürü paylaşan insanlardan meydana geldiğini kabul ediyordu. Bireyin üzerinde önemle duruyor, insanın kültür yönünden yaratıcı olabilmeleri için önce milli varlıkları içinde yerlerini almalarını ve böylece bir milletin büyük olacağını belirtiyordu. Gerçek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimler ve gerekse Osmanlı başkentinde himaye altında bulunan Avrupalılar aracılığıyla Türklerin yüzyüze geldiği milliyetçilik; işte bu çeşit milliyetçilikti. Bu fikir ve görüş, batıda hüküm süren benzer fikirlerle daha da kuvvetlendi. Joseph Anthur de Gabineav¹⁷ yazdığı *Essai sur L'innégalité des Racestumenia* adlı kitapta insan karakterinin temeli olarak ırk yahut kan fikrini ileri sürmüştü. Yazar, nasıl atların bir ırkları diğerine göre değişirse, kültür seviyesinin değişmesiyle ilgili yorumlar getirmiş Almanların üstün ırkı olduğunu ileri sürmüştür. Bu fikre karşı çıkan birisi de Ernest Renan¹⁸ ırk ve dil kavramlarına önem vermekle birlikte o, milletleri siyasi sınırlar ile tanımlıyordu. Ona göre millet, geçmişin zengin hatıralarını paylaşan, mirasına değer veren, hayatını devam ettirmeyi isteyen bir ruh ve manevi cevherler bütünü idi.¹⁹

Milliyetçilik ister kan, isterse ırkçılığa dayalı olsun Avrupa'da 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra çeşitli Pan (birlik) hareketlerinin doğmasına yol açmıştır. Bunların ilki Alman milliyetçilerinden esinlenen ve bütün Almanları, Büyük Almanya adı altında birleştirme amacını taşıyan Pancermenizm akımı ortaya çıktı. Buna benzer bir akım da özellikle Ruslar tarafından başlatılan Pan-İslavizm hareketidir. Türklerin en çok karşı karşıya geldikleri hareket, bu harekettir. Çünkü bu akım imparatorluk içerisinde ayakla-

nan İslav topluluklarının arkasındaki itici güçlerden biri oluyor, hem de Rusların bu bölgelere müdahalesi için bir zemin hazırlıyordu. Türklerin imparatorluk dışındaki din-daşlarına karşı gittikçe artan ilgileri ve bu ilginin gittikçe bir pan-İslamizm ve Pan-Türkizme doğru gelişmesi, biraz da yukarıda belirttiğimiz Pan (Birlik) hareketlerinin etkilerine bağlanabilir. Ancak Türklerin bu hareketlerinin temelindeki dil ve ırk birliğinin şuuruna varmaları ve böylelikle kendileri açısından tam bir karşılaştırma yapmış olmaları da mümkündür.

Bu milliyetçi teorileri uygulamak ve düşünmek için Türk milliyetçiliğinin yeniden canlandırılması ve Türk kelimesine itibar kazandırılması gerekiyordu. Avrupalılar, bu noktada Türk aydınlarının esin kaynağı olmuştur. Osmanlı A'yanları, Türk ve Türkiye terimlerini kullanmazlarken Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğundan bahsederken insanlara Türk ve ülkeye Türkiye kelimelerini kullanmaya çok önceden başlamışlardı. Dış dünya ile gelişen ilişkiler sonucunda Türk devlet adamları ve aydınları bu terimlere alıştılar. Türk milliyetçiliğine etki eden bir başka noktada Avrupalıların Türkler hakkındaki yazdıkları eserler olmuştu.

Bu yazı ve eserlerde Türkler hakkında belli başlı iki ayrı görüş yansıtıyordu; Bunlardan birincisi, daha önceki yüzyıllarda, Türklerin Avrupa'daki fetihleri döneminde Avrupa'da bazı kesimlerde oluşturulan "Barbarlar" kelimesi ile şekillenmişti. Bu da Türk aydınlarının tarihe dönerek araştırma yapmasına yol açmıştı. Diğer yönden Avrupalı aydınların bir kısmı Türkler'e değişik gözle bakıyorlar, onların faziletlerinin, kültürlerinin yüceliğini bu hatıralar ve gözlemler Türk okuyucularının milli gururunu okşuyordu. Bunlara benzer başka kaynaklar da yazılmaya başlamış ve ilmî olarak kabul edilen²⁰ eserler çoğalmaya başlamış-

tir. Bunların en önemlisi 18. yüzyılda yazılan Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mangdes, et Autres Tartares Occidentaux (Hunlar, Türkler, Moğollar ve diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi) Fransız Joseph de Grignès²¹ yazdığı bu kitap Avrupa'da oldukça ilgi toplamıştı. Yine İngiltere'de 1832-1833 yılında yayınlanan Gramer of the Turkish Language (Türk dili Grameri, yazar: Arthur Lumley) Davids, Dil ve Kültür Tarihi bir arada vermiştir.²² Bir başka eser de Polonya göçmeni olan Mustafa Celaledin Paşa²³ tarafından yazılan Les Turcs Anciens et Modernes (Eski ve Modern Türkler)'dir. Mustafa Celaledin Paşa'ya göre Türkler Avro-Aryan ırkının bir üyesi olarak görmüştür.²⁴ Diğer bir görüş ise Macar aydını ve Sultan II. Abdülhamid'in dostu olan Arminius Vambery²⁵ sayesinde oluştu.²⁶ Macar bilgin Vambery Türkler'in Moğolların, Hunların, Macarların yani Turan topluluklarının akrabası olduğunu savunmuştur. Vambery, İngilizlerle de iyi ilişkiler kurmuş, Ortaasya'da İngiltere ve Rusya arasındaki politik düşmanlıkları anlatan makale ve yazılar yazmıştır. Ayrıca Türk dili ve kültürü üzerine çeşitli yazılar yazmıştır.²⁷ Ortaasya'ya yaptığı seyahatleri 1876 yılında "Bir Sahte Dervişin Asya'ya Vusta'da Seyahat" adı altında İstanbul'da yayınlanmıştır.

Bundan başka II. Abdülhamid döneminde etkili olan önemli bir isim de Léon Cahun²⁸ olmuştur. Cahun 1896'da Paris'te yayınladığı Introduction a l'Histoire de l'Asie (Asya Tarihine Giriş) kitabında Avrupa'ya medeniyeti getiren unsurun Turan kavimleri olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Fransız A.İ. de Sucey²⁹, Alman W. Radloff³⁰, İngiliz E.D.W.Gibb³¹ gibi Avrupalı şarkiyatçılar önemli eserler vermişlerdir. Türk kültürünü, önemli eseri olan Orhun Yazıtlarını 1893 yılında çözen Danimarkalı

V.Thomson³² bunlardan birisidir.

Batılı şarkiyatçıların bu kültürel, ilmî çalışmaları Osmanlı aydınlarında, Ortaasya, Kafkasya, İran, Volga'da, Çin'de, Afganistan'da yaşayan Türkler'e ait olan ilgileri de hızla artmasına neden olmuştur. Ancak 18. yüzyılın sonunda güçlenmeye başlayan Ruslar, başta Kırım'da yaşayan Türkler'i zorlamaları neticesinden Anadolu'da güç dalgası başlamış bulunuyordu.³³ Kırım'dan sonra Ruslar bazı Tatar ve Çuvaş Türkleri'nin göç etmesine neden olmuştur.³⁴ Üçüncü göç dalgası Kafkasya'dan olmuştur. Kuzey Kafkasya'da oturan ve Türkçe konuşan Nogaylar ve Çerkezler bu gözlemlerle Osmanlı İmparatorluğuna sığınıyorlardı. Bu göçmenler imparatorluk içerisinde çeşitli illere yerleştirildi.³⁵

Bunlardan başka Osmanlıların Orta-Asya ile olan ilişkilerinde daha değişik yönde olmuştur. Türkistan'daki Türk hanlıkları bağımsızlık istemeye başlamıştır. Rusya'nın Güneydoğuya yayılması ve İngiltere'nin Ruslar'ın Hindistan'a tehlike olmasını istememeleri ve bu bölgelerdeki İslamî kesimler destek ve uluslararası ilişkiler konusunda İstanbul'dan yardım talepleri istemeye başlamıştır. Ancak Osmanlı imparatorluğunun zayıf olması ve Avrupa ile ilişkiler nedeniyle bunlara fazla ilgi gösteremedi. 1864 yılında Çin'in batısında bağımsızlığını ilan eden Yakup bey³⁶ İstanbul'la ilişkiler kurmak isteyen kişilerden biriydi. Bu ilişki nedeniyle İstanbul'dan bir heyet Yakup Bey'e gönderildi. Hive ve Hokand hanlıklarından gelen heyete ise manevi yardımlardan başka bir yardım verilemedi.³⁷ Ortaasya'da yaşanan bu karışıklıklar İstanbul'da günlük olarak basılan Basiret Gazetesi ile kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı.

Osmanlıların imparatorluk dışında yaşayan Türklerle olan

dostluklarını artıran nokta Rusya'da yeni oluşan aydın göçmenlerin imparatorluğa sığınmaya başlamış olmalarıdır. Bu kişiler, fikri ve kültürel uyanışın temellerini de beraber getirdiler. Osmanlı kültür ve fikir sahalarında önemli rol oynadılar. Değişik Türk boylarının kullandıkları konuşma dilini kültüre ve edebi bir ortak dil haline getirme çabaları hızlandı. Bu nedenlerle geleneksel İslami okullarda (medreselerde) çeşitli reformlara yöneliş oldu.³⁸ Bu düşüncelerin merkezi Tatar Türklerinin yaşadığı Kazan şehri olmuştur. Bu hareketin en önemli lideri hiç şüphesiz Kırımli Türk olan İsmail Garprıralı'dır.³⁹ İsmail Bey, Türklerin kaderinin ortak bir dil ile değişebileceğini düşünmüştü. Ayrıca medreselerin gelişmesi ve eğitime önem verilmesini istemiştir. Bu fikirlerini Kırım'da kurduğu Tercüman Gazetesi ile yaymaya çalışmıştır. Gazetenin parolası dilde, fikirde, işte birlik parolasıyla yola çıkmış İsmail Bey, gazetesinde İstanbul Türkçesini esas alınması ve bütün Rusya'da yaşayan Türklerin bu Türkçe ile konuşmasını savunuyordu. Görüş ve yazıları İstanbul basınında yer almakta idi: İ. Garprıralı 1874-1875 yıllarında İstanbul'a gelmiş bir müddet kalmıştır. Ayrıca Azerbaycan'da bu gelişmelerin dışında değildi. Azerbaycan'lı aydınlarda bu gelişmelerden etkilendi. İlk Türkçe piyesler Mirza Fethali Ahundof (Alımdızade)⁴⁰ tarafından yazılmıştı. Azerbaycan'da ilk Türk gazetesi Ekinci 1875 yılında Bakü'de yayınlandı. F. Ahvandzâde İstanbul'a gelerek Türk alfabesinin ıslahı ve değiştirilmesi ile ilgili görüşlerini Ercümen-i Fenn-i Osman'ine sundu.⁴¹ Azerbaycanlı olan ve Osmanlı aydınları üzerinde etkili bir isimde Hüseyinzade Ali (Turan)⁴²dir. Ali Bey, St. Petersburg'da eğitim gördükten sonra 1889'da İstanbul'a gelmiştir ve Mekteb-i Tıbbiye'de öğretmenliğe başlamıştır. Bu arada öğrencilerine Türkçü fikirleri yaymış, Jön Türkler hareketinin çekirde-

ğini oluşturan İttihat ve Teraki cemiyetinin kuruluşunda rol oynamıştı. Daha sonra Azerbaycan'a dönmüş, yeni gazetelerden çok sayıda yazılar yazmış ve bu yazılarda Osmanlı aydınlarıyla birlikte yeni bir kültürel birlik önermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Türk milliyetçiliği ile ilgili diğer Azerbaycanlı kişi Ahmed Ağaoğlu⁴³'dur. Ağaoğlu, Avrupa'da eğitim yapan ilk Azerbaycanlıdır. Paris'te Ahmed Rıza⁴⁴ ve diğer Jön Türklerle ilişki kurmuş. 1894 yılında Azeraycan'a dönmüş, çeşitli gazeteleri yönetmiş, yazı yazmış 1906 yılında Ceşad Gazetesinde sürgünde bulunan Jön Türkler'in yazılarını yayınlamıştır. İstanbul'a 1908 inkılabından sonra gelmiş Hüseyinzade ve diğer arkadaşları ile birlikte Türk Yurdu mecmuasını yayınlamıştır.⁴⁵

Ortaasya ile bilgilerin olduğu önemli bir yer de Özbekler Tekkesi idi. 1860 ve 1870'lerde bu Tekkenin şeyhliğini Buharalı Süleyman Efendi⁴⁶ yapmıştı. Süleyman Efendi 1882'de Lugat-i Çağatayı ve Türki-yi Osmani adlı bir kitap yayınlamıştı. Bu kitapta Çağatayca ve Doğu Türkleri tanıtılmış, Osmanlı dili ve edebiyatının Çağatayca'dan türediği iddia edilmiştir. Kitap bir sözcükten başka Çağatay atasözleri ve deyimlerini ihtiva ediyordu.⁴⁷ Özbekler Tekkesi'nin bir başka kişisi Mehmet Sadık da daha sonra Üss-i Lisan-ı Türki ismini taşıyan Çağatay'ca sözlük yayınlamıştı.

Rusya'daki Volga bölgesinde yaşayan Türk Tatarlar dini ve milli uyanış gayretlerinde kendilerine yardımcı olmaları için Osmanlı Türklerine yönelmişlerdir. Bu ilişkiden Osmanlı Türkçesi, Kazanoğulları arasında hızla yayılmıştı.⁴⁹ Kazan müslümanlarından olan Şehabeddin Mercani⁵⁰ 1881 yılında İstanbul'u ziyaret etmiş ve A. Cevdet

Paşa⁵¹, Münif Paşa⁵² dönemin Osmanlı aydınlarını temas- ta bulunmuştu. Ancak Osmanlı imparatorluğu'na gelen göçmenler içerisinde en etkili olan olan Yusuf Akçura'dır. Y. Akçuranın bu önemli tesiri Osmanlı İmparatorluğunda uzun süre kalmış olmasındandır. Hüseyinzade Ali Turan ve İsmail Gaspıralı gibi Pan-Türkçülük (Türk-birliği) fikirlerine sahip olan Yusuf Akçura, küçük bir çocukken İstanbul'a gelmiş burada askeri eğitim görmüştür. Yusuf Akçura'nın ilk eseri Şehabeddin Mercani'nin biyografisidir. Yusuf Akçura bu kitaptaki ana görüşü, Osmanlı aydınına kuzeydeki kardeşlerinin olduğunu hatırlatma olmuştur.⁵³ Sultan II. Abdülhamid tarafından Libya'ya (Trablusgarb) sürülen Y. Akçura buradan Paris'e kaçtı. Paris'te Siyasi İlimler Akademisine öğrenci olarak yazıldı. Paris'te sürgünde bulunan JönTürkler'le temas kurmuştur. Daha sonra Rusya'ya tekrar döndü. Üç Tarz-ı Siyaset'i Kahire'de çıkan Türk Gazetesine gönderdi.⁵⁴ Y. Akçura,Rusya'da yaşayan müslümanlar arasında dil ve din birliğini sağlayacak çalışmalar yaptı. 1908'de tekrar İstanbul'a geldi. Türk milliyetçiliğinin temellerini oluşturmak için Türk Yurdu mecmuasını, Türk Ocağı'nı ve Türk Derneği'nin kuruluşuna katıldı.⁵⁵

Sultan II. Abdülhamid Devrinde Basın ve Türk Milli Duygusu

Sultan II. Abdülhamid devrinde basın⁵⁶ 1860 ve 1870 yıllarında Jön Türkler'in gazetelerinin yanında imparatorluğun karşı karşıya bulunduğu temel problemlere karşı hiçbir fikir ve görüşe yer vermeyen yalnız mevcut rejime itaat eden bir basın görünümündeydi.⁵⁷

Sultan Abdülaziz devrinde hissedilmeye başlanan sansür, Sultan II. Abdülhamid devrinde devletin kabul ettiği siyasete ters düşen fikirlerin ve hassas siyasî mevzulara zarar verebileceği düşünülen tartışmaların yasaklanmasıyla sürdürülmüştü. Dönemin baskısı, rüşvet, gazete kapatma, sahiplerini hapsedme ve sürgüne gönderme gibi olaylar görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid devrinde yayınlanan gazete ve dergiler, gerek muhteva, gerekse teknik olarak bir düzelmeye doğru gitmiş, daha sonraları tirajların artması neticesinde imparatorluk içerisinde bir düzenli okuyucu kitlesi oluşmuştur.

Gazeteler, milletlerarası olaylara geniş yer vermişler, bir hayli yabancı yayın tercümelemlerle Türkçe'ye adapte edilmiştir. Eğitim ve öğretim görmüş bu okuyucu, Batı kültürü, geleneklerini tanımış, Avrupa'daki siyasi hareketlerin bazı sonuçlar çıkarmaya başlamıştı. Hiç şüphe yok ki, bu da halkın batılılaşma isteğini kamçulamıştır.

Gazetelerde ve mecmualarda tarihi ve kültürel konular önem kazanmışlardı. Bunlardan bilhassa dil ve edebiyat görünüşte siyasi olmayan fakat yine de gizlice siyasi münakaşalara sebebiyet veren ağız kavgalarına yolaçmıştı. Örneğin: Arap Edebiyatının, Osmanlı Edebiyatına tesirleri, tartışmalarında laiklik, batılılaşma, milliyetçilik ve İslamcılık gibi doktrinler telkin ediliyordu. Bu tartışmalar, Sultan II. Abdülhamid devrinin son yıllarında yasaklanmış 1897 Türk-Yunan Savaşı sırasında —sansürün az olduğu dönem— bu konular aydınlar tarafından tartışılmıştır.

Bu tartışmalar Türk milli duygusunun gelişmesine öncülük etmişlerdir. Bu tartışmalarda üç önemli gazete yer almıştı. Bunlar Sabah, Tercüman-ı Hakikat ve İkdam idi. Bu üç gazetenin dönemin en önemli yazarları fikirlerini belirten yazılar yazmışlardır. Bunlar dilci Şemseddin Sami,

romancı ve tarihçi Ahmed Mithat Efendi ve şarkiyatçı Necip Asım'dır.

Sabah Gazetesi 1875 yılında bir Rum asıllı kişi olan Papadopulus tarafından kurulmuş, 1922 yılına kadar aralıksız olarak devam etmiştir. Gazete, Sultan II. Abdülhamid devrinin ikinci yarısında 12.000 tiraja ulaşmıştı.⁶⁰ Gazetenin yayın müdürlüğünü önce Şemseddin Sami yapmış, daha sonra ayrılmıştır. Ayrıldıktan sonra da yakından ilgilenmiştir.

Şemseddin Sami, Arnavutluğun Yanya vilayetinin idari merkezlerinden olan Fraşer'de 1850 yılında dünyaya geldi. Ondört yaşına kadar kendi kendini yetiştirdi. 1864 yılında ailesi Yanya'ya yerleştiği zaman bir Rum lisesine kaydoldu. Diğer derslerle birlikte Yunanca, Fransızca ve İtalyanca öğrenerek 1868 yılında bu okuldan mezun oldu. Bu arada iki meşhur hocadan Arapça ve Farsça da öğrendi. 1871 yılında İstanbul'a gelerek Dahiliye Kaleminde memur olarak işe başladı. Daha sonra kendi eserlerini yayınlamaya başladı. İlk kitabı olan Fransız Tarihi kitabını yayınladı. Bir roman bir de piyes yazdı. Yeni makaleler yayınlamaya başladı. Dil ve edebiyat konularında uzmanlaşmaya başladı. O da sürgünden nasibin aldı. Trablusgarb'a gönderildi. Orada bir yıl kaldı ve bu bir yıl sonunda İstanbul'a döndü. Sabah Gazetesinin yayın işlerini yeniden üstlendi.

1877 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğine tayin edilen Sava Paşa⁶²'nin mühürdarı olarak Rodos'a gitti. Bir müddet sonra bu görevden ayrılarak Yanya'ya döndü. Birkaç yıl orada kaldı. İstanbul'a tekrar döndü. Tercüman-ı Pak adlı gazetenin yayın müdürlüğüne getirildi. Kısa ömürlü olan bu gazetenin kapanmasından sonra cep kütüphanesi adında kısa monoğrafler yayınladı. Şemseddin Sami bu dönemde Arnavutluk'taki bağımsızlık isteklerine dair çı-

karılan dedikodular hakkında yazılar yazdı. Daha sonra Türk dili konusunda çalışmalar yaptı. 1880'de "Edebiyat, fen ve sanayi mecmuası" olan Hafta'nın yayın işlerini yönetti. Bu dergi sadece yirmi sayı yayınlanabildi. Şemseddin Sami'nin Osmanlı Türkçesi hakkında en meşhur makaleleri bu dergidedir.⁶³ Ertesi yıl 1881 yılında sarayda kurulan Teftiş-i Askeri komisyonuna katip olarak atandı ve hayatının sonuna kadar bu görevde kaldı. Bu dönemde ilmi çalışmaları devam ettirdi. Okullar için Türkçe ve Arapça dilbilgisi kitapları yayınladı: Kamus-u Arabî, Kamus-u Türki (bu iki çeşittir). Dil meseleleri ile ilgili yazdığı yazılar Sabah Gazetesinde yayınlanmıştır. Şemseddin Sami bey, çok sayıda kitap yayınlamıştır. Bunlar Orhon Abideleri, Kutadgu Bilig⁶⁴ gibi çok önemli eserlerdir. Erenköy'ündeki köşkü devrin aydınları tarafından sık sık ziyaret edildi. Şemseddin Sami, en verimli yaşta (1904) 54 yaşında hayata gözlerini yumdu.⁶⁵

Tercüman-ı Hakikat gazetesi, otuz yıl bu gazeteyi yönetecek olan Ahmed Mithad Efendi tarafından 1878 yılında kuruldu. Bu gazete 1808 inkılabından sonra Ahmed Ağa-oğlu tarafından yönetildi. 1922 yılına kadar yayını sürdürdü. Tercüman-ı Hakikat, iki ile üç bin traşı olmasına rağmen⁶⁶ çok yönlü bir gazete olması nedeniyle aydınlar tarafından ilgi ile karşılandı. Gazete 1882-1884 yılları arasında edebiyat tartışmalarına büyük önem verdi.

Gazeteci-Yazar Ahmed Mithat Efendi 1844 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Fakir bir ailenin çocuğu idi. İlk öğrenimine üvey ağabeyinin memuriyetini yaptığı Vidin'de başladı. 1858 yılında İstanbul'a geldi. İki yıl sonra ailesiyle Niş'e göç etti. 1863 yılında Niş Rüştüyesini bitirdi. Rusçuk Mektebi kalemine memur olarak girdi. Niş valisi Mithat Paşa'nın sevgisini kazandı. 1868 yılında Tvaç isminde

bir mahalli gazetenin genel yayın müdürlüğüne getirildi. Mithat Paşa ile birlikte Bağdat'a gitti. Daha sonra İstanbul'a döndü ve kendisini yayın hayatına verdi. Bir buçuk yıl Ceride-i Askeriye'yi yönetti; aynı zamanda kendi adına bir matbaa kurarak kitaplarını basmaya ve Basiret'te yazılar yazmaya ve bir de dergi çıkardı. 1872 yılında gazete çıkarmaya iki kere teşebbüste bulunduysa da ekonomik nedenlerle başarılı olamadı. Jön Türklerle ilgisi olduğu nedeniyle 1873 yılında Rodos'a sürgüne gönderildi. 1876 yılında tekrar İstanbul'a döndü. Daha sonra önemli kitaplarından olan Üss-i inkılab (2. cilt) yayınladı. Bu kitapta II. Abdülhamid tahta çıkışını anlatmakta idi. Daha sonra Takvim-i Vekayi'nin Genel Yayın Müdürlüğüne getirildi. 1888'te Stocholm'da yapılan Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresine Osmanlıları temsilen katıldı. Avrupa'nın birçok ülkesini gezdi. Yazdığı eserler oldukça fazla yer tutar. Bunların önemlileri: Üss-i inkılab (1878-1879), Tarih-i Umumi (1879), Kainat (1872-1882) ve Mufassal Tarih-i Kurûn-i Cedide (1887) sayılabilir.

1908 yılından sonra sarayla ilişkilerinden dolayı beklenen ilgiyi Jön Türklerden göremedi. Öğretmenlik görevine atandı. Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) dersler verdi. 1912 yılında İstanbul'da öldü.

İkdam Gazetesi 1894 yılında²⁶ tütün tüccarının oğlu olan Ahmed Cevdet⁶⁸ tarafından kuruldu. Genç yaşta Tercüman-ı Hakikat'te yazı yazmaya başlayan Ahmed Cevdet, daha sonra Sabah ve diğer gazetelerde başyazarlık yaptı. İkdam bir ara imparatorluğun en çok satan gazetesi oldu.⁶⁹ Gazete 1928 yılına kadar çıktı. Ahmet Cevdet İkdam gazetesi çevresinde, gazeteye kuvvetli bir ruh verecek bir çok genç yazarı topladı. Bu genç grup arasında Velet Çelebi (İzbudak)⁷⁰, Bursalı M. Tahir⁷¹, Rauf Yekta⁷² ve en önemlisi hiç şüphesiz Necip Asım (Yazıköz)'dir.

Necip Asım Bey, Gaziantep'in Kilis ilçesinde 1861 yılında doğdu. Kilis'in en tanınmış ailelerinden Bal Hasanogulları vardır. İstanbul'da askerî öğrenim gördü. 1880 yılında Teğmen olarak mezun oldu. Askerî okullarda öğretmen olarak atandı. En büyük merakı Türkçe ve Türk Tarihi olmuştur. Bu merak onun makalelerine aksetmiş, geniş bir Türk tarihi yazmaya yönelmiştir. İlk cildi 1900 yılında Eski Türk Tarihi olarak İstanbul'da yayınlandı. Daha önceki ise Ural-Altay lisanları (1885), Eski Türk yazısı (1899), bu eser daha sonra genişleterek yayınlanmıştı. 1895 yılında Paris'te İlimler Akademisi'ne üye seçildi. Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) Türk Tarihi ve Türk Dili öğretim üyesi olarak dersler verdi. 1927 yılında milletvekili oldu. 1935 yılında vefat etti.⁷³

II. BÖLÜM

TERMİNOLOJİ

Tarih Bilgisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıllarda İmparatorluk için eserler yazan Avrupalı aydınlar, imparatorluğun esas unsuru olan Türkler ve Türk kelimesini ima eden küçültücü olarak eserlerinde vermeye çalışmıştır. Örneğin 1887 yılında bir İngiliz seyyah (gezgin) şöyle not düşüyordu: *"Günümüzde Türk ismi çok nadir olarak kullanılmaktadır. Bu ismi yalnız iki şekilde kullanılırken duydum; Ya bir irki (milleti) ayırdedebilmek için (örneğin bir köyün Türk köyü olup olmadığını sorarsanız) ya da hor görme biçiminde (örneğin İngilizcede birisine blockhead (beyinsiz) diye bağırılırsa, Osmanlılarda "Türk kafalı" tabirini kullanılır."*¹

1908 yılında bir başka İngiliz, Osmanlı İmparatorluğunda Türk'ün "Türkçe konuşan Müslüman" anlamına geldiğini belirtmektedir.

"Türkiye'de bir müslümana "Türk müsün?" diye sorduğunuz zaman size muhtemelen "Ben Osmanlıyım yahut da buna benzeyen bir cevap verecektir. Bir Osmanlı, eğer bir adama "O Türktür" derse, bu o adamın bir köylü yahut

*kaba bir insan olduğu anlamına gelir.*²

Aynı durum 1909 yılında imparatorlukta bulunan bir İngiliz kadın yazar tarafından ise şöyle değerlendirilmektedir.

*“Türk kelimesinin kullanışı Avrupalılar tarafından hiçbir zaman açık, kesin bir şekilde belirtilmemiştir. Günümüzde Avrupalılar bu kelimeyi Osmanlılar için söylerken, Osmanlılar ise bunu bir alay konusu olarak görüyorlar, bağlı buldukları milletin kan ve kültür yönünden Türklükten uzaklaşmış olduğunu söylüyorlardı.”*³

Türk kelimesiyle ilgili olarak birçok kişinin karşı karşıya geldiği bu tatsız durumda Osmanlı basınında da rastlamak mümkündür. Basiret Gazetesi “Türk olmaktan utanan gençlerden” bahsetmiş⁴; bir başka sayısında ise “... kahraman ecdadımız Türk oldukları halde biz Türk ismini kabul etmez olduk; hatta hazin olarak “Sen Türk’sün” deseler darlıyoruz.”⁵ diyerek bu durumu üzüntülü olarak tenkit etmiştir. Şemseddin Sami, Hafta Mecmuasında yazdığı makalesinde Türk adının “Cahil halk tarafından kötülendiği” belirterek bu ismin yalnız “Anadolu”da yaşayan köylülere verilmek istenen bir isim olduğu⁶’nu söylemektedir.⁶ Ansiklopedik sözlüğünde ise Türk soyundan olan bazı kişilerin bu ismi kabul etmediklerini hakaret saydıklarını ifade eder.⁷

Halbuki Türk kelimesi ve bu kelimedenden türemiş diğer kelimeler, Osmanlı basınında daha önce ortaya çıkmış ve Sultan II. Abdülhamid devrinde yaygın olarak kullanılmıştı. 1868’de çıkmaya başlayan Terakki Gazetesinin alt başlığı altında “Menafii Şarkıyye ve umur-ı düveliyeye dair Türk Gazetesi” yazılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid devrinin önde gelen gazetelerinden olan Mizan ve İkdamda Türk gazetesi diye altbaşlık

atmışlardı. Türk kelimesi bazı yazarlar tarafından makalelerinde başlık olarak ve imza olarak da kullanılmıştır.⁸ Hatta Sultan Abdülhamid kendisinin de bir Türk olduğunu sarayda bir vesile ile belirtmiştir.⁹

Türk kelimesinin Türk yazarları tarafından benimsenmesinde iki kaynak ve kullanım görülmektedir. Bunlardan birincisi, Avrupalıların Osmanlı Türk’ü anlamına gelmek üzere Türk kelimesini kullanmalarıdır. İkincisi ise imparatorluk içerisinde ve dışında yaşayan ve yeni olarak bir düşünce olarak yayılmaya başlayan Türk kavimlerinin ve milletin daha iyi tanınmasına hizmet için kullanmalarıdır. Ancak birincisi siyasi anlamda kullanılırken, ikincisi tarihî, irki ve dil olarak düşünülmüştü. Türk kelimesinin birinci manada kullanılması Sultan II. Abdülhamid döneminden önce bir hayli revaçta (moda) idi. Bu çoğunlukla Avrupa basınında yapılan tercümelerde veya buna benzer diğer yazılarda göze çarpıyordu.

En çarpıcı örnek de Türkistan kelimesinin kullanılışı idi. Bu kelime yalnız Rusya’nın Ortaasya’daki eyaleti (hükümlerliği) anlamında değil, daha az kullanılmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğunu da içine alan bütün Türkler karşılığı olarak kullanılıyordu.¹⁰ Yeni Türkiye kelimesi bile bazan bu anlamda akla gelmektedir.¹¹

İlk birkaç yıl düşünülmesine II. Abdülhamid döneminde revaçta olan yine Osmanlı olmuştur. Bu Osmanlı kavramını yüceltmek anlamında imparatorluk içerisinde etnik bölünmeyi engel olarak görülmüştü. Onun için bu dönemde Türk ve Türkistan veya Türkiye daha az görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Türkçülük başlığını taşıyan makale, imparatorluğun menfaatlerini (ilişkilerinden doğan) bir bütün olarak ele alırken, yirmi yıl son ay-

ni başlığı taşıyan başka bir makale ise Türk Dili ve Edebiyatı islahı konusunu işliyordu.¹²

Osmanlı kelimesi de önemli değişikliklere uğramıştır. Bunlara Türk kelimesi gibi yeni değer kazandırmak gerekiyordu. Çünkü bu kelimeler daima hanedanın ve devletin gurur duyulan ismi olarak kullanılmışlardı. Ancak Osmanlı kelimesi Tanzimat'ın ilanı ile birlikte ve çeşitli toplumlar arasındaki engelleri kaldırmak gayretiyle kullanılmıştır. Müslümanlar, hristiyanlar ve yahudiler eşit haklara sahip Osmanlı vatandaşları olarak kabul edilmiş ve imparatorluğa sadakatle bağlı olan insanları topluluğuna verilen isim olmuştur. Ancak Avrupalı'lar "Osmanlı" kelimesini uzun süredir, Türk kelimesiyle eş anlamlı saymakta, bütün imparatorlukta yaşayanlar için değil, yalnız Osmanlı Türkleri için kullanmaktadırlar.

Artık Türkler, dil, edebiyat ve kültürlerinin hem Osmanlı hem de Türk mirası olduğunu açıkça görüyorlardı. Örneğin Şemseddin Sami, ansiklopedik sözlüğünde Osmanlı kelimesini tarif ederken iki manayı açıkça ortayakoymaktadır:

*"Büyük Türk milletinin kullarından biri olan Anadolu ve Rumeli'de oturanların ... Osmanlı milleti arasında eşitlik ve hukuk prensibinin yaygınlaşmasından sonra Osmanlı kelimesinin ifade ettiği esaslar genelleştirilerek diğer milletlere mensup olan Osmanlı tebasına Osmanlı denilmiştir."*¹³

Bu yüzden metinlerdeki Osmanlı kelimesinin tam anlamı, ancak durum ve şartlar çerçevesinde belirtilebilir. Mesela Osmanlılık ile ilgili meseleler tartışıldığı zaman Osmanlı tabii ki bütün Osmanlı vatandaşları kastediyordu. Konu, Osmanlı Tarihi ve kültürünün değişik yönleri ise Osmanlı'dan kastedilen Osmanlı Türk'ü idi.

Türk kelimesi, ırk esasında anlaşıldığı zaman konu ifade edecek en yaygın terim Arapça kavim (halk)'dan türemiş olan kavim kelimesi idi. Bu kelime, imparatorluk içinde yaşayan diğer guruplar içinde aynı şekilde kullanılmıştı. Bir kavme ait olan veya onunla sık münasebet (işbirliği) kuran şuur, Arapça kavmiyet kelimesiyle ifade ediliyordu. Türklerin bu durumlarıyla ilgili olarak kullanılan diğer bir kelime de Türkiyat veya Türklük idi. Bu terimlerin seçilmesi, oldukça anlamlıdır.¹⁴ Türkler, kavimle birlikte yaygın olarak cins kelimesiyle de belirtilmiş; kavmiyet kelimesine paralel olarak kullanılan cinsiyet kelimesi de Arapça cins kelimesinden gelmişti. Esas anlamı çeşit veya sınıf olan bu kelime, şimdi ırk belirtecek yeni anlama sokulacaktı. Bu kelimenin çok sık kullanılması da Türkleri bir ırk yahut bir millettten ziyade bir ırkın önemli bir parçası olarak gören teorilerin tesirlerinde ıleri geliyordu. Arapça "ümme" kelimesinden üremiş olan ümmet kelimesi de kavim veya cins kelimelerinden daha az kullanılmıştı.¹⁵ Müslüman cematini (topluluğu) belirten ve dini bir kavram olarak kullanılan ümmet, "ümme"yle arasında var olan yakın ilgiyi iyi bir şekilde ifade eder.¹⁶

Çok karışık bir durumda bugün nation anlamındaki ulus kelimesiyle birlikte kullanılan ve Arapça mille'den türeyen millet kelimesinin kullanılmasında ortaya çıkmaktadır. Osmanlı imparatorluğunda millet, özellikle dini bir cemaata ve daha çok gayrimüslimlere verilen bir addı. İslamiyetin ilk yıllarında ortaya çıkan ve sonra çeşitli toplumlara hukuk, ibadet ve eğitim gibi konularda geniş bir serbestlik tanıyan millet sistemi, verilen birtakım haklarla da Osmanlılar tarafından mükemmel hale gelmişti. Bir millet, dini ve mezhep temeli üzerine kurulu olup, imparatorlukta birbirinden ayrı, geniş bölgelerde yaşayanları ve değişik

etnik gurupları da içine alıyordu. Bunun amacı, Yunanlılar'ı, Bulgarlar'ı, Sırp'ları ve dinlerine bağlı Araplar'ı bir milletin üyesi haline getirmektir. Bununla birlikte Tanzimat reformları fikirlerin girmesi ile bu terim modern anlamda millet veya halk anlamında kullanılmaya başlanan bu terim, Tanzimat reformcularının yaratmaya çalıştıkları bu terim idi. Bu kelime yabancı milletleri belirtmek için de aynı manada kullanılıyordu.¹⁷ Bundan başka bu kelime kavim kelimesinden çok daha az kullanılmakla birlikte Türklere söylenmeye başlanmıştır. Genç Osmanlılar'ın önemli ismi Namık Kemal¹⁸, Türklerin Ortaçağ İslam ilmine yaptıkları hizmetlerden bahsederken, bu terimi kullanmıştı.¹⁹ Basiret Gazetesi'nde yayınlanan bir makalede Türk milletinin bazılarının sandığı gibi gerçekten utanılacak bir şey mi olduğunu soruyordu.²⁰ İkdam'daki bir makalede ise "İslamların ve bilhassa Türk millet-i necibesinin tababete (tıp bilimine) yaptığı hizmetler" başlığını taşıyordu.²¹ Yine de bu kelime eski anlamıyla kullanılmıştır. Kelimenin dinle olan ilişkilerinin İslamiyet'in ilk yıllarına kadar uzandığı ve bir hayli köklü olduğu görülmekte ve halâ millet kelimesi aynı inancı paylaşan ve birbirine kardeşçe bağlanan insanların meydana getirdiği birlik olarak düşünülmekteydi.

Bu anlayış içinde müslümanlar da millet olarak biliniyordu. Sonuç olarak bu kelimenin zaman ve mekana bağlı olarak değişik manalara geldiğini söyleyebiliriz. Osmanlı milletinden veya yabancı milletlerden bahsederken siyasi terim kullanılabilir. Türkler veya diğer kavimler gibi etnik guruplar anlamına gelebiliyor ve tam manasıyla dini bir topluluğa işaret edebiliyordu. Her üç anlam, Ahmet Mithat Efendi'nin Üss-i İnkılab adlı eserinde görülmektedir. Yazar burada Osmanlı milletinin saadet ve refahından bahsediyor.²² Bunun yanında parlamenterlerden hiçbirinin

cemaat ve mezhepleri, milliyet ve kavmiyetleri sebebiyle taraflı konuşmadıklarını ve hareket etmediklerini belirterek bu durumu methediyor²³ ve son olarak da millet kelimesi müslim ve gayrimüslimler için kullanmaya devam ediyordu.²⁴ II. Abdülhamid devri yazarları bu kelimenin gerçek manası üzerinde birçok defa münakaşa yapmışlardı. Bazıları ise millet kelimesini istemiyor, kelimenin geleneksel manasından başka manada kullanılmasına itiraz ediyorlardı. Bu itiraz Vakit'teki bir makalede şöyle açık bir şekilde dile getiriliyordu.

*"Fransızcanın "nation" kelimesi kavim ve "nationalite" kavmiyet demek olduğu halde bazıları bunu millet ve milliyet ile tercüme etmişlerse de bu tercüme henüz bütün diller tarafından kabul edilmemiştir. Hatta bazıları milletten hukuk tabirini yanlış bir şekilde devletler hukuku diye çevirmişlerdir. Ama kabileler yerine milletler denilse, maksada uygun düşmezdi."*²⁵

Bu konuda Şemseddin Sami ile aynı şekilde Semih Rifat²⁶ karşılıklı münakaşa başlattılar. Semih Rifat "Muhafaza-i Milliyet"i savunur, genç yazarlara saldırdığı için Şemseddin Sami'yi suçluyordu.²⁷

Bu konudaki suçlamaları çürüten Şemseddin Sami, "böyle muğlak terimleri kullanmak yerine" maksadın açık olarak belirtilmesinin daha iyi olup olmayacağını sormuş ve "millet, dini bir kavramdır" diyerek görüşünü şöyle belirtmişti.

"Kavmiyyet ve cinsiyyet farklı şeylerdir ve milliyet de farklıdır. Milliyet, bizlerden bahsedildiği zaman kullanılırsa kastolunan şey, kesinlikle İslamiyettir."

Bu cevaba ikna olmadığını söyleyen Semih Rifat Bey, bu terimin Arapçasını ve bir Kırim Türk'ü tarafından yazılan bir eseri ileri sürmüş, millet kelimesinin laik ve sosyo-po-

litik anlamına işaret etmişti.²⁹ Ancak Şemseddin Sami, rakibinin Arapça bilgisini denemiş ve bir kere daha halk tarafından kullanılan bu kelimenin millet anlamında kullanılmasının galat-ı meşhureden başka birşey olmadığını belirtmişti.³⁰

Hangi kelime kullanılırsa kullanılsın, Osmanlı döneminin bu son yıllarında Türk aydınları arasında kendilerinin ve milli varlıklarının üç ana görüşe ve düşünçeye sahip oldukları görülüyordu. İkdam gazetesindeki bir yazı, bunu açıkça ortaya koymakta idi. “Din cihetiyle İslam, heyet-i İctimaiyye yalnız Osmanlı, kavmiyet cihetiyle Türküz” deniliyordu.³¹ Bu görüş doğal olarak Türklerin, çok dinli ve çok kavimli imparatorluğu oluşturan birçok unsurlardan ancak biri olduğunu ifade ediyordu. Lakin bu kelimeler ve bunlar arasındaki ilişkiler için kesin sınırlar çizmek bir başka mesele olmuştur. Daha açık ifade ile milli kimliği belirleme ihtiyacının doğuşuyla bunlardan birinin tercihi meselesi sonraları birçok defa fikrî karışıklıklara neden olmuştur. Ümmet veya Osmanlı milleti fikrinin, bağımsız milli devlet prensibi içindeki yerinin kesin olarak ne olacağı sorusunu da beraber getiriyordu. Bu soru, belki de diğer yerlerden çok daha fazla olarak basında Osmanlı dili ve dilinin sadeleştirmeye olan ihtiyacında olan fikir tartışmalarında görülmektedir.

Bu dil, gerçek anlamda —devletin resmi dili anlamında— Osmanlıca mıydı, yoksa Türklerin milli dili olan Türkçe miydi? Bu dil faydalandığı Arapça ve Farsçaya mı bağlıydı? Yoksa Ortaasya’daki Türk ağızlarından daha mı çok yakındı? Bu akademik soruların altında çok önemli olan milli kimlik ve milli görünüş soruları yatmakta idi. Verilen cevaplar ise büyük ölçüde kişinin bunlara verdiği önem ve ilgiye göre değişmekteydi. Örneğin Arnavut kelimesi, Sultan II. Abdülhamid devrinin önde gelen gazetelerinde

olan Mizan ve Sabah arasında ateşli bir münakaşaya yol açmıştı. Mizan gazetesi, müslümanlar yerine Arnavut müslümanları şeklinde söylenmesine itiraz ediyor.³² Sabah gazetesi bu itirazı garip buluyordu;

“Mizan’a göre Arnavut kelimesi yerine müslüman demeli imişiz. Fakat bu iki kelime eşanlamlı olmayıp aralarında bir ilgi vardır. Ne müslümanların hepsi Arnavuttur. Ne de Arnavutların hepsi müslümandır... Arnavutluk ismi ise sırf yeni coğrafya terimlerinden ve herkesin bildiği ve kullandığı bir isim olmaktan başka bu ismin Osmanlı menfaatı açısından daha büyük önemi vardır.”³³

Hatta, Türk kelimesi bile tenkitlere hedef olmaktan kurtulamamıştı. Çünkü bu terimin kullanışı birlik prensiplerine karşı görünüyordu. Arnavutluk konusundaki tutumuna ters düşmesine rağmen, Mizan, sadece Saadet gazetesinin itirazına karşı koyabilmek için kendisini “Türk Gazetesi” olarak etiketliyordu:

“Onsekiz nolu nüshanızda gazetemiz müslüman ve Osmanlı” gazetesidir, dediniz. Halbuki o ibare yine baştaraf-ta duruyordu. Türk ne demektir? Müslüman nedir? Osmanlı neye derler? Bir kere düşününüz, tarih öğretmeni, hususiyle diplomat da olacaksınız! Bir gazete “Türk gazetecisiyim” derse ne demiş olur? Bilhassa Türk kavminin fikirlerine hizmet edeceğini iddia etmiş olmaz mı? Bundan da “Müslüman” ismi altında toplanan kavimlerden Türkten başkasına ilgisiz kalacağı görüşü çıkarılamaz mı? Sonra dönüp müslüman gazetecisiyim” derse —tenakuz etmiş olmakla birlikte— ne demiş olur? Bilhassa İslam milletinin hizmetinde bulunacağını ilan etmiş olmaz mı? Bundan da “Osmanlı” ünvanı altında yaşamakta olan milletimizin İslam’dan başkasını tanıyacağı düşünülemez mi? Sonra yine dönüp “Osmanlı Gazetecisiyim” derse, tenekuz (geri

dönüş) değil, delirmiş sayılmaz mı?"³⁴

Ancak verdiği cevapta Mizan Gazetesi, her üç başlığa bağlılığını tekrar ifade ediyordu;

"... iki tarafın da, bize ve bütün vakar ve haysiyet sahiplerine muhatap olabilecek surette girmesi için —dostunuzun birbirinden başka zannetmek hatasında bulunduğu— Türklük, Osmanlılık ve Müslümanlık adına duada kusur etmeyiz."³⁵

Türk milliyetçileri ve milli şahsiyetin şuuruna varan herkes, gerçekçi bir temele (esasa) dayandırırken, milliyetçilik nazariyesine yapılan çoğu itirazın da hiç şüphesiz Osmanlı menfaatini düşünenler tarafından yapılmıştır. Buna rağmen diğer kavimlerden ayrı olarak bir Türk kavmi ve Türk milletinin mevcudiyeti çeşitli yazarlar tarafından kabul görmüştür.

Türlere siyasi bir nitelik verilmese bile Türk kavminin yüceltilmesi gerekliliği ve yüceltilebileceği hissettirilmişti. Bu sebepten birçok Türk aydını ve yazarı, kendi tarihlerini okumayı, Osmanlı sınırları dışında yaşayan kardeşlerinin eserlerini araştırmayı ve böylece Türk Dili ve Kültürünü geliştirmeyi görevden saymışlardı.

III. BÖLÜM

TARİHTE TÜRKLER

Tarihî Araştırmalarda Türklerin Yeri

Geleneksel Osmanlı tarihçileri Anadolu'da ilk beyliklerinin kuruluşundan önceki Türk tarihinden çok kısa olarak bahsetmiş ve genellikle Türklerin İslamiyeti kabul etmeden önceki tarihlerine yer vermemişlerdir. Osmanlıların menşeleriyle ilgili çeşitli rivayetler mevcut olmakla birlikte, genellikle Osmanlı-Türklerinin soyu Nuh'un oğlu Yasefin torunlarından Oğuz Türklerinin bir kolu sayılan Kayıhan boyuna dayandırılmıştır. Yine genel görüşe göre Türkler çeşitli nedenlerle —Moğol baskısı, kıtlık vs. gibi— Anayurtları olan Ortaasya'dan Doğu Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Göç ve akınlarla dolu bu çalkantılı dönemden sonra Osmanlılar Ertuğrul Bey idaresinde Selçuklu topraklarına yani Anadolu'ya gelmişlerdir. Osmanlı devletinin kurucusu Ertuğrul Bey'in oğlu Osman Bey'dir. Son dönem tarihçileri olan Hayrullah Efendi² Osmanlı soyu hakkında çeşitli rivayetleri tenkid ederken, Os-

manlıların Türk soyundan geldiğinden bile bahsetmemiş ve Türklerin tarihi ile ilgili yeni buluşların hiçbirisini kitabına almamıştı.³ Aynı şekilde Osmanlı tarihi yazan Namık Kemal, tarihin fert ve millet hayatı için öneminden bahsettiği halde; Türkler ile ilgili düşüncelerini hiçbir yerde bahsetmemiş, Osmanlıların menşesini Eski Türklerde değil, Oğuz Türkmen aşiretlerinde bulmuştu.⁴ Modern Osmanlı Edebiyatında, Türkçülüğün ilk ve önemli kişisi olan Ahmed Vefik Paşa⁵ bile yazdığı Osmanlı Tarihine ait ders kitaplarında Osmanlı öncesi Türk tarihi hakkında kendisinden önce gelen tarihçilerin yazdıklarından baka birşey yazmamıştı.⁶

Bunlarla birlikte Osmanlı tarihinin Türk tarihinin geneline bakış tarzı II.Abdülhamid devrinden önceki devirde olmuştur. Bunların en önemlisi Ahmed Cevdet Paşa idi. Paşa yazdığı kitapta Osmanlı İmparatorluğunun doğuşunu anlatırken de, İslam tarihinden bahsederken de Türklerle önemli yer vermiştir. ⁷ Bu görüş o devre göre çok yeniydi. Bu düşünce birkaç yıl sonra Basiret gazetesinde İslam dünyası hakkındaki makalelerde de ileri sürülmüştür. Gazete Araplara ve Türklere İslam'ın iki önemli ırkı olarak bakıyordu.⁸

Eski Türk tarihi ile ilgili en önemli eser bu dönemde 1864 yılında A. Vefik Paşa tarafından yazılan Türklerin menşesi hakkındaki kitap başlangıç oldu.¹⁰ 1864 yılında Ahmed Hilmi¹¹ Chambers Üniversal History'nin bir tercümesini neşretti. Bu eser ilk genel tarih kitabı olmuştur. Bulgarlar ve Kırımlıların Türk boyu olduğunu bu kitapta ortaya atılmıştır.¹² 1877 yılında Süleyman Paşa¹³ Askeri okullar için yazılan Genel Tarih, Türklere geniş yer ayırıyor, Avrupalı şarkiyatçıları, bilhassa J. D. Gurgnes'in History of the Turks and Mogols-Türklerin ve Moğolların Tarihi-ni

kaynak kabul ediyordu. Süleyman Paşa Tatar, Moğol, Hun, Macar, Bulgar gibi değişik isimlerle söylenen fakat Türk kabul edilen kavimlerin hepsinin eski tarihinden etraflıca bahsediyordu. Ancak Paşa bu eserini tamamlamamış Osmanlı dönemine kadar getirememişti.¹⁴ Ali Suavi bu konuda bu konularla ilgilenen ilklerden biridir. Paris'te sürgünde iken çıkardığı Ulum gazetesinde bu görüşleri yayınlamıştır.¹⁶ Pariste olmasına rağmen Ali Suavi'nin geleceğin Türkçülerine tesir ettiği görülmüştür. Türk tarihini ilk defa başlı başına bir konu olarak ele alan ve işleyen Ali Suavi olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid zamanında Türk tarihine karşı artan ilgi, Türklere Türk tarihinin gerçekte Türk milletin kendi tarihi olduğu gerçeğini oluşturmaya başlamıştı.

Osmanlıların Türk soyundan geldiğini ilk defa açık ve kuvvetli bir şekilde ortaya koyan, belki de 1887 yılında yayınlanan "Mufassal Tarih-i Kurun-ı Cedide" adlı kitabıyla Ahmet Mithat Efendi olmuştur. A. Mithat Efendiye göre Türkler tarihte çok önemli yere sahip bir millettir.¹⁷ Ona göre Osmanlılar'ın soyu Kayı boyundandır.¹⁸ Sultan II.Abdülhamid devrinde hızla gelişen eğitim sistemi için hazırlanan ders kitaplarında büyük artış görüldü. Bu kitaplarda görülen Osmanlılar'ın menşesi hakkındaki ferdi görüşlerdir. Örneğin 1877 yılında orta dereceli okullar için yazılan kitapta Osmanlıların soyunun Türk olduğu bahsedilmezken,¹⁹ daha sonraki bütün kitaplarda Osmanlıların atalarının Ortaasyadaki Türk boylarından geldiği fikri işleniyordu.²⁰ Askerî okullar için yazılan tarih kitaplarında daha geniş olarak konu işleniyordu. Kitaba göre Hunlar, Avrupa'ya giden ilk Türkler idi. Yine kitaba göre Türkler, Hz. İbrahim zamanında yaşamış olan Oğuz Han²¹

Turan'da ilk Türk hükümdarı ve Osmanlı'da onun soyundan gelen kişilerdir.²² Daha sonra Jön Türkler'in liderlerinden olan Mizancı Murat Bey²³ tarafından yazılan umumi tarih, Asya'nın üç büyük milleti olan Türkler, Çinliler ve Hintliler hakkında bilgi veriyor ve Türkler'in İslamiyet'in doğuşundan çok önce kurdukları ve aralarında Oğuz Han devletinin de bulunduğu büyük devletlere işaret ediyordu.²⁴ Hatta bu devirde yazılmış bir İslam tarihi, Türklerin doğu ve batıya yayılmasından, eski Çin ve Roma İmparatorlukları ile ilişkilerinden kısa olarak bahsediyordu.²⁵

1890 yılından sonra ise Türk tarihine verilen önem açısından en önemli yıllar olmuştur. Bu devirde İstanbul'da çıkmakta olan İkdam gazetesi önemli yer tutar. Bu gazete, dikkatleri Türk tarihine çevrilmesini isteyen çağdaş ilk genel Türk tarihi olarak Necip Asım Bey'in eseri ortaya çıkar.²⁶ Necip Asım, kaynak olarak aldığı eser Leon Cahon'un "Introduction a l'Histoire de l'Asia" adlı eserine İslami kaynakları da katarak Osmanlı öncesi Türk hanedanlarının hepsinin geniş bir derlemesini veriyor. Türk ve Moğolların ırk ve tarih yönünden birbirine benzediğinden bahsediyordu.

Tarihi konularla meşgul olan bütün tarihçilerin ortak özelliği, Türk tarihinin her sayfasında gizli kalmış hatalar ve bilinmeyen özellikleri temelden halledip ortaya çıkarmaktı. Pekçok Avrupalı bilginler —ki bunların Türk tarihi ve kültürü üzerine çalışmalar yapıyorlar— yeni ufuklar açıyorlardı. Bu çalışmalar Türk yazarlar tarafından övgü ile karşılanmıştı.²⁷ Fakat bu şarkiyatçılar beklenen kadar çok değildi. Bu konuda A. Mithat Efendi şöyle şikayet ediyordu:

"Kütüphanedeki Avrupa dillerinde yazılmış yirmiden faz-

la Osmanlı tarihinden ikisi hariç tamamı Türkler aleyhindedir. Hatta bunların arasında Hammer²⁸ ve Lamartine²⁹'in tarihleri bile hatadan uzak değildir."

Ayrıca yabancı doğubilimcilerinden çok azının Türk ve Osmanlı tarihi konusunda çalıştıklarını, hatta Osmanlı İmparatorluğu'na gelenlerin bile Türklerden çok Yunanlılarla ilgilendiklerini ve onların tarihlerini araştırdıklarını söylüyorlardı.³⁰ Avrupa'da Yunan tarihi efsanelerle oluşturulurken Türklerin yanlış anlaşılmasının sebebi, bundan daha iyi açıklanamaz. Bu tarihi hata, ayrıca siyasi ve diplomatik hayata yön vermeye müsait olduğu için herşeyden daha çok tehlikeli oluyordu. A. Mithat Efendi, 1897 Girit Olayı'nı³¹ kastederek son zamanlardaki çalkantıların kısmen bu tarihi hatadan ileri geldiğini söylüyordu.³²

Türkçü yazarlara göre Türk tarihiyle ilgili olarak bu hatalar için yalnız Avrupalı tarihçileri suçlamamak gerekir. Türklerin kendileri milli tarihlerine sahip (bilmedikleri) olmadıkları, Türkler kendi tarihlerini ihmal etmekle, iki tehlike ile karşı karşıya gelmişlerdi. Bunlardan birincisi A. Mithat Efendi'nin ifade ettiği gibi kendi tarihini yanlış anlaması, bilmemesi, milleti felaketlere sürükleyebilir. Millet yaptığı hatanın farkında olmayabilirdi.³³ İkinci unsur ise, bazı Türklerde görülen kendi milletinden nefret etme duygusu idi. Bu da milli şuurun doğmasına engel olmakta idi.

Milli gurur, milli şuurun temel taşlarından. Bundan dolayı bir millet kendisini yüksek bir aşkla sevmez ve saymazsa dünyada hiçbir şeyi başaramazdı.³⁴ Türkçü yazarların üstlendikleri görev de bu idi. Yani kendi milletinin kişilerini eğitmek idi. Necip Asım Bey, Türk Tarihi kitabının amacının Türklerin zaferlerini okuyanların kendi milletine alayla yaklaşmadan uzaklaşacağını kendi tarihinden gurur-

la bahsedeceğini söylüyordu.³⁵

İslamiyet'ten Önce Türkler

Tarihçilere göre Türkler, milletler ailesinin yeni bir üyesi değildi. Eski çağlardan beri değişik isimlerle yeryüzüne yayılmış, oldukça eski bir ırktı. Eski İranlılarla ilişkileri olan bu kavim, eski Yunan ve İsrailoğulları ile ilişkileri olmuştu. İslamiyetten binlerce yıl önce Hindistan, Turan, İran ve Babil yöresini ele geçirmişlerdi.³⁶ Medeniyet merkezleriyle her zaman sıkı ilişki kurmuşlar, çeşitli milletlerin değişik kültürleri arasında bir köprü vazifesi görmüşlerdi. Türkistan'a yerleştikleri zaman Çin ve İran arasında bir kültürel, ekonomik, ulaştırma rolü oynamışlardı. Ayrıca, Mısır, Asur ve Babilleri ile de bu ilişkileri kurmuşlardı.³⁷ Buradan anlaşılan Türklerin modernleşme ve başkalarıyla ilişki kurma kabiliyeti mevcuttu. Başka bir medeniyette gördükleri iyi şeyleri, kendi milli geleneklerini ve yaşamlarına uydurarak özümsemişlerdir. Bu konuda Necip Asım şöyle demektedir:

“Türkler olmasaydı, o koca Asya’da ne İran, ne Çin, ne de Araplar, kendi siyasi hudutlarından öteye geçemezlerdi.”

Fakat Türkler, sadece başka milletlerin kültürlerini taşımakla kalmamıştır. Kendi medeniyetlerini geliştirerek kendine özgü medeniyet kurmuşlardır.³⁹

İkdam Gazetesinde çıkan bir makalede, değişik milletleri birbiriyle karşılaştırmak için ölçü olarak kabul edilecek ve birçok noktalar vardır. Bunlarda sabır, cesaret ve medenileşme kabiliyeti gibi insanlara özgü esaslardır. Bütün dünya bu üç özelliğin, asil Türk milletinin özelliği olduğunu kabul etmektedir.⁴⁰ Aynı ruh içinde Necip Asım şunları yazmaktadır:

“Bugün uygar milletlere o zamanki özellikleri Türk ve Moğollarınki karşılaştırılırsa, Türklerin ahlak ve diğer özelliklerinin onlardan fazla oldukları görülecektir. Türklerde Romalılar, Yunanlılar ve Araplar’ın eski dönemlerindeki kötülüklerinin hiçbiri görülmez.”

Türklerin medeniyetlerinden çok az şeyin kalması, sürekli olarak coğrafya değiştirmelerindedir. Türkler bu bölgelerde mümkün olduğu kadar büyük medeniyet kurma isteklerine rağmen çevrelerinin herşeyi yıkmaya özlem duyan çeşitli kavimler mevcuttu.⁴³ Necip Asım’ın üzerinde durduğu bir unsur da Türkleri yöneten hanların kazandığı zaferler neticesinde herşeyin Türklere ait olması gerekirken bunları koruyamamış olduğunu söylemektedir. Buna örnek olarak da Osmanlı ve Çağatay vesikalarını göstermektedir.

Bununla birlikte yeni keşifler Türklerin insanlık medeniyetine olan hizmetlerini daha iyi ispat etmektedir. Mesela, Türkler, yazılarını Asurlara öğretmişlerdir.⁴⁴ Türkler’in kitabeleri⁴⁵ de Ortasaya’da Orhun nehrinin yanında bulunmuştur.⁴⁶ Necip Asım’a göre bu da dönemde Avrupa karanlıklar döneminde bulunduğu bir devirde bu eserlerin bulunması ilginçti.⁴⁷ Necip Asım bu kitabelerinin bulunmasının Türk medeniyetinin yaratıcılığından geldiğini uydulamaktadır.⁴⁸

Türkler’in başarıları kendi tarihlerinde oluşan savaşlarda da görülmektedir. Yazarlar, Türklerin savaş sanatındaki uzmanlaşmış olmaları ve savaşlardaki başarılarıyla gurur duyuyorlardı. Aynı zamanda onlarda, bu savaşları medeniyet alışverişine sebep olan savaşlar —savaşlar olmasaydı, kültür ve medeniyetler yayılmazdı— şeklinde görmektedirler.⁴⁹ Diğer taraftan savaşın, Türk halkına yapılan baskılar sonucu çıktığı belirtiliyordu. Necip Asım’a göre

Türkler yaşadıkları yerlerde daima komşularının sürekli hücumlarına maruz kalmıştı. Bu yüzden savaşlarla yorulmuşlardı. Savaş dönemi bittikten sonra, hızlı şekilde yerleşik hayata geçmişlerdir. Türklerin "Kılıç adamı" şeklinde adlandırılmalarının sebebi onların savaşındaki cesaret ve kabiliyetinde aranmalıdır.⁵⁰ Necip Asım, ayrıca Ortaçağda Türkler arasında barışın yaygın olduğu fikri üzerinde de duruyor ve bunun Avrupa'da sadece yakın zamanlarda görüldüğünden bahsediliyordu. Ayrıca VI. yüzyılda Çin ve Bizans'a bir anlaşma teklif edilerek iki imparatorluk arasındaki ticaret yollarını güvenlik altında tutmak isteyen Türk prensinin bulunduğu söyleniyordu. Bu teklif kabul edilmemişti.⁵¹

Ortaçağlarda Avrupa ve Batı Asya'ya yapılan Moğol saldırılarından doğan karşı görüşün Türklerin barışsever ve olumlu fikirlerle değiştirilmesi gerekiyordu. Modern ırk teorileri, Moğollarla, Türklerin arasında ilgi olduğunu kabul ediyorlardı. Müslüman olmayan Moğollar, Cengiz Han'ın torunu Hülagu⁵³ yönetiminde 1258'de Abbasi Halifeliğini yıkmışlar. Osmanlılar ve Selçuklular bu saldırılardan etkilenmiştir.

Necip Asım, Moğolların medeniyet yıkıcı olarak görülmesine karşı çıkıyordu ve Moğol hanedanlarının hakim oldukları topraklara kültür götürdüklerini ve oralarda imar hareketlerini başlattıklarını söylüyordu.⁵⁴ Moğolların bu başarıları onların İslamiyeti kabul etmeleri ve Türklerle karşılaşmalarına bağlıyordu.⁵⁵ Şurası da açıktır ki, Necip Asım, Türk medeniyetini açıklamak için irki özelliklere, İslami inanç kadar ve ondan daha fazla önem vermektedir. Bunu Türk Tarihi kitabının giriş bölümünde Türk ve Moğolların başarılarını anlattıktan sonra VI. yüzyıldan sonra Budist Uygurların Türk boylarına ilgi göstermeme-

lerini inanca bağlıyordu.⁵⁶

Müslüman Türkler

Türkler, nasıl eski medeniyete büyük hizmetler yapmışlarsa, İslam dinine de büyük yardımda bulunmuşlardır. Türkler, İslam dinini geniş coğrafyaya yaymışlar, ona karşı gelen bütün tehlikelere göğüs germişlerdir. (Haçlı Seferleri gibi, ç.n.) İslamiyet Arap coğrafyasında doğmuş, buradan büyük fetihlere yolaçmıştı ve İslam medeniyetini yaymışlardı. Ancak daha sonra bu gücünü kaybedince, araya Türkler girmiş ve bundan sonra doğuda ve batıda bütün İslam dünyasının koruyucu ve fetihleri oluşturan kavim olmuştu.⁵⁷ Basiret Gazetesi'nde yayınlanan bir yazıda Arapları şu şekilde tanımlıyordu. Sürekli iç çelişkileri olan kanun ve nizam tanımayan ve acele eden insanlardı. Halbuki Türkler, teşkilat kabiliyetine sahip, kanunlara saygılı ve hareket etmeden önce iyice düşünüp karar veren insanlar olarak anlatılmıştır.⁵⁸

Bu durum, Sultan II. Abdülhamid devrinde çokça rastlanan dil tartışmalarında da görülmekteydi. Kendisini Arapçanın kutsallığını kötüye kullanmakla suçlayan birisine verdiği cevapta Şemseddin Sami şöyle diyordu:

*"Bilmelidir ki 700-800 yıldan beri İslami himaye eden ve bu yurt da cihad edenler Araplar olmayıp o beğenmediğiniz Türklerle onlara tabii kavimlerdi."*⁵⁹

Dil ve dilin geliştirilmesi ve sadeleştirilmesi görüşlerinden dolayı Arapça'ya darbe vurmakla suçlanan Ebuuzziya Tefik,⁶⁰ kendisinin gerçekten en az rakibi kadar Araplara bağlı olduğunu ancak gurur duyduğu milletin, doğuda ve batıda Osmanlı İmparatorluğunun büyümesine yol açan

Türkler olduğunu yazıyordu.

*"... Milliyet duygularına birçok sebepten dolayı zarar vermiş olan Arap kavmini bile şanlı bayraklarının altına alarak koruyanlar Türklerdi. O savaşlarda "maval" veya "ercüze" okumaz "deyiş" veya "Türkü" çağırırdı. Osmanlı, bu bayrağını Hint Denizlerinde dalgalandıran Araplar değil, Türklerdi. Yüzlerce çeşitli milletleri Osmanlı saltanatına boyun eğdirenler Araplar değil, yine Türklerdi. Emevi devletinin ortaya çıkışıyla zulüm ve düşmanlığa dönüşen adalet ve iyiliği yeniden kuran Araplar değil, Türklerdi."*⁶²

Ona göre Arap tarihçileri olayları başka nedenlerden dolayı Türklerin üstüne atıyorlardı.⁵⁸

A.Mithat Efendi'ye göre İslam tarihinde ilk saf Türkler, Selçuklulardı. Türk kavminin yayılması ile birlikte İslam dünyasının öncüleri olmuşlardı. Halifeliğin güçlenmesine çalışmışlar, İslam dünyasının parçalanmasına neden olabilecek olan teşhişçiliğe⁶⁴ karşı mücadele etmişlerdir. (H.Sabbah ve gurubunun yok edilmesi) Müslümanların bölünmüşlüğünden faydalanan Bizanslıları durdurmuşlar,

Haçlı seferlerinde haçlıları bozguna uğratmışlardır.⁶⁵

*"Selçukluların bu bölgelere getirdiği ve yerleştirdiği milyonlarca Türk, Osmanlılarla birleşmiş ve sayılarını arttırmışlardır. Eğer bunlar olmasaydı, Kürtler ve Araplarla, Ermeni gurupları arasında Osmanlılar hiçbir varlık gösteremezdi."*⁶⁶

Türkler'in İslam tarihindeki rolleri sadece İslamiyet'in siyasi gücünü yeniden kurmakla kalmayıp, İslam medeniyetine olan hizmetlerini de içine alıyordu. İslam öncesi Türk tarihini yazanlar, Türkler'in göçebe ve savaşçı oldukları fikrini bir yana atarak onların kültürel başarı, milli ve ırk prensiplerine dayanıyordu. Bir yazarın veya bilginin Türk

milletinin bir ferdi olması tayin edilen birşey onun inancı, ahlakı ve dili değil, onun milliyeti idi.

Sultan II. Abdülhamid devrinden önce İslam medeniyetinde Türklerin yeri üzerinde duran birçok makaleler yazılmıştı.⁶⁷ En önemli eser Mehmet Tahir'in yazdığı "Türklerin Ulum ve Fünununa Hizmetleri" adlı kitabıdır. Bu kitap on bölümden meydana gelmiş, her bölüm ayrı ayrı konularda uğraşan ilim adamlarına tahsis edilmiştir. Kitapta Türk din alimleri, fen adamları, kelimciler, hukukçular, edebiyatçılar, astronomi ile uğraşanlar, matematikçiler, tarih ve coğrafyacılara sayılmıştır. Mehmet Tahir, kitabın ilk giriş kısmında Türklerin İslam kültürüne yaptığı hizmetleri anlattıktan sonra esas meseleyi şu şekilde özetliyordu:

*"Türkler İslamiyeti kabul ettikten sonra Arap alfabesine kelimelerini de aldılar. Genellikle, Selçuklu ve Osmanlı alimleri eserlerini Arapça ve Farsça yazdılar. Bu nedenle dinî ve ilmi eserlerin hemen hemen hepsi Arapça ve Farsça'dır. Avrupalılar bu noktalara dikkat etmediklerinden Türk alimlerini Arap ve İranlı alimlerle karıştırmışlardır. İlme ve İslam medeniyetine hizmet edenlerin çoğunluğunu Türkler oluşturmuşlardır."*⁶⁸

Mehmet Tahir, bahsettiği isimlerden bazılarının Arap veya İranlı olabileceğini, fakta bunların da Türk hakimiyeti altındaki bazı yazarlar gibi Türkleşmiş olduğunu yazıyordu.⁶⁹ Mehmet Tahir, itiraz ettiği bir nokta Arap medeniyeti (İslam medeniyeti) terimi idi. Sabah gazetesinde bir yazıda eserlerin Arapça yazılmasıyla ilgili itiraz bunun Arap medeniyetinin eserleri olmayacağı şeklinde idi. Batıda da tanınan filozof (tıp bilgini) İbn-i Sina⁷⁰'nın eserleri Arapça olduğu halde kendisi Türk'tü. Milliyetleri ne olursa olsun bütün müslüman bilginleri içine alan, medeniyete

te ancak İslam medeniyeti terimi uygun olabilirdi.⁷¹ Türk milliyetçilerine göre Türklerin İslamiyeti dünyaya yaymadaki ve İslam medeniyetinin oluşmasındaki rolleri, Türklerin medeniyet kurma becerisinden ileri gelmekteydi. Bir tıp doktoru tarafından yazılan makalede bu konu şu şekilde ortaya konuyordu:

“Bir zamanlar Hazar Denizi’nin ötesinde ve Maveraiün-nehir’de yüzyıllarca devlet idare eden Türkler, medeniyetin beşiği olan Asya kıtasından dünyanın dört bir yanına ilim ışıklarını da saçmışlardır. İşte İbni Sina’lar, Farabi’ler, Muhammed b. Ebubekir Razi’ler, Uluğ Bey’ler gibi ilmi kudretleri bütün dünyaca bilinen İslam medeniyetinin dahi yazarlarını yetiştirenler ve yeni medeniyetin kurulmasına yardım edenler Türklerdi. Her ne kadar İbni Sinalar ve benzeri filozoflar, Arap medreselerinde yetişen dehalar olsalar da aslen Türk oldukları için bu yüce nesilden doğup altıyüz seneden beri Osmanlıların devlet-i ebed müddetinin adil idaresinde yaşayarak dünya medeniyetinde varlıklarını gösterenler, medeniyete ve tıbbın gelişmesine hizmet edenler yine o faziletli Türkler’in evlat ve torunlarıdır.”⁷²

Fakat Türkler yalnız modern medeniyete katkıda bulunmakla kalmamışlardı. Arap ve İranlıların dil ve edebiyatlarını geliştirmekle de öncüydüler. Bu ya kendi çalışmalarıyla, ya da Türk hükümdarlarının Arap ve İranlı yazarları ve bilginleri korumaları ve onlara destek olmalarıyla gerçekleşmişti. Necip Asım şöyle yazıyordu:

“Eski İran tarihinin mit ve efsanelerinin her beytini Firdavs-i Tusi’ye bir altın karşılığı olarak yazdıran, Mahmut-ı Gebüktigin olmasaydı Farsça belki bu kadar gelişmezdi. İran’ı elde eden Türk hakanları, Farsça’yı korumasalardı, belki Sadi’ler, Cami’ler yetişmezdi. Şairlerin hayatlarını anlatan eserlerde Ali Şir’in Mecalisün Nefais’inde yüzlerce Türk olan İran şairi vardır.”⁷³

Necip Asım, aynı görüşünü Arapları içinde geçerli saymaktadır:

“Türkler, yalnız İran dilini muhafaza, edebiyatını teşvik eğitimini yaymakla kalmamış, Araplara da tatbik etmişlerdir. İşte İslamiyet’in şu andaki en büyük şairi olan Mütenebbi de Yeminü’-d-Devle’nin ve himayesine mahzun olmuştur. Bunu da hatırlatalım.”⁷⁴

Osmanlı Türkleri

Türklerin İslamiyet’e yaptığı hizmetlerin en önemli noktası Osmanlılar döneminde ulaşılmıştır. Osmanlılar İslam düşüncesini yeni bölgelere yaymışlardır. Osmanlı Türkleri yüksek ahlak ve faziletleri bakımından diğer milletlerden ayrılırlar ve Hayrullah Efendi’ye göre bu özellikleriyle diğer İslam ülkelerinden daha üstündürler. Osmanlılar diğerlerinin aksine hakim oldukları bölgelerdeki diğer toplulukları küçük düşürecek davranışta olmamışlardır. Hayrullah Efendi’ye göre Osmanlılar’ın asıl başarıları uzun zamandan beri ayrı ayrı yaşayan beylikleri birleştirmeleridir.⁷⁵

Türkler Osmanlı tarihini yazarken büyük titizlik göstermişlerdi. Türklerin İslam medeniyetine yaptığı hizmetlerin belirtilmesi, Osmanlı medeniyetinin büyük ölçüde Arap-İslam karakteri taşıdığını söyleyen çeşitli aydınlar cevap verilirken Hristiyan Avrupa’dan gelen tenkitlere de Osmanlı savunma yapılmış oluyordu. Bu çeşit tenkitler günün olaylarıyla ilgili olanlardır. Çünkü Osmanlıların iç işlerine karışan veya imparatorluğun parçalanmasını isteyen güçler, genellikle kendilerini haklı çıkarmak için Osmanlıların tarihleri boyunca medenileşmemiş ve barbar

olduklarından bahsetmektedirler. Bu Türk milliyetçisi aydınlar tarafından milli gurur ve şuurun tahriki olmakla kalmamış, bir siyasi mesele olarak ele alınmıştır. Avrupalıların ve Hristiyanların yazdıkları bir kenara bırakarak Osmanlı devletinin medeni bir devlet olduğunu gösteren bilgilere başvurmak önemli bir konu olmuştur. Bu nedenle Avrupa'da yayınlanan kitaplardan tercüme ve alıntılar yapıldı, çok sayıda eser ve makale yazıldı. Avrupalıların Osmanlılar hakkında olumlu görüşleri bir çok defalar en ince noktalara kadar yayınlandı.⁷⁶

Türkler'i genel olarak değerlendiren yazarlar, Osmanlılar'ın, savaşçılığı ve başarıları karşısında sürekli gurur duyarlar. Osmanlılar yönetimlerini geniş alanlara yaymayı cesaretleri ve bilgileri sayesinde başarabilmişlerdir.⁷⁷ Bu özelliklerini Avrupalılar göz ardı etmişler, ciddi şekilde incelememişlerdir.

“Avrupa bu akınları, yanlışlıkla Cengiz Han zamanında yapılan akınlarla karıştırmışlardır.”⁷⁸ diyen Ahmet Mithat efendi, Avrupa ile Osmanlı askerinin 1897 yılındaki Türk-Yunan Savaşındaki Türk askerinin ele geçirdiği yerlerdeki yerli halka yaptığı iyilikleri örnek olarak göstermektedir.⁷⁹ Bundan başka, Türk savaşlarının sonuçlarıyla birlikte incelenmesi gerekmektedir. Çünkü eski zamanlarda yapılan Türk fetihleri, kültür ve medeniyetin yayılmasına sebep olmuştur. Osmanlılar, Avrupa'ya bilgiyi ve medeniyeti götürmüşler ve fethettikleri ülkelere refah ve adaleti götürmüşlerdir.⁸⁰ Necip Asım'a göre Osmanlıların maddi ve manevi başarılarının ispatı, bütün imparatorluk sınırları içerisinde yayılmış olan medeniyetti. Osmanlılar herkesin faydasına olan köprü, han, hamam, çeşme, medrese ve kütüphaneler yaptırmışlar ve buraları terk ederlerken de yaptıklarını olduğu gibi bırakmışlardı. Bütün bunlar Osmanlıların toplumsal ve kültürel değişimin ve medeniyetleri-

nin ifadesidir.

Ahmet Mithat Efendi, “Osmanlılar dünyanın döndüğünü ispat etmemiş, barutu ve yeni kıtaları keşfetmemiş olabilirler.” der. Bunların hazırlıkları uzun sürmüş ve dünyanın ortak olarak yaptığı bu bilgi ve keşiflerin meyvesini Avrupalılar toplamışlardır. Osmanlılar ise imparatorluklara daha önceden kanun, adalet ve eşitlik gibi kavramları getirmişlerdir. Avrupa'dan farklı olarak bu fikirlerden dolayı Fransa'da oluşan ihtilaller Osmanlı'da altyapı bulamamıştır.⁸²

Ahmet Mithat Efendi, 1897 Osmanlı-Yunan savaşı sırasında yayınladığı bir dizi tarihi makalelerde, Osmanlı politikasının olumlu yönlerini dikkatli bir şekilde inceliyor. Diğer imparatorların aksine Osmanlı İmparatorluğunun diğer imparatorluklardan ayıran en önemli özelliklerinden bir tanesinin de yönetenlerle yönetilenlerin yakınlığına bağlıyordu. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ilişkileri örneklerle anlatıyordu.

Örneğin; Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kuruluşunda yer alan komutanlardan Evrenos Bey⁸³ gibi şahsiyetler çoğu zaman köken olarak Türk olmamalarına rağmen bu onların Osmanlı sayılmamalarını engellememiştir. Gayrimüslimler eşit siyasi haklardan faydalanıyorlardı. Askeri ve siyasi (bürokrasi) hizmetler için hristiyan gençleri toplayarak meydana getirilen “Devşirme” kurumları Müslüman olmayan tebanın bütün imkanlardan faydalanması demektir. Bu da Osmanlıların eşitlik anlayışının bir tezühürü idi. Buna karşılık Osmanlıların hakimiyeti altındaki gayrimüslimleri İslamlaştırmak gibi bir siyasetleri olmamıştı. Tam tersine gayrimüslimler dinlerini, dillerini, eğitimlerini, hatta kendi iç yönetimlerin de bile serbest bırakılmıştı.⁸⁴ Ne zaman idari ve sosyal, siyasi bir problem oluşmuşsa

Osmanlılar bunu çok çabuk ve eşitlikle düzeltmişlerdir. Bu daha sonraları kendi devletlerinde başlattıkları reformlarda da açık olarak görülmektedir.⁸⁵ Aynı dönemde Necip Asım tarafından yazılan buna benzer bir makalede de Osmanlı hanedanının tebası ile olan ilişkilerinde hukuk kurallarını nasıl tatbik ettikleri ortaya seriliyordu. Necip Asım, Avrupalıların hatta bazı Osmanlıların Osmanlı teriminin bütün vatandaşlara verilmesinin 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ile başladığını söylemelerine rağmen gerçekte bu terimin çok eski zamanlardan beri ırk veya inanç farkı gözetilmeden bütün Osmanlılar için kullanıldığını belirtiyordu.⁸⁶

Bu devirde Türkçülerin inançlarında Osmanlı Tarihi, Türk tarihinin bir parçası durumuna gelmişti. Daha önce de söylediğimiz gibi Osmanlıların Türk soyundan geldiği fikri yerleşmiş ve bu devrin Osmanlı tarih kitaplarında yer almaya başlamıştır.⁸⁷ Bununla birlikte şimdi Osmanlı ve Türk arasındaki kişilik, hanedana ait olmaktan öteye gitmiş, Osmanlı İmparatorluğunun bir Türk devleti olduğu görüşü yerleşmiştir.

Şemseddin Sami, ansiklopedik önemli eserinde Türk'ü tarif ederken Türklerin geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını fakat yalnız Osmanlı İmparatorluğunun bir Türk devleti olduğunu iddia etmişti.⁸⁸ Necip Asım, Türkleri İmparatorluğun "Yönetici milleti" diye adlandırmıştır.⁸⁹ Makalelerinde Osmanlıların eski devrindeki büyük Türk devletinin mirasçısı olarak önemine işaret etmiş ve Osmanlıların geçmişte olduğu gibi bugün de Türkçülüğe yaptıkları hizmetleri belirtmişti.⁹⁰ Ona göre Osmanlı İmparatorluğunun temeli bir yandan İslamcılık, öte yandan Türkçülük esasları üzerine kurulmuştur.⁹¹ Devletin Osmanlı adını alması, Türklerin eskiden beri devleti hanedan adıyla anma-

larının bir sonucu idi.⁹²

Osmanlı imparatorluğunun Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi çeşitli esaslar üzerine oturtulmuş olması Türkler ve Türk olmayanlar arasında eşitlik ve ahengi bozuyor muydu? Türkçü yazarların imparatorluğun çeşitli guruplarının bir arada yaşamaları imkanını ispatlamak için yaptıkları teşebbüsü gözönüne alırsak, cevabın hayır olması gerekirdi. Ahmet Mithat Efendi'nin sözleriyle Osmanlı milliyetçiliği, islamiyet ve hilafet dışında üç ayrı zincirden meydana geliyor ve bu diğer milliyetçilik çeşitlerine benzemiyordu. Bunlardan birincisi Kayıhanlık zinciriydi. Kayıhanlık Selçuklu sultanlığından gelen daha sonra Osmanlı devletinde görülen Kayı Han soyundan gelen büyük Türk boyuna ait olmaktı. İkincisi Osmanlılardan çok daha önce Anadolu'da bulunan Türkçülük esası üzerine dayalı Türklük zinciriydi. Bu imparatorluğu sağlamlaştırmada büyük rol oynamış ve bunun Osmanlı hanedanları ile tebaası arasında yarattığı bağ, baba-oğul arasındaki bağa benzemişti.

Üçüncüsü bütün nüfusun fark gözetilmeden paylaştığı Osmanlıcılık zinciriydi. Dinsel ve kavimsel ilişki bir kişinin Osmanlı olmasına engel teşkil etmiyordu. Çünkü Osmanlıcılık esas itibariyle eşitlik demektir.⁹³

IV. BÖLÜM OSMANLI İMPARATOR- LUĞUNUN DIŞINDAKİ TÜRKLER

Millî ve Irkî Görüşler

Şemseddin Sami, Hafta mecmuasında yazdığı “Lisan-ı Türki” adlı makalesinde Türkistan ile Türkiye kelimesi arasındaki benzerliği açıklayarak bu iki ismin birbirleriyle olan ilişkisi için şöyle yazıyordu:

“Osmanlı ülkesinin Avrupa milletleri arasında ismi Türkiye olup bu kelimenin sonundaki “-iye” edatı da burda tamamen “-istan” edatının karşılığı olduğundan bu Türkistan anlamına gelir. Halbuki biz haritada diğer bir Türkistan daha görürüz ki o da orta ve Kuzey Asya’nın bir kısmı olup İran ve Afganistan’ın kuzeyinde, Rusya’nın doğusunda ve Çin’in kuzeybatısında bulunan geniş bir ülkedir. Bizden hayli uzak olan o Türkistan’la bizim Türkiye ara-

sında ve Türkistan Türk'ü ile bizim aramızda ne gibi bir ilişki ve yakınlık var mıdır? Bu isim ortaklığı nereden geliyor? Eğer oranın halkı ile ilişkilerimiz yalnızca isimden ibaret olsaydı, belki bu ortaklık bizim düşüncemizi (zihnimizi) yorabilirdi. Fakat dilce olan ortaklık ve tarihin verdiği bilgiler bu konuda hiçbir şüphe ve tereddüte yer bırakmıyor.”¹

Türkler'in kendi ve tarihini ve dillerini tanımaları, diğer Türkçe konuşan topluluklarla olan ilişkilerinin artması, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek içinde, gerekse dışında yaşayan Türkler arasında bir kardeşlik, sevgi duygularını uyandırmıştı. Bu duygular çok önceleri başlamış ve ilk olarak 1860-1870 yıllarının sonunda Orta-Asya'daki Rus ve Çin işgalleri sırasında ifadesini bulmuştu. Orta Asya'da yaşayanlara duyulan bu yakınlık ve onları desteklemek için yapılan çağrılar öncelikle dinsel açıdan olmuştu. Buna rağmen bu zamanda Asya'daki Müslümanlar ile Osmanlılar arasındaki milli ve ırki bağlar, pek dikkate alınmamıştı. Yardımlar için Sultan II. Abdülhamid'e yapılan başvurulardan en önemlisi, Ali Suavi'nin 1873'te Paris'te sürgündeyken hazırladığı Hive adlı kitabında mevcuttur. Kitapta Ali Suavi, hanlık hakkında bilgi veriyor, hanlığın Osmanlı imparatorluğu ile ilişkileri üzerinde önemle duruyordu. Maksudı, hükümetin şimdiki ve eski tavrı arasındaki farkı açıklamak ve Osmanlılara “Bizim dinimizden, milletimizden ve ailemizden” olan Hive Türklerine karşı sorumluluklarını hatırlatmaktı.² Bu imparatorluğun en etkili gazetesi olan Basiret tarafından ele alınmış Ortaasya'ya yüksek derecede bir memurun atanmasını istemiş, neden olarak da o bölgelerde yaşayanların “sünni ve hanefi” mezhebinden olduğunu, Türk özelliklerini taşıdığını söylemekte idi.³ Basiret, hedefi Orta Asya'ya bağımsızlığın yardımcı olması gereken bir konunun oluşturulmasını istiyordu.

Bu da “din ve milliyet açısından bizimle bir olan” bu önemli unsurların desteğini sağlayacak olan en önemli unsurlardı.⁴ Gazeteye göre bu iki önemli unsur Orta Asya'da birliğin temelini oluşturacaktı.⁵

Orta Asya'nın Ruslar ve Çinliler tarafından işgali Sultan II. Abdülhamid'in güç kazandığı zamanda tamamlanmıştı. O devirde bu durum Türk kamuoyunda derin bir duygu birliğinin doğmasına neden oldu.⁶ İmparatorluğun dışındaki Türklere karşı duyulan ilgi, sultanın İslamcılık politikasıyla çok daha gelişti. Dış Türkler hakkında bilgi veren kaynakların bir kısmı, sayılamayacak kadar çok sözlükler, gramerler ve dil konularında yazılan makalelerdi. Bu makaleler Osmanlı imparatorluğu dışında da Türk şivelelerinin varlığına işaret etmekteydi.⁷ Bu ayrıca Osmanlı İmparatorluğunun içindeki milli şuurun gelişmesine neden olduğunu açıkça ifade eden Mehmet Akif'in “Kaşgar Tarihi” gib birçok eserler mevcuttu. Bütün bunların yanında bize bilgi veren diğer kaynaklar arasında bu devirde Orta Asya'ya yapılan seyahat ve yazılan seyahatnameler de önemli yer tutar. Bunların çoğu basında seri halinde yayınlanmıştı. Ahmet Mithat Efendi, bunlarını birine yazdığı giriş yazısında Osmanlıların eski yurtlarıyla tanıştırmakla kalmamış, İslam birliğinin kurulmasında bu seyahatlerin önemini anlatmıştır:

“Dünya biliyor ki, Osmanlıların aslı Orta Asya'dır. Ancak Osmanlılar henüz Orta Asya'yı bilmezler. Fransızların “Mère patrie” yani “Anavatan” dedikleri bizim için de Orta Asya olduğu halde şimdi elimizde bulunan Osmanlı ülkesi bir bakıma Asya'nın manevi sömürgesidir.

Ne faydaki Orta Asya'nın medeni gelişmesi bu taraflarla o tarafların ilgisizliği nedeniyle yetersiz kalmış Osmanlılar diğer meşguliyetleri nedeniyle asıl vatanlarıyla olan ilişki-

*lere önem vermeyi engellemiştir.*⁹

Osmanlıların anayurtlarını tanıması ve orada yaşayan Türklere ilgi duymaları, Sultan Abdülhamid döneminde basında yer almıştır. Bu devirde basın kuruluşları İslam dünyasının durumuna geniş bir şekilde yer verdiler. Fakat Rus İmparatorluğu ve Çin'de yaşayan müslümanlar hakkında sık sık bilgi verdiler. Örneğin; İkdam gazetesinde İslam dünyası hakkında çıkan makalelerde Türkçe konuşan topluluklar tanıtılıyor. Başkanlar, Kırgızlar ve Pekin'de Türkçe konuşan Uygur Türkleri tanıtılıyordu.¹⁰ Bir defasında Şah Muzafferiddin'in 1900 yılında İstanbul'a yaptığı ziyaret sırasında Sabah gazetesi bir kampanya ile Azerbaycan ve Mezenderan'da yaşayan İran halkı arasında geniş bir Türk unsuru bulunduğu ortaya koymuş şahın Kaçar hanedanından olan bir Türk olduğunu ve oradaki Türklere kültürel bağımsızlık verilmesi istedi.¹² Bu dönemde kültürel ilgi bütün Türk bölgelerine doğru genişledi. Aynı gazetede hükümete bu bölgelere Türkçeyi öğretecek öğretmenler gönderilmesi gerektiğini söyleyen bir yazı yayınlandı.¹³ Gazetelerde Rus imparatorluğu içerisinde görülen kültürel faaliyetlerle ilgili yazılar yer aldı.¹⁴ Bununla birlikte Kırım'daki gerçekler Rusya'nın bu bölgelerdeki faaliyetleri yakından ilgilenmekte olduğuydu.¹⁵

Türk asıllı kavimlerle olan akrabalık ve benzerlik, sadece Türkçe konuşan milletle sınırlanmamıştı. Türkler kendilerini Asya ve Avrupalıları da içine alan, yaygın olarak Turan ismi verilen ırkın önemli bir parçası gören dil, tarih ve ırk teorilerinden kaynaklanıyordu. Farsça bir terim olan Turan, şimdi bu Turanlı ırkın anayurdu anlamına geliyordu. Sultan II. Abdülhamid döneminde "Turan" Osmanlı basınında yer almaya başladı. Basiret gazetesinde yayınlanan

Osmanlı İmparatorluğunun doğuşunu anlatan bir makalede Osmanlı Türkleri'nin "eski devirden beri Turan bölgesinde bağımsız yaşadıkları belirtilmişti.¹⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminde Türkçenin Turan dillerinden biri olduğunun belirtilmesinde rastlanır.¹⁷ Fakat bu dilleri konuşan insanlar arasındaki bağ, saf bir dil bağı olarak görülüyordu. Şemseddin Sami, ansiklopedik eserinde Turan kavmi ve dilini tanımlarken:

*"Bugün Turan kavimlerinin konuştuıkları diller arasında o kadar benzerlik ve yakınlık vardır ki, bu dilleri konuşan kavimler arasında çeşitli derecede akrabalık bağı bulunduğuna şüphe yoktur."*¹⁸ diyordu.

Necip Asım, edebiyat dilindeki reformlarla ilgili olarak şunları söylüyordu:

*"Malum ya! Biz Turanlıyız, lisanımız da Turanlıdır, Sami, Hint-Avrupai değildir. İşte onun için bizim de Araplar, Fransızlar ve bütün Avrupalılar gibi evvela kendi anadilimize müracaat etmemiz lazımdır."*¹⁹

Bunun yanında Osmanlı imparatorluğu dışında yaşayan Türklerle olan ilgi, yalnız ırk bakımından değil, aynı zamanda dinsel açıdan da ele alınıyordu. Fakat diğer Turan kavimlerinin çoğunun da aynı inançtan olduğuna nedense pek dikkat edilmiyordu. Dahası, bazı Turanlı kavimlerin Osmanlı imparatorluğu ile çekişmeli ve savaşlarla dolu bir tarihlerinin bulunduğu da unutuluyordu.

Macarlar bu konuda çok açık bir örnekti. XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman zamanında Macaristan'ın büyük bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına katılmıştı. 1783 yıllarında Türklerin Viyana'yı fethedememeleri sonucu Macaristan Avusturya'nın eline geçti. 19. yüzyılda Rusya ve Avusturya, Macarlara ve Osmanlılara ortak düşman olarak çıktılar. 1848 Macar İsyanı sonunda Osmanlı

imparatorluğuna sığınan Macar asillerini iade etmeyi Osmanlılar reddetti.²⁰ 1867'de Macaristan'ın kısmi bağımsızlığını kazanmasından sonra Avusturya İmparatorluğu ile olan ilişkileri zayıflarken Budapeşte ile İstanbul arasında ilişkiler daha da kuvvetleniyordu. Rusya'nın Macaristan'da ve Osmanlı İmparatorluğu içerisinde slav azınlıklarıyla ilgili niyetleri bu iki ülkeyi yakınlaştırıyordu. Aynı ırka mensup olmaları iki imparatorluk aydınları arasında iyi ilişkilerin gelişmesine neden olan önemli bir faktör olmuştu. 1870 yılında başlayan Balkan buhranı sırasında bu ikili ilişkiler en yüksek noktaya ulaşmıştır.

İrkî yakınlıktan haberdar olmanın ölçüsünü 1876 yılında askeri ve tıp öğrencileri Osmanlı İmparatorluğunu ziyaret eden bir Macar generale Vakıf gazetesinde açık mektup yayınladılar:

*"Macarlarla Osmanlılar Avrupa Milletleri arasına en son katılmışlardır. Siz bin sene önce Karadeniz'in kuzey tarafından Avrupa kıtasına girdiniz. Biz de aynı denizden güney tarafından ve Kafkasya yoluyla Anadolu'ya girdik ve İslam halifelerinin merkezi olan Bağdat'a yakınlığımız sebebiyle de İslam'ı kabul ettik. Bir sene önce Ural ve Altay dağlarında Osmanlılarla Macarlar aynı ırktandı. Atilla'nın bayrağı altında beraber bulundular. Her iki tarafın ahlak, dil ve adetlerinin bin türlü teferruatı aynı ırktan geldiğine delil teşkil eder. Birkaç asır evvel, vahşi bir vakitte birbirimize karşı Tuna'nın işgal edilmesi için iki tarafa olağanüstü başarılı savaşlarımız, karşılıklı olarak birbirimize olan ilgilerimizi gönüllerimizden silemez. Bizim sizin memleketinize hücumumuzda bizden evvel gelen Moğollar gibi hareket etmemiş olduğumuzu tarih bile ilan eder. Biz sizin hürriyetinizi birçok asırlar muhafaza etmişizdir."*²¹

Sultan II. Abdülhamid devri boyunca 1870'lere göre da-

ha seyrek de olsa Macarlarla olan münasebetler devam etmişti. Türkiye'yi pekçok defa ziyaret eden Arminius Vambery, Osmanlı-Macar ilişkilerinin geçmiş ve geleceği üzerine basında yayınlanan yazılarıyla dikkati çekmişti. Eserlerinde Türk ve Macarların ortak olarak yarattığı Asya medeniyetinin Avrupa medeniyetinden daha üstün olduğu belirtiliyor. Bu da Osmanlı aydınının gururunu okşuyordu.²² 1895'te Macaristan'ın Budapeşte şehrinde açılan bir sergi hakkında bilgi veren A. Mithat Efendi Macarların bu sergideki Osmanlı reyonuna daha fazla ilgi gösterdiklerini iddia ediyordu. A. Mithat Efendi, Macarların Türklerle olan irki yakınlıklarına dikkati çekiyor ve onların kuvvetli karakter ve cesaret ve diğer nitelikleri ile Türklere benzetiyordu.²³ Böylece Macarlar, Osmanlı imparatorluğu içerisinde bir birliğin fertleri olarak görülmeye başlanmıştı. Bu arada yine de Anadolu dışında yaşayan Türklere bakış tarzı çok az değişmişti.

Buna örnek Bulgar Türkleri olmuştu. Genellikle birbirlerine dindaş deniliyor, arasıra da Türk deniliyordu.²⁴ 16. yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğunun idaresinde bulunan Bulgarlar, Pan-İslamizm etkisiyle huzursuz olmuşlar ve isyanlara neden olmuşlardı. Tarih yönünden araştırmalar göstermiştir ki, Bulgarlar aslında Türk'tür.²⁵ Bu tarihî gerçeği ortaya atan Basiret gazetesi olmuştu. Bir makalesinde Bulgarlar hangi ırktandır? sorusunu cevaplandırarak, Bulgarların Ard bölgesinden gelme Türk olduklarını, batıya göçe zorlandıklarını, Ortaçağda bu bölgeye yerleştikleri ve Hristiyanlığı kabul ettiği İslam dinini kabul ettiklerini yazıyordu.²⁶ Gazete, Bulgarların kendi tarihlerini öğrendikten sonra Osmanlı imparatorluğu ile önemli ilişkiler kurabileceklerini söylüyordu.²⁷ Basiret gazetesi başka bir makalesinde Bulgarlara sesleniyor ve kendilerini Pan-İslavist fikirlerle kandırarak kendisine bağla-

maya çalışan Rusların çoğunun Asya'dan gelme Tatar olduklarını dillerinin ıslavca olduğunu söylüyordu.²⁸

Pan-Türkizm (Türk Birliği)

Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan Türklerle birleşme istekleri açıkça ortaya konmasına rağmen bunların siyasi anlamda bir Türk birliğine veya Pan-Turanizm'e dönüşmesi hiç olmazsa dış dünya bakımından imkansız gibi görülüyordu. Bu Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi politikasına karşı olmakla kalmayıp aynı zamanda İmparatorluğa daha fazla baskı yapılmasına da yol açabilecek nitelikteydi. Teorik olarak Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm Orta Asya'daki Türkleri ayaklanmaya teşvik etmekte, bu baskıyı hafifletmeye yarayacak önemli bir güç olabilirdi. Ancak, Osmanlı İmparatorluğunun önemli ölçüde zayıf olması, Sultanın Pan-İslamist siyasetini sınırlı tutmaya zorluyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmadan önceki yıllarda Orta Asya'daki Türklere yardım ve kültürel birleşme için kampanya açılmıştı. Osmanlıcılık görüşünün başarısız olmaya başlaması, Türklerin birleşmesi fikrinin doğmasına neden olmuştu.²⁹ Ancak bu imparatorlukta iç meseleler, Orta Asya'daki olaylar, Rusya ile ilişkiler, imparatorluğun dış yardım isteklerine ciddi şekilde eğilmeyişi Sultan II. Abdülhamid döneminde başında Pan-İslamizm'in aksiyon hale getirmek istenmesine az rastlanıyor olmasındaki neden Osmanlı imparatorluğundaki barışın devamının ve sultanın bunu devam ettirme isteği olabilir.

Bununla birlikte Pan-Türkizm duygularını tomurcuklarını vermeye başlamıştı. Gerek imparatorluk içindeki gizli

teşkilatlarda ve gerekse Avrupa'da sürgünde bulunan Jön Türkler arasında bu fikirler yayılıyordu.³⁰

Sultan Abdülhamid devrinde İstanbul basınında Pan-Türkist eğilimler imparatorluk dışında yaşayan Türklerin, Türkçeye ve bilhassa Osmanlı Türkçesine karşı gösterdikleri ilgi ve bunu yüceltmek için yaptıkları çabaların bir göstergesiydi. Hive Hanlığı, Hive Akademisinde Farsça yerine Osmanlı Türkçesinin eğitim dili olarak kabul edilmesinden dolayı İkdam Gazetesi bunu çok iyi bir gelişme olarak görmüş, bunu Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu, bunu Ali Şir Nevai'nin³¹ ispat ettiğini ileri sürmüştür. Daha sonra Hive halkının Türk olduğunu; bunun Türkçe eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasında etkin olabileceğini; Osmanlı Türkçesinin de gerekli ilmi terminolojinin bulunduğu bu dilde yazılmış ilmi eserlerin bulunduğu ve en son olarak da her yerde yazılan Türkçe eserlerin, ırkı, dini ve milliyeti aynı olan bütün Türkler tarafından da okunacağı için Türk dünyasının ilmi ilerlemesinin bütün olarak görülecektir, deniliyordu. Bütün Türk bölgelerindeki lehçeler, böylece tek bir dil halinde birleşmiş olacaktır.³²

1900 yılında İran Azerbaycanı'nda Türkçe öğretimi, Osmanlı İmparatorluğunu ziyaret eden Şah tarafından serbest bırakılmıştı. Bu serbestliği Sultan Abdülhamid sağlamış, bu serbestlik aydınlar tarafından sevinçle karşılanmıştır.³³ Sabah gazetesi birkaç yıl içerisinde Osmanlı Türkçesiyle yetişmiş yepyeni bir neslin doğacağını ümit etmiştir. *"Dilimiz, bugün Orta Asya İslam milletleri arasında konuşulan çeşitli dillerin en gelişmiş ve en değerlisidir. Orta Asya'da yaşayan kavimlerin söyledikleri lehçelerin çoğu yazılı bir gramere bile sahip olmazken, dilimiz bütün terimlere sahip en ince düşünceleri tarife müsaittir. Şu halde adı*

geçen kavimler, ilerlemenin başlıca vasıtası olan okuyup yazmanın lüzumunu kabul ettikleri halde, Osmanlıca'nın kendi gözlerinde kıymetli bir define hükmünü alması gerekmektedir. Çünkü arayacakları bütün eserler onda mevcuttur."³⁴

Pan-Türkist duygular, dilde reform, tartışmaları sırasında da kendini göstermişti.³⁵ Çağatayca'yı Osmanlı diline çok yakın bir dil olarak gören ve Osmanlıcanın zenginleşmesi ve ıslahı için Orta Asya dillerini kaynak kabul edenlerden bazıları, bütün Türkler'in birleşmesini sadece tarihsel veya pratik olarak değil, kültürel ve siyasi sebeplerden istemişlerdi. Bu düşünceyi, belki de en iyi ifade eden teklif ettiği reformun (ırk) cinsiyet ilişki açısından doğuracağı avantajlara değinen Şemseddin Sami olmuştu:

*"Bunun iki yönden, yani edebi ve siyasi yönden faydası vardır. Edebi yönden Türk dili daha geniş ve daha güzel bir dil olacaktır. Siyasi yönden de 8 veya 10 milyondan fazla olmayan Batı Türklerine, bundan aşağı olmayan Orta Asya ve Rusya Türkleri de katılacak, bunların hepsi "Tek bir lisan"la konuşan "Tek millet" yerine geçerek Türk Milleti 20 milyon nüfuslu büyük bir millet olacaktır."*³⁶

Her ne kadar Çağatayca ve diğer Orta Asya dillerine fazla önem vermeye pek çok itirazlar yapılmışsa da bunlar, Şemseddin Sami'nin diğer Türklerle birlik kurma teklifine karşı olmaktan çok, dil anlayışından gelen tartışma olmuştu. Kendisine yöneltilen tenkitlere cevap veren Tevfik Fikret³⁷ pratik bir program olarak Pan-Türkizm ülküsünü şüphe ile karşılamış, dil ıslahına ise destek vermişti.

"Dilimizi bu metod ile tasfiye etmek, bir inbikten geçirmek isteyenler arzularını haklı göstermek için Türkçeyi aynı ırktan olan bütün kavimlere yaymak, bu sihirli zincirde bütün bu kavimleri bağlamak, birleştirmek yolunda kendile-

*rine bir gaye tasavvur ediyorlar. Bu emel şöylece hayal edilmek şartıyla pek çok hoş, pek cazip, pek ulvi cazibesi, hoşluğu, ulviliği kadar da hayali, adeta bir hülya, beşeri unsurlarını maddi bağlarına ticari münasebetler kadar hizmet ve tesir eden başka bir kuvvet olmasa gerektir. Dil birliği, ancak bu münasebeti kolaylaştırdığı için öneme sahip olur. Dil esas değil vasıtaadır. Bundan dolayı Osmanlıca'yı emele hizmet için Türkçeleştiriyoruz, demek, hayalle karışık bir iş yapmış olmak demektir. Dilimizi doğrudan doğruya kendimiz için düzeltilmeli, öteki emele tesir edecek yeni vasıtalar aramalıyız."*³⁸

Bütün bu gayretlere rağmen, Pan-Türkizm fikri, siyasi fikir ve terimden çok kültürel düşüncelerle ifade edilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid devri Türk aydınları için önemli olmaya başlamıştır. İmparatorluk içerisinde İslam birliği gibi Türk birliği fikrinin kendi başına bir ülkü haline geldiği de artık görülüyordu.

V. BÖLÜM ANADOLU

Anadolu, Selçuklu Devleti'nin küçük bir beyliği şeklinde başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğum yeri olmuştur. Selçuklu ve Osmanlılardan önce Anadolu'da Türk beylikleri Anadolu'yu Türk ve müslüman yurdu haline getirmişlerdi. Anadolu, Osmanlı İmparatorluğunun yükselmesinde tarihsel bir rol oynamışsa da, nedense Osmanlı İmparatorluğunun tarihi boyunca kısmen geri plana itilmişti. Neden olarak da Osmanlılar daha çok Avrupa'ya doğru genişleme isteği belirmişti. Anadolu ise Osmanlılar için askeri hizmet ve insan kaynağı açısından önemli bir yerdi. Milli ve ırki özelliklere önem vermeyen Osmanlılar, Anadolu'ya özel bir kıymet de vermemişlerdi. Buna paralel olarak Anadolu'nun insanı —köylü ve göçebeler— saray çevresinde hiçbir hürmet (saygı) görmüyorlardı. Vatan kavramı bile Osmanlıları Anadolu'ya karşı özel bir davranışa yöneltmemişti. Arapça vatan kelimesinden gelen bu kavram 19. yüzyıla kadar “doğum yeri veya oturulan bölge” gibi çok dar ve kısır anlamda kullanılmıştır. Bu kavram, aynı dine ve dile mensup olan insanlar tarafından

yurt olarak kabul edilse bile hiç şüphe yok ki, uzak bölgeleri kapsamıyordu. Osmanlının devlete bağlılık ve samimiyetini gösterdiği esas toprak bütünlüğü Darü'l-İslam'ın büyük parçası olan imparatorluğun bizzat kendi sınırydı. Osmanlı devlet adamlarının gözünde Anadolu öneme sahip görünmüyordu. Bunlar çocukluklarından beri sarayda kalıp orada eğitildikleri için kendi esas vatanlarını bile hatırlayamazlardı.

Tanzimat döneminde vatan teması büyük değişikliklere uğramış ve Fransızların patrie terimi gibi kullanılmaya başlamıştı. Buna göre bütün vatandaşların samimiyetle bağlanacakları Osmanlı topluluğu bütün imparatorluğu kapsıyordu. Bu kavramı tanıtmaya önem veren devrin aydınlarından Namık Kemal bile İslamiyet'in Osmanlı ile anayurt arasında gerçek bir ilgi kurduğunu önemle işaret etmiştir.¹ Yine de vatan teriminin bütün Osmanlı İmparatorluğu için kullanılmaya devam etti. Türkler, belki de imparatorluğun efendisi olarak, devletin bütün topraklarını kendi özel vatanları gibi kabul etmekte güçlük çekmiyorlardı.

Bununla beraber, Türk milleti ve tarihi hakkında yeni buluş ve teorilerin ışığı altında Türklerin Anadolu diye adlandırılan, halkın çoğunluğunun oturduğu ve Osmanlı imparatorluğunun ilk kurulduğu yere karşı olan düşüncelerinde değişmeye başlamıştı. Anadolu'da oturan insanlara karşı özel buluş tarzı 1872'de bu bölgede meydana gelen kuraklık ve sert geçen kışın getirdiği göç ve açlık² basın bu bölge ile ilgili özel haber vermesine ve yardım kampanyası açmasına neden olmuştur. Basiret gazetesi bu yardım kampanyalarını organize etmiştir. Basiret gazetesi bu insanları bir vatan ve din kardeşi olarak görmemiş devletin esas unsuru olarak nitelemiştir.

"Ey vatanın bütün evlatları, iyice düşünelim! Eğer biz

*Anadolu halkının yardımından ve ihtiyaçlarının karşılanmasında zerre kadar kusur edersek, sağ kolumuzu kırmış oluruz. Askerimizin çoğu, menşelerinin çoğu, Anadolu'da yetişen kardeşlerimizdir. Gidilmesi gereken ihtiyaçlarımızın çoğu onların himmetleri, çalışmaları sayesinde meydana geliyordu. Bu vatan çocukları bizim en mukaddes hizmetimizde buldukları halde biz de böyle bir kara günde imdatlarına yetişmezsek, ne vakit yetişeceğiz? Yapacağınız yardımı, göstereceğiniz yiğitliği, edeceğiniz gayreti düşünelim. Kendimize edeceğimiz, kendimize yapacağımız, bu yardım neticede yine bize hayır şeklinde olacak, bize destek olacaktır."*³

Sultan II. Abdülhamid dönemi basınında Anadolu'nun gelişmesi, halkının ekonomik, toplumsal ve eğitim ve kültürel yönden gelişmesi, gereği sık sık dile getirilmişti.⁴ Diğer bölgelerde de buna benzer atılımlar yapıldığı için bu başlı başına bir yenilik ve değişiklik sayılmayabilirdi. Ancak bu nedenler etkisiyle Türk Anadolu'nun yönetilmesi fikrini doğurmuştu. Bu faktörlerin belki de en önemlisi bu bölgede yaşayan Ermeni ve Rum nüfusu arasında yayılmaya başlayan milliyetçi fikirler olmuştu.

Osmanlı imparatorluğu'nun parçalanması çanları çalınmaya başlamıştı. Anadolu'da Rum ve Ermeni azınlığın bu tür hareketleri İstanbul basınında rahatsız etmeye başlamıştı. Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Ermenilerin Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle nüfus gücünü kaybettiği, bu nedenle Ermenistan adının devam etmesine gerek yoktu.⁵ Aynı gazetede yetkilerinin dikkatleri şu noktaya çekiliyordu. Ticaret ve zenginleşme daha çok Batı Anadolu'da Rumların eline geçmiş müslüman halk fakirleşiyor ve helenleşme hızla yol alıyordu.⁶

Anadolu'da Türk karakterine ilk işaret edenlerden biri de

Şemsettin Sami olmuştu. Daha önce Basiret gazetesinde Bulgarların Türk soyundan geldiğini işaret etmişti.⁷ Ünlü sözlüğünde Anadolu'da yaşayanların ırkı konusunda sadece İzmir gibi ticaretin yoğun olduğu yerler ile Ege adalarında yaşayanların bir kısmının hristiyan Rumlar olduğunu kabul ediyordu.⁸ Geri kalanların hepsi eski Türk ve Türkmen halkının karışımından ortaya çıkan bir ırktı ve bu ırk, büyük Batı Türklerin ailesine bağlı idi. Hatta yarımadanın Kuzeydoğu kesimine yerleşmiş olan lazlar ve imparatorluğa Kafkasya'dan katılan Çerkezler bile Türkleşmekte idiler. Osmanlı Türkleri, yalnız Anadolu'da değil, Dicle ve Fırat vadilerinden Bağdat'a kadar geniş yörelerde yaşayanların esası Türklerdi. Şemsettin Sami, Anadolu'daki Hristiyanları Türk hakkında şöyle demektedir:

*"Ne yazık ki, bunların bir kısmı Ermeni ve bir kısmı da Rum kilisesine tabi bulunmakta, ecdadlarının Ermeni ve Rumlarla hiçbir münasebeti olmadığını unutuyordu; Rumluk ve Ermenilik davasına kalkışmak için kandırılıyorlardı."*⁹

Şemsettin Sami, Anadolu'yu imparatorluğun en güzel diyarı olarak görüyor halkının akıllı, çalışkan, disiplinli, devlete vergi veren ve Osmanlı askerleri içinde en kahraman insanlar olduğunu söylüyordu. Şemsettin Sami'nin bu sözlerinin genel olarak söylenmiş bir söz olmadığını Anadolu'da Türkçe konuşan Hristiyanlar konusunda İkdam gazetesinde yayınlanan bir makalede de görülüyordu.

"Anadolu'da yaşayıp da Rumlarla asla kavmi ilişkileri bulunmayan ve Türkçeden başka bir dil bilmeyen yarım milyondan fazla ortodoks mezhebindekilerin Anadolu'nun eski halkının Türkmenlerle karışmasından meydana geldikleri adeta ispat edildiğinden Sami Bey'in yazmadan geçmedikleri gibi. Bunların aslen Rum sayılmaması lazımdır. Her müslüman olanın Türk olmadığı gibi her ortodoks ola-

*nın da Rum olması lazım gelmez. Nitekim bugün Suriye'de bulunan Yarım milyondan fazla ortodoks ve katolik mezhebindeki halk kendilerine hristiyan Arap diyorlar Mezhep inançla, kavmiyet dille mümkündür."*¹⁰

Şemsettin Sami ve diğer aydınlar, Anadolu'nun yerli halkı ile Türkler veya Türkmenler arasında bir bağ olduğundan bahsederken Türk tarihiyle ilgili birçok eser de bunların batı Asya'ya çok eski zamanlardan göç ettiklerini yazıyor ve Türklerin o devirden beri Anadolu'da olduklarını yazıyorlardı.¹¹

Arminius Vambery, İkdam Gazetesinde verdiği bir makalede Osmanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında yakınlık bulunduğunu söylüyor. Bunun Anadolu Türkçesi lehine olduğunu bildiriyordu. Bu makalede Vambery, yapmış olduğu dil çalışmalar sonucunda Türklerin çok önceden göç etmiş olduklarını söylüyordu. Bu görüşüne ait bilgileri 5. yüzyılda yazılmış eserlerde Türkçe kelimelerin bulunuşuna dayandırıyor. Bu nedenle Selçuklular Anadolu'ya göç eden Türklerin ilki olamazlardı. Bu nedenle "Türklerin Anadolu'ya göç etmeleri çok eskiye dayanmakta idi."¹² A. Wantery'in yazılarıyla Anadolu Türk ırkına çok eski tarihi bağlarla bağlanmış görünüyordu.

Bu yüzyılda artan milliyetçilik, Türk milliyetçilerinin gözlerini Anadolu'ya dikmelerine neden olmuştur. Bu nedenle zengin Türk kültürünün ortaya çıkarılma isteği, bu isteğe şair ve ediplerin destek vermesiyle, Türk dilinin ortaya çıkarılması ve gidilecek yerin Anadolu olması, işin başka yönü idi.¹³ Aydınların çoğu Anadolu insanını kaba ve cahil olarak nitelendirmesine rağmen, başka bir gurup aydın, onu Türk kültürünün gerçek temsilcisi olarak görmekte idi. O, İstanbul halkından daha Türk idi. Öztürkçe kelimelerle konuşuyor, hece vezni ile sade Türkçe ile şiirler yazıyor, zengin folklorünü yaşatıyordu. Bütün bun-

lar, diğer yerlerde unutulmuştu. Anadolu ve Anadolu insanı ile ilgili bu yeni görüşü en iyi şekilde ifade eden Necip Asım idi. Necip Asım, Şemsettin Sami'nin ünlü sözlüğündeki her makalenin kendisini çok meşgul ettiğini yazmakta. Bu insanların zengin farklarının araştırılmasını istiyor. Bu konularda araştırma yapacak insanların isimlerinin ölümsüzleşeceğini beyan ediyordu.¹⁴

Hangi düşünceyle yola çıkılmış olursa olsun, Anadolu II. Abdülhamid döneminde artık Türk vatanıdır. 1873 yılında Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" adlı piyesi ilk defa İstanbul'da oynamış ve seyircilerin coşkunu ilgisizlikle karşılanmıştır.¹⁵ Tuna nehri üzerindeki Silistre Kalesinin, Kırım savaşı sırasında Ruslara karşı müdafaasını ele alan bu piyes, vatandan kastedilen şeyin ne olduğunu açıkça söylememekle birlikte yüksek vatanseverliği işlemiştir. Osmanlıda vatanseverlikle ilgili en önemli eser 1897 yılında başlayan Türk-Yunan Savaşı döneminde Mehmet Emin Bey'in Türkçe Şiirlerinde ifadesini bulmuştu. Mehmet Emin¹⁶ memur olarak hayata atılmış, yazmaya özellikle edebiyata karşı çok genç yaşta ilgi duymuş, halk edebiyatından çok faydalanmış bir kişi idi.¹⁷

Onun şiirinde kahramanlar dinine, milletine, vatanına bağlı Anadolu insanı idi. Bu şiirlerinden en önemlisi olan "Anadolu'dan Bir Ses Yahut Cengi Giderken" den bir bölümünü buraya almayı uygun görmekteyim."

*Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur,
Sinem, özüüm ateş ile doludur,
İnsan olan vatanının kuludur.
Türk evladı evde durmaz; giderim!
Yaradanın kitabını kaldırtmam,
Osmanlı'nın bayrağını aldırtmam,*

*Düşmanımı vatanıma saldırtmam
Tanrı evi viran olmaz; Giderim!
Bu topraklar ecdadımın ocağı,
Evim, köyüm hep bu yerin bucağı,
İşte vatan işte tanrı kucağı,
Ata yurdum evlat bilmez; Giderim!¹⁸*

Türkçe şiirler yayınlanır yayınlanmaz, büyük olay oldu. Dil ve şekil bakımından farklı görüşler olmasına rağmen hemen hemen herkes şairin vatansever duygularını takdirle karşıladı. Bu Mehmet Emin'e Mektuplar adlı kitapta yayınlanmıştır. Bunların birinde Şair Abdülhak Hamit (Tarahhan)¹⁸ İkdam Gazetesi'nin yazdığına göre şairi şu sözlerle övmekteydi:

"Türklere mahsus bir üslup. Belki de vatanımızın dağ ve ırmaklarını andırarak şekilde yaratılıp ve milliyetimize mensup demek olan bu şiir vadisinde devam ettiğiniz, kasaba ve nahiyelerini gösterecek şekilde ilerlemek istediğiniz taktirde umumi rağbetin sizi karşılamaya emin olabilirsiniz. Şiiriniz okunurken yanımda bulunan yetmiş yaşında bir ihtiyarın gözlerinden yaşlar akıyordu. Dediğim umumi rağbet için bunlar birer işaret, belki de müjde kabul edilebilir.

Baki çalışma ve gayretiniz devamlı olsun efendim."²⁰

Mahmut Emin'in şiirleri vatansever, duygular kadar güçlü olan dini duygularla da doludur. Şair, şiirinde aynı zamanda Türk ırkı ile Anadolu arasındaki yakın ilgiyi de ifade ediyordu. Gerek kendi coşkunu duygularının ifadesi, gerekse halkın ona olan ilgisi Anadolu'nun önemli ve güzel bir duygu haline gelmesine sebep olmuştur.

VI. BÖLÜM TÜRK DİLİ VE REFORMU

19. Yüzyılda Dil Meseleleri

Dile verilen önem, bu dilin modern ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için gösterilen ilgi, Osmanlı İmparatorluğundaki reformların başlamasıyla ilgili olanların en başında yer alır. Dışişleri Bakanı (Hariciye Nazırı) ve şair Akif Paşa² Devlet işlerinde zor anlaşılır, eski karışık dil anlayışı yerine daha basit ve daha açık bir dil kullanılmasına gerek duyar. Bu konuda teşebbüslerde bulunan kişidir. Onun bu teşebbüsleri dönemin aydınları tarafından ciddiyle takip edilmiştir. Dönemin reformistlerine göre yeni eğitim sisteminin kurulması için de çalışmalar başlamış, bu çalışmalar içerisinde, Türkçenin kolay anlaşılır hale getirilmesi ve bunun neticesinde Halk arasında etkili bir hale gelen Türkçe anlaşılması ile devlet ve halk arasında etkili ve anlaşılır hale

gelecekti. Bu dönemde devlet teşkilatlarında, bu yönde kanunlar tüzükler çıkarılmış, bu yönde bir geçiş başlamıştı.

Dilin sadeleştirilmesi konusunda en önemli öncelik imla ve yazı idi. Bir yazım kılavuzu olmayan Osmanlıca'nın bu durumu okuma-yazma ve eğitimin yaygınlaşmasına engel teşkil ediyordu. Bazı dil bilginlerinin bireysel çalışmaları imlayı sadeleştirmişti.

Bu çalışmalar o dönemde ilgiyle karşılanmış olmakla birlikte, bunların bir kısmı pratik olmadığından diğer kısmı ise milli ve İslamî eserlerin yok olacağı endişesi ile reddedilmiştir.⁴

Dilin modern ihtiyaçlarını karşılayabilmesinde görülen başka bir konu da ilmi ve teknik terimlerin ifade edilmesinde ortaya çıkmıştı. Dönemin reformcuları Avrupa'nın modern görüşlerini benimsemekle imparatorluğun kuvvetinin artacağını ileri sürüyorlardı. Yeni eğitim kurumlarının kurulmasına hız verilmişti. Bunun en önemli göstergesi 1827'de Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane (Askeri Tıp Okulu)'nun açılması ve burada derslerin Fransızca yapılması, yani terimlerin Türkçeleşmesi dönemin padişahı tarafından istenmişti.⁵ Bu gelişmeler 1866 yılında Osmanlı Tıp Cemiyeti⁶ kurulmasına neden olmuştu. Diğer önemli kuruluşlar ise 1861 yılında kurulan Osmanlı ilim cemiyeti ve onun yaygın organı olan Mecmua-yı Fünun'dur. (İlim Dergisi) Batı'daki ilmi ve teknik terimlerin Türkçe karşılığını bulmak için kurulmuştur.

Yeni eğitim kurumlarının kurulması ve yazı diline yenilik getirilmesine karşılık yeni gramerden ve sözlüklere olan ihtiyaç artmıştı. Geleneksel sözcükler ve gramerler pek çok kullanılmayan Arapça ve Farsça kelime, şekil ve kuraları ile birlikte Osmanlıca'nın oluşmasına neden olmuştu. 1851 yılında kurulan Encümen-i Daniş⁷ bu konuyu ilk

defa geniş bir şekilde ele aldı. Bunun düzenlenmesini Ahmed Cevdet Paşa ile Mehmet Fuat'a⁸ verilmişti. 1852 yılında yayınlanan gramer, Arapça, Farsça ve Türkçe'nin ayırımını yapmıştı.⁹ Encümen-i Dâniş Türkçenin bir sözlüğünün hazırlanmasına karar vermiş, fakat bu sözlük meydana getirilemedi. Şair, yazar ve Jön Türklerin ileri gelenlerinden olan Şinasi Efendi'nin¹¹ bir sözlük hazırlamaya başlamış olmasına rağmen tamamlanamamıştır.¹²

Bu dönemde yayınlarda görülen artış ve özellikle gazeteciliğin gelişmesi, Türkçenin değişmesi ve gelişmesine neden olmuştu. Bu nedenle yazı dilinin sadeleşmesi hız kazanmıştı. Bu dönemde yazarların amaçları sadece gazetelerin satışlarını artırmak değildi. Eskiden yazarlar, eğitimli bir küçük seçkin guruba hitap ederlerdi. Şimdi, Avrupa düşüncelerini etkisinde çeşitli görüşleri, halkın anlayacağı dilde sunan gurup olmuşlardı. Jön Türkler hareketiyle birleşen bu tip yeni yazarlar, eserlerinde o eski nesrin vazgeçmemişlerse de gazete ve mecmualardaki yazılarında bundan uzaklaşmışlardır. Şinasi 1860'da yayımlanmaya başlayan Tercüman-ı Ahval gazetesinde yazdığı yazıda, sade bir dille yazacağını belirtmişti. Şinasi'yi izleyen yazarlar da aynı yolu izlemeye devam etmişlerdi.

Türkçenin karşı karşıya bulunduğu problemler hakkındaki fikir tartışmaları, o dönemde önemli oranda yer almıştı. Sultan II. Abdülhamid döneminde daha da hız kazanmıştır. Dil ve edebiyatın halka açık olmayışı modern cemiyetin duygularını ifadede yetersiz kalmış olması tenkide uğramıştır. 1868'de Hürriyet Gazetesinde yer alan yazısında Ziya Paşa¹³ Osmanlı şiir ve nesrinin yetersizliğini anlatmış, halkın bu dili anlamakta zorluk içerisinde olduğunu anlatmıştı. Ziya Paşa'ya göre kusur, Arapça ve Farsça'nın aşırı derecede taklit edilmesinden kaynaklanmakta idi. Yazı yazmak isteyen kişinin şunları iyi bilmesi gerek-

mekte idi. Türkçe Arapça, Farsça'yı iyi şekilde bilmesi gerekmekte idi. Paşa, sade Türkçenin taşra ve İstanbul Türkçesinde olduğunu söylemekte idi.¹⁴

Sultan II. Abdülhamid Devrinde Sözlük ve Gramerler

Geleneksel yazı diline yapılan bütün tenkitlere rağmen Tanzimat devrinin daha sonraki yazarları, eski şekle daha sadık kalmışlardı. Her ne kadar bazen "Osmanlıca'dan çok "Türkçe" terimlerini kullanmış olsalar da. Bu dönem yazarları Arapça ve Farsça terimleri yine kaynak olarak göstermişlerdir.. Bu kaynakları birleştirerek yeni bir sözlük haline getirmeye ihtiyaç duymuşlardı.¹⁵ Bu dönem yazarlarının ana konusu, milliyetçilikten çok toplumculuktu. Dilin Türkçeleştirilmesinden çok, yazı ve edebiyatın her amaca uygun bir şekilde geliştirilmesini istiyorlardı.

Bütün bunlarla birlikte yazarlar ve aydınlar arasında Türkçeye doğru milliyetçi bir yozlaşmaya tesir eden iki temel öge oluşmuştu. Bu tesirler Avrupalıların Türkçe hakkında yaptığı çalışmalar. Bunlar Davids'in grameri ve Çağatay edebiyatıyla yeniden kurulan temas olmuştu¹⁶ Ali Suavi, 1860 yılında Ulum gazetesinde temas ediyordu. Dilin Osmanlıca değil, Türkçe olduğunu söylüyordu. Ali Suavi, Türkçe'den yabancı kelimelerin atılmasını, ilmî terimlerin Türkçenin yapısına uygun olmasını istiyordu.¹⁷ Çağatayca'yla ilgili temasın Ahmet Vefik Paşa'nın Ebulgazi Baha'dir Han'dan yapılan tarih tercümesi örnek olarak gösterilebilir.¹⁸

Ahmet Vefik Paşa, 1877'de Sultan II. Abdülhamid döneminde Lehce-i Osmanî adlı yeni bir sözlük hazırlamıştı. Bu eserde Osmanlıcanın Türk dilinin bir kolu olmaktan

başka birşey olmadığını ileri sürmüştü. Bu sözlükte Türkçe kelimelerle Arapça ve Farsça kelimeler arasında bir ayırım yapılmıştı. Paşa, ayrıca diğer Türk lehçeleri ve tarihleri hakkında bilgi vermiş ve bu lehçelerde yazılmış eserlerin yayınlanmasını istemişti.¹⁹

Bu dönemde ayrıca yazılan iki Türkçe gramer de yazılmıştı. Bunlardan birini A. Cevdet ve Fuat Paşanın yazdığı gramer²⁰ diğeri ise Süleyman Paşa'nın yazdığı gramerdi. Bu iki eserde de terimler tesadüfi olarak seçilmemişti.²¹ Süleyman Paşa'nın yazdığı eserde Osmanlıca yerine Türkçe kullanılmıştı. Paşa'ya göre Osmanlı bir devlet ismi idi.

Türk dili ve edebiyatı için kullanılmaması gerekli idi.²² A. Cevdet Paşa 1881 yılında yayınlanan Belagat-ı Osmaniye adlı eserinde Farsça ve Arapça unsurların kullanılması ihtiyacının devam ettiğini işaret etmiştir.²³

Sultan II. Abdülhamid devri, dilin değişik durumları ve yayınlanan eserlerinin çokluğu ile birlikte eğitim sisteminde kullanılmak üzere çok sayıda ders kitaplarının yazılmasını doğurmuştu.²⁴ "Osmanlıca" olsun "Türkçe" olsun bu eserlerde dilin yapısında sadelik ve açıklık belirtilmesine rağmen, Arapça ve Farsça konusunda muhafazakar kalmıştır.²⁵ Bu eserlerin çoğunluğunda Türkçe halâ kendi aslından çok Osmanlıcanın bir unsuru olarak görülmüştü.²⁶ Bu çalışmaların en önemlisi, Şemsettin Sami'nin 1901 yılında yayınlanan Türkçe Sözlüğüdür. Şemsettin Sami, sözlüğün giriş bölümünde edebi dilde yapılan hataların çoğunun bir Türkçe sözlük ve Türkçe gramerinin olmayışından ileri geldiğini belirtir. Paşa'ya göre o döneme kadar yayınlanan sözlüklerde bir sürü lüzumsuz yabancı kelimeyi içine alan öz Türkçe kelimeler alınmamıştı. Bununla birlikte Şemsettin Sami, böyle öz Türkçe kelimeleri toplamak için bir ön çalışmanın henüz yapılmamış oldu-

ğunu, edebi dilde “kullanılan” ve “kullanılmayan” kelimelerinin henüz ayrılmadığını belirterek çok kişinin Arapça ve Farsça kelimeler yerine bu kelimeeri kullanmaya karşı olduğu için de saf bir Türkçe sözlük yazmanın güçlüklerine işaret ediyordu.²⁷ Şemsettin Sami'nin sözlüğü iki önemli görüş arasında (muhafazakarlar ve tasfiyeciler) uzlaşma yolunu gösteriyordu. Sözlüğe orta Arapça ve Farsça kelimeler alınmış ve bunların Türkçe'de kullanılan esas karşılıkları (anlamları) verilmiştir.

A. Vefik Paşa'nın Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeler arasında ayırım yapması Sultan II. Abdülhamid döneminde her ne kadar takip edilmişse de onun Çağatayca ve Türk lehçelerine duyduğu ilgi, daha sonra gelen yazarlar tarafından da benimsenmiştir. Buharalı Süleyman Efendi'nin Çağatay Sözlüğünden ve Mehmet Sadık'ın Çağatay gramerinden çok daha önce bahsetmiştik.²⁸ Ahmet Mithat Efendi, Mehmet Sadık'ın eserini anlatırken, Çağatayca'nın bir hanedan ismi olduğunu, Türklerin, Çağatayca öğrenmelerinin dillerinin aslını öğrenmeleri için önemli olacaktı. Daha önceki yüzyıllarda yüzyılın eserlerinin okunmasında önemli olacaktı. Bu da Türk milletinin nereden geldiği konusunda ışık tutacaktı.²⁹

Türk dillerine yani Ural-Altay veya Turan dillerine karşı duyulan ilgi, özellikle 1890'ların sonlarında ortaya çıkmıştı. Bu dönem bir başlangıç idi. Bununla birlikte Necip Asım, Ural-Altay dilleri hakkında yapmış olduğu bir araştırmayı 1895'te yayınladığı bir kitapta ortaya koydu. Yazar, bu eseri yazmanın Osmanlılara kendi dilleri hakkında bilgi vermek olduğunu ileri sürmüştü.³⁰ Ayrıca bu devirde yayınlanan bazı ders kitapları, dünya dillerinin guruplarını ve Türkçenin içinde bulunduğu dil gurubu hakkında bilgiler vermekte idi.³¹ Bütün bunlardan en önemlisi

devrin basını ve özellikle İkdam Gazetesinde yayınlanan Türkçe ve Turan dilleri hakkında makalelerdir. Bunların çoğu, dil reformlarıyla ilgili istek ve öneriler sunan yazılardır.³² Türk diline karşı artan genel ilgi, bu sahalarda yayınlanan klasik eserlerin yayınlanmasıyla da kendini göstermiştir. Bunların arasında 13. yüzyılda Ebu Hayyan³³ tarafından yazılan Türkçe-Arapça sözlük, Ali Şir Nevavi'nin Türkçe ile Farsçayı karşılaştıran eseri³⁴ ve Fransızların ünlü şarkiyatçısı F.A.Belin'in³⁵ yazdığı ve Necip Asım'ın yazanın biyografisini ekleyerek tercüme ettiği kitaptır. Ali Şir Nevai tarafından ileri sürülen bu görüş, Türkçenin açıklıkta, zenginlikte, konuşma ve ifadedeki doğrulukta Farsça'dan üstün olduğu şeklindedir. Bu tez bazı Türk alimler tarafından genişletilmiş ve bu üstünlüğün yalnız Farsça'ya değil, bütün dilleri karşı olduğu da ileri sürülmüştür. Bu sebepten bu konunun Türk yazarları tarafından yaygın olarak işlenmesi şaşırıcı değildir. Türkçenin ses ve ahenk güzelliği, kural sağlamlığı, özel durumların yokluğu, kelimelerin yapısında ve fikirlerin ifadesindeki imkan çokluğu, Turan dillerinden ve özellikle Türkçe'den başka dillerin hiçbirinde bulunmayacak özellikler olarak gösterilmiştir.³⁶ Necip Asım, Ural-Altay dilleri hakkında yayınladığı küçük kitabında, Alman şarkiyatçısı M.Müller'in³⁷ Türkçe öğrenmeye hevesli olmayanların bile Türk dilinin gramerini incelemekten zevk aldıkları sözünde bu “büyük dilbilgininin” yeni, basit ve dolaysız bir dil öğrenmek isteyen kişi için Türkçe'nin ideal bir dil olduğu şeklindeki görüşlerinden gururla bahsetmektedir.³⁸

Dil Tartışmaları-Osmanlıca'ya Karşı Türkçe

Türk diline, Türk tarihine ve Türkçe ile kardeşliklere karşı duyulan ilgi, gerçek kişilik ve dolayısıyla Osmanlı dilinin asıl yapısı hakkında tartışmalara yol açmıştır.³⁹ II. Abdülhamid devrinin özelliği olan bu tartışmalar siyasi olayların ve fikirlerin tartışmalarının yasak olduğu bu dönemde bu nedenle bir yön değiştirme olmuştur. Bu konular modernistlerle, muhafazakarlar arasındaki tartışmalar. O dönemin Osmanlıcılarla, Türkçülerle ve İslamcılar arasındaki çeşitli konulardaki tartışmaların her konuda başlangıcı olmuştur. Bu konudaki tartışmalar ve görüşler fazla bir fayda sağlamayacaktır. Nedeni ise sürekli tekrarlar şeklinde idi. Buna rağmen Türkçüler ile diğer görüşler arasında bazıları üzerinde durmaya değer görüyoruz. Dil konusunda tartışmalar iki önemli devreye ayrılabilir. Birincisi 1880'lerin başlarında oluşan ve daha çok ders kitaplarında görülen⁴⁰ daha sonra Osmanlıcanın özü ve asıl karakteri ve diğer dillerle akrabalıkları şeklinde oluşmuştur. 1890'ların sonlarındaki devre ise, Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanan Edebiyat-ı Cedide hareketinin başlamasıyla yakından ilgilidir. Reformcu yazarların, Edebiyat-ı Cedide yazarlarının kullandıkları geleneksel dil ve üslûba yaptığı hücumlar, dil reformu için güçlü isteklerini ve bu yöndeki bazı aşırı teşebbüsleri de beraberinde getirmiştir. Dil konusu hakkındaki tartışmalar, çoğunun başlangıç noktası aynıdır. Gerek reformcular, gerekse muhafazakarlar dilin milli kültürün başlangıcı olduğunda birleşiyorlardı. Dil, kavimlerden birini diğerinden ayırmada esaslı bir ölçü idi. Bu sebepten bir milletin kendisini muhafaza etmesi için önce gerekli olan şey, dilin korunması ve teşvik edilmesi idi. Şemsettin Sami, şöyle demektedir:

"Herbir kavim ve ümmet, büyük olsun küçük olsun, kuvvetli olsun zayıf olsun manevi varlığını sağlamlaştırıp kuvvetlendirmeye çalışmalıdır. Kavmiyet ve ırkın birinci işareti,

*esasî bütün fertlerin eşit olarak ortak malı, söylediği lisan-
dır. Bir lisanı konuşan halk, bir kavim ve bir ırk teşkil eder.
Bundan dolayı ırkı varlığını temin etmek isteyen her kavim
ve ümmet en önce lisanı düzeltmeyi kurallarını koymaya ve
o dili geliştirmeye ilim ve fen ve diğer sanatlara ait kitap-
lara ve klasik sayılmaya değer seçkin edebî eserlerle zengin-
leştirmeye borçludurlar."⁴¹*

Osmanlıca eserlerin milli değerlerinin kuvvetlendirmesindeki rolünün yetersiz olduğunu genç Osmanlılar daha önceleri belirtmişlerdi.⁴² Bunlar konunun toplumsal yönlerine önem vermişlerdi. Onları ilgilendiren "dil eksikliği" değil, Ziya Paşa'nın belirttiği belirttiği gibi düzgün şiir ve nesirin yokluğu idi. Sultan II. Abdülhamid devrinde ise dilin milli ve ırkî yönlerine eskisinden fazla önem verilmişti. Bağımsız bir Türk milleti kavramı artık yerleşmiş olduğu için dilin de bundan böyle "Türkçe" olarak adlandırılması gerekirdi. Dil yapısının, kelime hazinesinin, imla ve yazılmasının Türk kelime ve yapısına uygun olması lazımdı. Türkler ancak esas dillerini korumak ve teşvik etmek suretiyle milliyetlerini koruyabilirlerdi. Bu alandaki ihmal, milletin yokolmasına sebep olabilirdi.

Yazar ve gazeteci Said Bey'in⁴³ şu kitabı Türkçülerin bu konulardaki fikirlerini özetleyebilir:

*"Arapça isteyen Urkan'a gitsin,
Acemce isteyen İran'a gitsin,
Frengiler Frengistan'a gitsin,
Ki biz Türk'üz, bize Türki gerektir."⁴⁴*

Bu dönemde bu görüşlerin karşısındaki kişi Hacı İbrahim Efendi⁴⁵ idi. O Arapça öğrenmenin çok kolay olabileceğini ileri sürüyor ve bunun için de yeni metodlar denemeye

çalışıyordu. Bu maksatla İstanbul'un Aksaray semtinde bir de okul açmıştı. Hacı İbrahim Efendi ve taraftarları dilin "Türkçe" değil "Osmanlıca" olduğunu ve bu yüzden bu adla anılması gerektiği şeklindeydi. Bunun için de bir kaç neden ortaya atılmıştı. Dilin, Türk dili olarak ortaya çıktığı ve Türkçe'nin halâ onun parçası olduğu gerçektir; ama Arapça ve Farsça ve de Batı dillerinden aldığı kelime ve tamlamalarla yeni bir sentez kazanmıştı. Dil ilk hali ile kalsaydı, "Türkçe" diye adlandırmak doğru olurdu. Fakat diğer dillerle büyük ölçüde karışmış olduğu için "Osmanlıca" terimi daha doğru idi. Örneğin; Arapça da aynı durumda bulursa ve resmi dil olarak kabul edilmiş olsaydı, bu dile de "Osmanlıca" gibi isim verilebilirdi.⁴⁷

Hacı İbrahim Efendi, bundan başka dilin herşeyden önce Osmanlı İmparatorluğunun resmi dili olduğunu ve bu yüzden Osmanlı İmparatorluğunun bir Türk devleti sayılamayacağını da ileri sürüyordu. Kendilerinden önceki Selçuklular gibi, Osmanlılar da yerli halkla karışmış İslamiyeti kabul ederken Türkçeyi de kabul etmişlerdi.⁴⁸ Bugün kişinin ırkı aslını ispat etmenin imkansız olduğunu söyleyen Hacı İbrahim Efendi, kendisine karşı olanları bunu denemeye çağırıyor ve şöyle diyordu:

*"Biz davamızı, yani Osmanlı lisanının mevcut olduğunu daha nice delillerle ispat edebiliyoruz. Lakin "Biz Türküz bize Türkî gerektir." deyip Türklük iddiasında bulunanlar acaba aslen Türk olduklarını nasıl ispat edebiliyorlar? Türk değil, belki Kürttür veya Lazdır veya Gürcü'dür. Türklük iddiasında bulunanlar evvela soykütüklerinin Türk'e dayandığını an'ane ile ispat etsinler de daha sonra bu iddiada ısrar etsinler."*⁴⁹

Hacı İbrahim Efendi, kendisine yöneltilen milliyetçiliği bir yana bırakarak suçlamasının yanlış olduğunu ispat et-

me çabası içinde, daha da ileri giderek "Osmanlılık" kavramının sadece siyasi olarak değil, aynı zamanda kavmiyet esasında milli bir kavram olarak gördüğünü iddia ediyordu.

"Osmanlı dili ile devletin kastedilmesi gerekmez. Bu tabir ile kavmi de içine alır. Nitekim Alman dili, Fransız dili, Rus dili, İngiliz dili denildiği zaman bundan kavim mi kastolunur? Fransız, Alman, İngiliz, Rus, hem devleti, hem de kavmi içine alıyorsa, Osmanlı tabiri de onun gibidir.

Bilinsin ki, her kavim birer ülkeye veyahut birer yüce cedde ait olduğu gibi, her dil de öyledir. İşte Uygurca, Uygur memleketine, Çağatayca Cengiz'in oğlu Çağatay'a ait olmuştur. Tatar kavmi, dillerini tâbi olduğu kavmin atasına dayandıkları gibi, bizde dilimizi tâbi olduğumuz kavmin yüce cediti olan Sultan Osman Gazi'ye dayandırsak ve öyle söylesek ayıp mı olur?

*İşte bu itibarla dilimiz devlet ismiyle söylemeyip yüce ceditin adıyla anılmış olur ve bu hal muhaliflerimizi bütün bütün susturur ve şaşırır."*⁵⁰

Türkçüler buna karşılık müstakil bir Türk dili ve fikri üzerine tekrar ısrar etmişlerdir. Said Bey'e göre başka dillerden ödünç almak, dilin yapısını değiştirmiyor. Tam tersine dili daha da gelişmiş bir hale getiriyordu:

"Osmanlı saltanatının yiğit kılıcının şimşegiyle gün ışığına çıkan adalet ve hakkaniyet, halifeliliğin feyz ve ihtiva eden bayrağı altında pekçok milletleri toplamışsa da hiç birinin milliyetine ve diline zarar gelmemiş ve Türk dili bile kendisine gelişme imkanı bularak pek çok kelime kazanıp pek mükemmel bir dil haline gelmiştir.

Bundan dolayı "Türk dili yok oldu" iddiasında bulunmak, sırf cehalet eseri olup yeni edipleriyle ve eserleriyle Türk dilinin kaideleri zaptedilip ortaya konulduğunda ne mükem-

mel dil meydana gelmiş olduğu ortaya çıkacak ve Arapça, Farsça kelime ve şivelerinden Türk dilinin ettiği istifade o vakit anlaşılacaktır.

Bir dilin başka dilden kelime alması hiçbir zaman çökme ve gerilemesine ve hiç bir zaman da isminin değişmesine sebep olmayıp, asıl ve nesil meseleleri gibi dil meseleleri konusuna katmak ise dillerin mahiyeti hakkında araştırma ve incelemenin yokluğuna zannımca en büyük işarettir.⁵¹

Türkçülere göre Türklerin kökeni meselesi de dil meselesinin dışında kalıyordu.⁵² Kesin olan birşey varsa o da Osmanlı'nın bir millet olmadığı idi. Bu fikir Said Bey'in fikirlerini destekleyen Ebuzziya Tevfik tarafından şöyle açıklanıyordu:

*“Osmanlılık tabiyet ifade eden bir kelimedir. Binaenaleyh Emevi dili, Abbasi dili, Fatımî dili, Eyyübî dili, Selçuklu dili ve Emeviye milleti, Abbasi milleti olamayacağı gibi ne Osmanlı ne de Osmanlı Milleti olur.”*⁵³

İlk Türk yazarlarını örnek gösteren Ebuzziya Tevfik, ilk Türk edebiyatı ile modern Türk edebiyatı arasındaki devamlılığa dikkati çekerek, Osmanlı dili fikrini reddediyordu. Türk ismi, çağdaş dil ve edebiyattan esirgenirken, bu ismi sadece eski dil ve edebiyata yakıştırmak da imkansızdı. Hacı İbrahim efendinin “Osmanlı dili” fikrini desteklemek için Avrupa’da basılan eserlerden yaptığı alıntılara cevap veren Ebuzziya Tevfik, kişinin şahsiyetini ortaya koyması için yabancı kaynaklara güvenmenin doğru olup olmadığını sormuş, dilin Avrupalılar tarafından bile “Türkçe” olarak tanımlandığına dair deliller ortaya koymuştu.⁵⁴

Türk dilinin niteliği konusunda ise yakından ilgili olan bir başka konu da Türkçe'nin bir taraftan Arapça diğer taraftan da diğer Türk dilleri ile olan ilişkisi idi. “Osmanlı di-

li” kavramını savunanlar için Arapça dilin bir kısmı, hatta çok önemli bir bölümü idi. Türklerin ataları tarafından böyle kabul edilmişti. Bu yüzden de dilin “temeli” olarak ele anılıyordu.⁵⁵

Arapça'nın zenginliği ve güzelliği sayesinde Osmanlıca, mesela diğer dillerden faydalanmış olan Fransızca gibi mükemmelliğe erişebilirdi.⁵⁶ Çoğunluğa uymak kuralını kabul etmek gerekirdi. Osmanlıca'daki her yirmi kelimenin on beşi Arapça asıllı olduğundan Arapça'nın taklit edilmesi bir mecburiyetti.⁵⁷ Bu yalnızca kelime için değil, Arapça'nın şekil itibarıyla geçerliydi. Hacı İbrahim Efendi bu konuda şöyle diyordu;

*“Eğer Arapça kaidelerin hiç birine dikkat edilmeyecek olursa Arapça kelimelerin de bütünüyle dilden çıkarılması lazım gelir. Eğer bunu da yapacak olursak dilsizce konuşmamız gerekecek”*⁵⁸

Bu görüşün tersi Çağatayca veya Uygurca için geçerli idi. Osmanlı Türkçesi orta Asya kaynağından öylesine ayrılmıştı ki onunla diğer Türk dilleri arasında bir akrabalığı yeniden kurmak mümkün değildi. Eski dilin canlandırılması diye bir şey duyulmamıştı.⁵⁹ Bu nedenle Osmanlı Türkçesi'nin kökünün Orta Asya dillerinin hangisinden olduğunu belirlemek bile mümkün görülüyordu.⁶⁰ Hatta Osmanlıca'yla yakından ilgili olan lehçeler, kural olarak noksan ve yetersizdi. Bu yüzden de Osmanlı Türkçesi'nin kaynağı olarak Arapça'nın yerine geçemezdi.⁶¹ Bir son nokta olarak bu Türk dillerinin de bir çok Arapça terimi aldıklarını hatırlatmak yerinde olurdu.⁶²

Arapça'nın Türk dili üzerindeki büyük tesiri hiç şüphe yok ki inkar edilemez. Fakat Arapça'nın bir çok Osmanlıca kelimenin kökünü meydana getirmekten başka bir şey yapmadığı fikri de inkar edilemek isteniyordu. Türkçülere

göre Hacı İbrahim Efendi'nin Arapça'dan Türkçe'ye ödünç alınan kelimelerin sayısı hakkındaki tahminlerin doğruluğu şüpheliydi ve hatta Osmanlı Türkçesi'ndeki bütün kelimeler Arapça'dan alınsa bile bu, dilin "temelinin Arapça olduğu anlamına gelmezdi." Bundan dolayı iki dilin yapısı ve şekli farklı idi.⁶³

Osmanlıcılar tarafından ileri sürülen, ilk Osmanlılar'ın bile Arapça'yı Türkçe'den üstün tuttıkları iddiasının yanlış olduğu bir çok delillerle ispat edilirdi. Gerçekten de ilk Osmanlılar Arapça'yı ihmal etmedikleri gibi Türkçe'nin gelişmesi için de çok çaba göstermişlerdir. Türkçe'nin kitaplarda kullanıldığını, eski eserlerin ,dökümanların ve diğer yazıların Türkçe olduğu göz önünde bulundurulursa dile böyle aşağılayıcı bir gözle bakılmaması gerektiğini söyleyebiliriz.⁶⁴ Arapçaya karşı duyulan saygı, onun gibi eski bir dil olan Türkçeye de duyulmalıydı.⁶⁵ Türkçe kaybolmamış, tam tersine eski yapısı Osmanlıcanın çerçevesi içinde kalmıştı. Çağatayca ve diğer Türk dillerine gelince, Osmanlı Türkçesiyle bu diller arasındaki farklılıklar hiç de önemli değildi. Bu görüşü en kuvvetli bir biçimde Şemsettin Sami açıklar;

"Buhara, Hive ve Kaşgar Türklerinden pekçok kişiyi görmüşüzdür. Her ne kadar bunların Türkçesi biraz başka gibi özellikle telaffuzları bize garib gelirse de böyle farklar iki eyalet ahalisinin söyledikleri dil arasında bile bulunduğundan, bu küçük farkı bizim söylediğimiz dil ile Kaşgarlıların söyledikleri dilin bir tek dil olmasına ve bizim de onlar gibi Türk soyundan gelmekte söylediğimiz dilin de onların dili gibi Türk olmasına mani olmaz. Bizim söylediğimiz Türkçeye "Lisan-ı Osmani" adı ne kadar yakışmazsa, Maverainnehir ve Çin'deki ırkdaşlarımızın diline de "Çağatay" ismi o kadar yakışmaz. Çünkü Çağatay, Türk kavim-

leriinden yalnız bir küçük kavmin ismidir.

Bize kalırsa o uzaktaki Türklerin diliyle bizim dilimiz bir olduğundan ikisine de "Lisan-ı Türki" gibi ortak bir isim ve aralarındaki farka da uyulmak istenildiği takdirde onlarınkine "Türki-i Şarki" ve bizimkine "Türki-i Garbi" ismi pek uygun olur. Bu ortak dilin şu iki şubesi arasındaki fark çekim veya ifade şeklinde olmayıp, ikisinin kaideleri ve ifade tarzları bir, fakat mevcut fark ancak teleffuzdan ve bazı kelimelerin birine mahsus olmasından ibarettir."⁶⁶

Şemsettin Sami, bu değişimin (farklılaşmanın) nedenini batı Türklerinin çeşitli devirlerde ilişkilerde buldukları toplumların dillerinden aldıkları birçok kelimeyi değişik dil kuralları ile kabul etmelerini gösterir:

"Dilimizin Türkçe, Arapça ve Farsçadan meydana geldiği söyleniyorsa da bu terkip diğer bazı dillerde olduğu gibi bir kimyasal karışım olmadığından dilimizde kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler genelde karışmamış ve dilimizin kural ve esası bozulmamıştır. Asli şeklini muhafaza etmiştir. Bundan dolayı dilimize giren yabancı kelimeleri atarak dilimizi temiz-lemek elimizdedir."⁶⁷

Hacı İbrahim Efendi'nin Osmanlılık kavramı ile dil kavramını milletin oluşmasında esas olarak kabul etmiştir. Ona göre Arapça milletin dini ile ilgilidir. Yani Arapça milletin benliğine hizmet etmektedir. Millet, kendi dinini korumaya ve onu kültürel olarak geliştirmeye mecburdur. Türkler bu nedenlerle Arapçayı kültürel olarak korumalıydılar:

"Ahlaki faziletlerin bütününü kendinden topladığını açıkça söyleyen İslam bize nereden geldi? Araftan. İslam dini ve şeriatı hangi dil ile geldi? Arap dili ile. Arap dili öğrenilmezse din ve şeriat bilinebilir mi? Hayır bilinemez."⁶⁸
Dil konusu Türkçüler ile Osmanlıca muhafazakarları ara-

sında bir tartışmayı dönüştü. Hacı İbrahim Efendi, kendisini destekleyen bir okuyucudan aldığı mektubu gösterek Arapça'yı savunanların gerçek Türk ve Müslüman olduklarını, diğerlerinin ise batı düşüncesinin taraftarı olmakla suçluyordu:

*"Gerçekten bizde gelişen dünyada bulunduğumuzu takdir ederiz. Fakat edebiyat hususunda hemen bütün eserleri gerçeği anlatan Arapçayı bilen, bu hususta batıyı taklide tenezzül etmeyiz. Tekrar ediyoruz ki, biz de vatani severiz ve ilerlemeye taraftarız. Fakat vatan sevgimiz bizi kavmiyetimiz çerçevesinde ilerlemeye sevk ediyor. Açık ifade edelim; Biz Türk ve Müslüman olarak ilerlemek ve edebiyatımızı doğru görüşlere dayandırarak milleti terbiye etmeyi istiyoruz. Şarkıya batılı notalar uydurmak istemiyoruz. Çünkü batının düşünce ve yaradılışına hoş gelen vezin ve kafiyeler bize hiç hoş gelmiyor. Kardeşlerimizden biri dedi ki: Yazarların eskiden beri bilinen açık terimleri terk ederek bozması, öyle zannedildiği gibi yenilik ve merakından gelme birşey değildir. Belki de "birşey yapayım da önder olayım" fikrinden doğan bencil bir istektir."*⁶⁹

Hacı İbrahim Efendi'nin münakaşaları sadece dini esasta olmamış, Arapça aynı zamanda siyasi alanda da korunmasını istemişti. Çünkü bu dil dünyada 1870'li yıllarda ikiyüz milyon olan müslüman dili idi. Bu nedenle müslümanlar arasında dini bağınyı yok etmek gereksizdi.⁷⁰ Hacı İbrahim Efendi Arapçanın ortadan kaldırılması ile Osmanlı imparatorluğunun çözüleceğini ileri sürüyor. Bu nedenle bunun arkasında yabancılar bulunduğunu söylüyor ve bu fikirleri söyleyen Türkçülere şiddetle karşı çıkıyordu.

"Arab'ın din ve siyasetçe bize olan ilgisini, önemini bilmeyen cabil değil, kapkara cabil demektir. Bu nedenle Arab'ın

bizden kopmasını istemek bünyemizin dağılmasına neden olur.

Toplumsal yapımızı oluşturan fertlerin (bireylerin) bir kısmının Arap olmasıyla dilimizdeki tamlamaların Arapça olmasının uygun olması nedeniyle bunun kabul edilmemesi ilginç bir olaydır.

*Araplara bizim manevi ilişkilerimizi her zaman herkesin dili söylediği halde bunun tersini söylemek bu dünyadaki en kötü örnek ve hükümdür. Araplarla bizim aramızdaki bu temel ilişkiyi kesmeye ve dilimizden Arapça sözleri atmaya hiç kimse imkan bulamayacaktır."*⁷¹

Bu görüşleri Türkçüler şiddetle reddettiler. Hacı İbrahim Efendinin dine karşı olmak gibi bir suçlamayı kabul etmediler. İslami mirasa sonuna kadar bağlı olduklarını ispata her an hazır dılar. Bu konuda Ahmet Mithat Efendi'ye göre Türkçüler nasıl ki Türk dili ve edebiyatının batıya yönelik olmasını kabul etmiyorlarsa, kendileri de dini mirastan ayrılmayı asla kabul etmiyorlardı. Türkçülerin batıdan örf, adet ve ahlak gibi konuları almaya hiç mi hiç niyetleri yoktu.⁷² Türkçülerin karşı çıktıkları şey, Arapçanın dini bir dil olması veya Arapça düşünce değil, Arapçanın Türkçülerin edebi ve Türk dili olarak gösterilmesi idi.⁷³

Türkçülere göre din ve dil konuları birbirine karıştırılmamalı idi. İslam dini bütün insanlara gönderilmiş bir dindi. Bir kişi bir ressamın çizdiği bir deve tasvirini beğenmezse, bu imana karşı olmak anlamında mı kabul edilecekti?⁷⁴ Hacı İbrahim Efendi'nin İslam dininin Araplardan ve Arapçadan geldiği şeklindeki görüşlerine cevap veren Sait bey şunları söylüyordu:

"İşin geniş tarafı şudur ki: Arapça olmayınca diyanet olmaz diyen İbrahim Efendi, bir diyanet bahsi daha açmak istiyor ve İslam dini ve şeriatı bize nereden geldi? diye soru-

yor. Biz de diyoruz ki İslam dini ve şeriatı bize Cenab-ı Hak'tan geldi. Bu milleti Cenab-ı Hak, İslam dini ile şeriflendirdi.”⁷⁵

Dil ile dini konulardan ayırmak için ileri sürdükleri fikirleri daha fazla görüşlerle pekiştirmek için dönemin Türk milliyetçileri Arapçadan örnekler gösterdiler. Grekçe nasıl Arapçadan kelimeler almışsa, Arapça da Grekçe ve Latince kelimeler almıştı. Bu nedenlerle Arapça saf bir dil değildi. Bu nedenle Türkçe, Arapça ve Farsça ile birlikte “Kaçarların dillerinden de etkilenmişti.”⁷⁶ Hiçkimse Arapça bilmeyen Arnavut ve Boşnakların müslüman olmadıklarını iddia edemezdi.⁷⁷ Bu nedenlerden başka Arapça konuşanlar bu havzada hristiyanlar ateşe taparlar ve diğer dinleri kabul etmiş olanlar da vardı. Arapça bilmek hakiki iman için bir ölçü olsaydı, bu bölgede Arapça bilen ve konuşan Cizvit papazlarını da müslüman olarak kabul etmek gerekirdi. Arapça Türklerin dinlerinin dili idi. Bu nedenlerle din dili ile, genel dili ayırmak farklı idi.⁷⁸ Ayrıca Türklerin İslam dinine yaptıkları hizmetlerle Araplardan fazla hizmet etmekte idiler. Şemsettin Sami Bey, Türklerin İslamiyet uğruna yüzyıllarca kılıç sallarken Arapların kendilerine hristiyan veya putperest olarak baktıklarını haçlı seferleri sırasında yollarını kesip, soygunlar yaptıklarını ifade ediyordu.⁷⁹ Türkçülerin diğer karşı oldukları bir husus da dil konularında siyasetin karıştırılması idi. Sait bey, kendisinin böyle tartışmalara cevap vermek mecburiyetinde olmadığını belirtmiş, ancak İslam birliği fikrini bilhassa bu birliğe ulaşmak için dil konusunu aracı kılmayı şüphe ile karşılamıştı. Cezayir, Tunus ve Mısır örneklerini herkesin hafızasında yer ettiğini söylerken, siyasi tartışmaları Hacı İbrahim Efendi'nin anladığı şekilde yürütmenin çok zor olduğunu söylüyordu.⁸⁰

“Fakat açıkça görülüyor ki, mektup sahibinin gerekli gördüğü dil, diğer müslüman milletler arasında bir birlik meydana getirmekten şöyle uzak dursun, Osmanlı milleti arasında ayrılığa sebep olmuştur.”⁸¹

DİL REFORMU

Osmanlı dili terimi Sultan II.Abdülhamid devrinin sonlarına kadar kullanılmaya devam etmişti. Bu terim açık olarak Osmanlı dilinin bir Türk dili olmadığı anlamında kabul edilmemişti. Bir okuyucunun Tercüman-ı Hakikat gazetesinin devamlı olarak kullandığı “Osmanlıca” ve “Türkçe” terimlerine yaptığı itiraza verilen cevapta hem Osmanlıca, hem de Türkçenin doğru olduğu söyleniyordu. Osmanlıca Türk dillerinden biri idi. Osmanlı İmparatorluğunda konuşulan dil de bu yüzden Osmanlı Türkçesi idi.⁸² Bu dönemde aydınlar arasında bu üç dilden meydana gelen “Osmanlıca” yerine bağımsız bir dil fikri kabul görmeye başlanmıştı. Şemsettin Sami'nin “Dilimizi sadeleştirelim, dilimizi Türkçeleştirelim diye vazgeçemeyeceğiz” sözüyle özetlenebilir.⁸³

Türkler İslamiyeti kabul edinceye kadar hatta İslamiyet döneminin ilk yüzyıllarında bile kendi dillerinin bağımsızlığını korumuşlardı. İlk eserlerde bu görülebiliyordu. Bu Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda da bir süre devam etmişti.⁸⁴ Daha sonra Türkçe karışık bir hal almıştı. Şemsettin Sami'ye göre atalarımızın bilgisizliği ve ırkımaza bakış tarzımızın anlamsız olmasından” kaynaklanıyordu.⁸⁵

Yeni edebiyatçılar ise, aynı ihmalkarlığı devam ettiriyorlardı. Onlar da Fransızca sözlüklerle Türkçe'yi kullanmıyorlar mıydı?⁸⁶ Şemsettin Sami, Avrupalı Türkologların

Türkçenin bugünkü ve tarihi durumunu incelerken Türklerin bu durumdaki vurdumduymazlığını ve bilgisizliğini “garib” buluyordu.⁸⁷

Osmanlı Türkçesi'nin, Arapça ve Fransızca başta olmak üzere diğer dillerle ilişkisi, bu dönemdeki yazılarda tipik şekilde görülür. Günümüzde bütün dillerin yeni ihtiyaç ve isteklere ayak uydurabilmeleri için geçmişte bir gelişme ve değişmeye uğradıkları muhakkaktı. Dillerin kelime hazinelerinin zenginliği ya Arapçada olduğu gibi yaşayan köklerden yeni kelimeler meydana getirmek yahut da Avrupa dillerindeki gibi yakından ilişkili olduğu dillerinden kelimeler almakla oluyordu.⁸⁸ Ne olursa olsun yabancı dillerden alınan kelimeler yeni dilin yapısına uydurulmuştu. Türkler ise sadece Türkçe ile ilgisi olmayan dillerden kelime almakla kalmamışlar, bu kelimeleri orijinal gramer ve sentaks (kelimeleri anlamlarıyla) kalıpları ile birlikte kullanmışlardır. Bunlar Türkçe için büyük hatalar meydana getiriyordu.

Şemsettin Sami bu konuda şöyle diyordu:

“... biz bu dilerden aldığımız kelime ve tabirleri kendi dilimizin esasına uyduracak yerde bu yeni alınan kelime ve tabirleri dilimize hakim kılıp, anadilimizin kurallarına bunları uydurmaya özeniyoruz. Dilimizin kendine has sadelik ve açıklığını ve hatta abenk kanununda kaydedilmeye yüz tutması bundan ileri geliyor.”⁸⁹

Reformculara göre en acı şey, dile yabancı kelime veya terimlerden çok yabancı gramer şekillerinin girmesiydi. Necip Asım Bey, şöyle diyordu:

“Dilimizi zenginleştirmek meselesine gelince, hiçbir dil kendi başına sade, saf bir halde kalmamış ve kalamaz. Mutlaka başka yerlerden bir nedenle lüzumu kadar kelime almak mecburiyetinde bulunur. Biz de işte o lüzum ve mecburiyet

üzerine Arapça'dan, Farsça'dan, İtalyanca'dan, Fransızca'dan, Rumca'dan Macarca'dan kısaca kimlerle temas kurmuş isek, onlardan kelime almışız. Bu da tabiidir. Yalnız tabii olmayan birşey varsa yazımızda Arapça ve Farsça'nın kuralları da olarak dilimizin bağımsızlığını bozmuşuz.”⁹⁰

Bu dönemde bazı aydınlar arasında Arapça ve Farsça'ya karşı hücumlar görülmeye başlanıyor ve İkdam'da çok az yabancı kelime kullanılmaya başlanmış ve daha çok Türkçe kelimeler kullanılmaya başlanmıştı.⁹¹ Örneğin, Şemsettin Sami'nin yazılarının bir kısmında bile onun tamamıyla Türkçe kelimeler kullanılması gerektiğini ileri sürüyordu: “Edebiyatçılarımız, şairlerimiz, mütercimlerimiz yani hepimiz, yalnız Türkçe kelimeler arayıp bularak bugün alışılmış olan Arapça ve Farsça veya yabancı kelimeler yerine onları kullanmaya çalışmalıyız. Daha az Arapça, Farsça ve yabancı kelimeler kullanmamaya özen göstermeliyiz. Birkaç kişi bu yola girerse diğer kişiler de bu yola girecekler; ve milli edebiyat, daha doğrusu kavim ve ırkı da daha çabuk ileriye götürececek sağlam bir çığır açacaktır.”⁹²

Reformcu yazarlardan bazılarına haklı veya haksız olarak ileri sürülen tasfiyecilik, büyük tartışmalara neden olmuştu. Servet-i Fünun yazarlarından şair Tevfik Fikret'in tepkisi buna örnektir:

“Türkçe mi yazacağız? Zannetmem ki bu mümkün olsun; olsa bile konuşma dili ile yazı dilimiz yine birleşmeyecektir. Çünkü o zamanda yazacağımız Türkçe kelimeleri konuştuğumuz dilde değil, bize Arapça ve Farsça'dan daha uzak bir eski kaynaktan alacağız. Denebilir ki, bu kaynak esasen bize yabancı değildir. Evet, lakin unutulmuştur, terk edilmiştir, bunların tekrar kullanılması zamana, hem uzun bir zamana ihtiyaç gösterir.”⁹³

Edebi dilin Öztürkçeye doğru değişmesinde görülen zorluklar, Şemsettin Sami'nin dil sözlüğünde yer almıştı.⁹⁴ Şemsettin Sami, başka yazılarında asıl amacının yazı ve konuşma dilleri arasındaki boşluğu doldurmak, böylece onları tek bir dil haline getirmek olduğunu,⁹⁵ aradığının dilde tasfiyecilikten çok sadeleştirme olduğunu yazıyordu.⁹⁶ Bütün bunlarla birlikte Osmanlıca kelimelerin çoğunun Türkçeleştirilmesinin sadelik ve açıklığı davet edeceği şeklinde bir görüşe de sahipti.⁹⁷ Dilden Arapça ve Farsçayı tamamen atılması gerektiği yolunda fikir ileri sürdüğü söylenen Necip Asım Bey bu fikirlerin yanlış yorumlandığını ileri sürüyordu;

"Yalnız istediğim, özendiğim şey, Türkçenin medeni bir millet dili olduğunu ve ilerlemesine gayret edilirse bugünkü Avrupa dillerinden aşağı kalamayacağını ispat idi. Hatta Saf Türkçe birkaç makale yazmadaki neden bu idi. Bunu görenler dilimizden bütün Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden aldığımız kelimeleri çıkartıp yerine Çağatayca'dan, Kıpçakça'dan, Özbekçe'den, Azerice'den, kelime koymak istiyorum, sandılar. Hatta o fikri de beğenmeyerek mektup yerine betik yazanlar bulundu. Yine tekrar edeyim, fikir ve görüşüm hiç de öyle değildir. Özendiğim şey, bugün Osmanlıların terbiye ve kültür bakımından orta halli olanlarının hepsine, yazdığımızı anlatacak bir dil kullanmaktır."⁹⁸

Konuya geniş olarak bakılırsa, reformcular arasında ana prensip olarak yabancı dillerden ödünç almanın meşru olduğu görüşü kabul görülüyordu. Türkçenin yapısına yabancı olan bütün gramer şekilleri, her iki esasa —sadeleştirme ve Türkçeleştirme— zararlı oldukları için yok edilmeliydi. Osmanlı Edebiyatında giren fakat yaygın olarak kullanılmayan bütün yabancı kelimeler de atılmalıydı.⁹⁹ Dilde kullanılan yabancı kelimeler Türkçe anlamlarıyla kulla-

nılmalıydı. Arapça ve Farsça'dan türemiş, olan kelimeler ve bu dillerde bulunmayan kelimeler ise Osmanlı Türkçesi'nde kullanılmaları uygun görülebilirdi.¹⁰⁰ Saygı ibareleri ve nesir kafiyeleri gibi bürokratik özelliği olan tamlamaların kullanılması bırakılmalı ve uzun cümleler kısaltılmalı idi.¹⁰¹

Reformcular, dini ve edebi terimlere, fen ve teknik alanda ihtiyaç duyulan kelimelerde ana kaynak olarak Arapça ve Farsça'nın esas alınması görüşüne genellikle inanıyorlardı. Bu terimler sayesinde Türklerin diğer İslam milletleriyle kurdukları ortak bağ korunacaktı. Örneğin Şemsettin Sami, gereksiz Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasını savunurken, sanat ve fen bilimlerindeki terimleri Türkçeleştirmenin gereksizliğini işaret ediyordu. İslam milletleriyle olan bağın korunmasını istiyordu.¹⁰² Necip Asım'a göre İslam dinini anlamayan hizmet ettiği sürece dildeki Arapça kelimeleri korumak "iman ve vatansevelik bir mecburiyeti" idi. Aynı şekilde uzun bir zamandır kullanılmakta olan Farsça kaynaklı edebi deyimler de dilden atılmamalıydı. Necip Asım, şöyle diyordu: "Bunları dilimizde karışıklıkları olsa bile değiştirmek doğru olmaz."¹⁰³

Reformculara göre, yeni millî edebiyat için "İstanbul Türkçesi" esas olarak alınmalıydı. Eski Türkçeyi canlandırmayı veya Çağatayca'yı seçmek ihtimalini bir kenara bırakmışlardı. Türkçe nesil bütün Turan dilleri içinde en gelişmiş olanı ise, Osmanlı Türkçesi de bütün Türk lehçelerinin en gelişmiş, en zengin ve en güzeli idi.¹⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğu içinde ve imparatorluk dışında itibar kazanmış güçlü ve büyük tesir bırakmıştı.¹⁰⁵ Şemsettin Sami ise Anadolu Türkçesi'nin alınmasını daha uygun olmasını savunuyordu. Bunun İstanbul Türkçesi'ni daha da güzelleştireceğini ileri sürüyordu.¹⁰⁶ Ona göre,

İstanbul Türkçesinin kelime yetersizliği onun güzelliğini etkilemezdi:

*"İstanbul Türkçesi'ni Türkçenin kreması ve çiçeği olarak kabul etmemizi gerektiren şey onun yapısı, telaffuzu, ince-liği ve deyimlerin güzelliğidir."*¹⁰⁷

Şemsettin Sami, edebî dilin seçiminde karşılaşılan "ırk pa-yı"nın üzerinde de durmuştu. Birleşik bir Türk edebi dili kurulması ihtimalini şüpheyle karşılamasına rağmen Türkçenin birçok değişik lehçeye ayrılmasını anlamsız bulmuştu.¹⁰⁸ O, İstanbul Türkçesi'nin bütün Türkler tarafından kabul edileceğini ileri sürüyorlardı. Kişi, seçilecek dil üzerinde karar vermeden önce bu dilin amacının ne olduğunu belirtmeliydi:

*"Edebi dilimizin seçimindeki en son kararımızı vermeden önce uzaklarda bulunan millettaşlarımız olan Türk kardeşlerimizden ayrılıp da yalnız kendimize ait bir edebi dil mi kabul edeceğiz; yoksa bütün Türk ırkına kabul ettirilebilecek zamanla bütün ve ortak bir edebi dil mi arayacağız? Buna karar vermemiz gerekiyor. Otuz-kırk milyona (19. yüzyıl sonu) ulaşan bir milletin ırk birliğini korumak mümkün iken yalnız dillerinin telaffuz ve çekiminde görülen çok az bir farkı, ayrılık sebebi sayıp bir olan Türk dilini Türk diline farklı imiş gibi göstermek milli menfaatlerimize çok zararlı bir harekettir."*¹⁰⁹

Böylece Şemsettin Sami'nin sadece Osmanlı ülkesi ile sınırlı bir edebi dil ile yetinmediği ortaya çıkıyordu.

*"... biz bu edebi dilin yalnız Osmanlı ülkesine ait olmadığını, Kırım'da Kazan'da, Şirvan'da, Azerbaycan'da, Taşkent'te, Kaşgar'da da konuşulmasını arzu ettiğimizden edebi dilimizin oralarda okunup, yazılacağına inanıyoruz."*¹¹⁰

İstanbul Türkçesi'nin de bu yüzden genel ve asıl Türkçe

kalıplarına uydurulması gerekiyordu. Şemsettin Sami, Osmanlı Türkçesi'nin gelecekte kendisini zenginleştirebilmesi için daha çok Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türk dillerinden yeni malzeme arıyordu. Doğu Türk dillerine olan itirazlar hâlâ geçerli idi.¹¹¹

Ancak Şemsettin Sami, Çağatayca ve Uygurca'nın 1880'lerin başlarında olduğu gibi, reddedilmediklerini sevinçle belirtiyordu.¹¹² Çağatayca ve Uygurca orijinal Türkçe kelimelerin bir çoğunu muhafaza etmiş, Osmanlı Türkçesi de Arapça ve Farsça'dan kelime almıştı. Şemsettin Sami şöyle söylüyordu:

"... Dilimiz Doğu Türkçesinin bir kenara attığı ve bizim de bilmediğimiz kelimeleri yeniden canlandırmamız. Bunları kabul etmeye ve kullanmaya başlamamıza gerektiriyor. Bu iş çok güç olacaktı. Ancak aydınlar ve yazarlar bu işe candan eğilirse, kelimeler zamanla kabul görecekti. İş kolaylaştırarak olan şey, bu kelimelerin ülkede tamamen unutulmamış olması idi;

*"Herkesin kullanmaya alışmış olduğu "vakit" kelimesini terk ederek onun yerine Türkçe olan "çağ" kelimesini yeniden uyandırmak zor görünse de eli kalem tutanlar bu konuda üzerine düşen vazifelerini yerine getirirlerse bu zorluk aşılacaktır. Bu türlü Türkçe kelimeler Anadolu'nun çeşitli yerlerinde hala kullanılmaktadır."*¹¹³

Necip Asım bey, Osmanlı İmparatorluğu içinde konuşulan dil üzerinde daha çok durmasına rağmen, o da dilin güçlenmesi için kaynak olarak Doğu Türkçesi'ni görüyor ve bu kaynağın gün ışığına çıkarılması için bir ön çalışma yapılmasını gereği üzerinde önemle duruyordu. Hatta kelimelerin aranması ve tanıtılması için bir kaynak liste ve sırası da çıkarılmıştı Necip Asım'a göre:

"1- İstanbul'da her sınıf halkın içinde hatta eski (yaşlı) ka-

dünyalara varıncaya kadar dillerde dolaşan Türkçe kelimeler araştırılmalı.

2- Anadolu, Rumeli halkının dilindeki kelimeler aranmalı,

3- Bunlardan Türkçe türetmeli kelimeler oluşmalı,

4- Eski Osmanlı kitapları araştırılıp, incelenmeli,

5- Çağatayca dediğimiz Şark Türkçesi'nin eski ve yeni kelimeleri araştırılmalı,

6- Azeri Türkçesi kelimeleri araştırılmalı,

7- Kırım ve Kazan lehçeleri araştırılmalı,

8- Uygur Türkçesi kelimeleri,

9- Özbek Türkçesi kelimeleri,

10- Kalmuk Türkçesi kelimeleri,

11- Diğer Türk kavimlerinin lehçeleri,

12- Bu kavimlerin yeni kelimeleri incelenmeli,

13- Arapça

14- Farsça

15- Bütün Avrupa dilleri incelenmeli.»¹⁴⁴

Reform hareketinin bir parçası olan yeni Türkçe sözlüğe ve yeni Türkçe gramere duyulan ihtiyaç, bu meseleyle uğraşan hemen hemen herkesin tekrar ettiği bir konu idi.¹¹⁵ Mevcut eserlerin temel hatası, dilde yaygın olmayan Arapça ve Farsça unsurları ihtiva etmeleri ve Osmanlı Türkçesinin karışık bir duruma gelmesine sebep oluyordu.

Türkçülere göre bu eserler, ayrıca dilin gerçek kökeni ve gerçek yapısını dikkate almadıklarından eksiktirler. Ahmet Vefik Paşa'nın sözlüğü, Fuat Paşa'nın sözlüğü, Ahmet Cevdet Paşa'nın gramerleri doğru yolda atılan ilk adımlar olmakla birlikte bunların da hataları vardı. Bu yüzden bu eserler de örnek olarak görülmeliydi. Redhouse¹¹⁶ gibi sözlükler yaygın olmayan pekçok Arapça ve Farsça kelimeleri içine alıyor, içlerinde pek az Türkçe kelime bulun-

duruyorlardı. Gramerler Arapça ve Farsça kurallarının bazı- larını kabul etmekle beraber, çoğunlukla Arap ve Fransız metoduna dayanıyor. Türkçeye ait yapı kullanılmıyordu.¹¹⁷ Necip Asım bey, kendisinin ve Şemsettin Sami'nin yazdığı Gramer kitabı dahil olmak üzere bütün gramer kitaplarının yetersiz olduğunu, bu kitapların sadece okullar için hazırlanmış ders kitapları özelliğinde olduğunu yapılı- ması gerekenin geniş bir Türkçe gramer kitabı olduğunu söylüyordu.¹¹⁸ Ayrıca Osmanlıca ve Türkçe olarak iki ayrı tip sözlük ve gramere ihtiyaç olduğunu önemle belirtiyordu. Bu Türkçe sözlük bütün Türk dillerinde kullanılan kelimeleri içine alacak "Türkçe gramer" ve bu dillerin karşılaştırmalı, Tarihi bir grameri olacaktı. Halbuki "Osmanlıca" bir sözlük ve gramer, Osmanlı Türkçesi'nde varolan kelime veya kurallara bağlı kalacaktı.¹¹⁹

Şemsettin Sami'nin 1901 yılında çıkan sözlüğü¹²⁰, dil reformuna büyük bir hizmet olarak karşılandı. Bu sözlük herşeyden önce yeni bir edebi dilin kurulmasına yardımcı olacaktı.¹²¹

Necip Asım, İkdam'da yayınlanan bir seri makalede Şemsettin Sami'nin sözlüğünün başarısına işaret ederek onun yolunda olduğunu söylüyor ve bu prensipleri doğru buluyordu.¹²² Aynı zamanda yazarın da giriş bölümünde belirttiği gibi bu eserin içeriğini genişletmek ihtiyacını ve o güne kadar gün ışığına çıkmamış binlerce öz Türkçe kelimeyi esere dahil etmenin önemi üzerinde duruyordu.¹²³ Şemsettin Sami'nin dilin zenginleştirilmesi konusundaki fikirlerine paralel olarak Necip Asım'ın önce, Anadolu halkı tarafından kullanılan çeşitli bölgesel ağız ve lehçelerin derlenmesini istiyor ve bu konuda yaptığı bir araştırmadan bahsediyordu.¹²⁴

Dil reformunun bir diğer yönü de Osmanlı Türkçesinin

imlasını düzeltmekti. Çeşitli dönemlerde Arapça yazıyı bırakmak, tekliflerin gelmesine ve yazılmasına rağmen bu Türkçülere cazip gelmemişti.¹²⁵ Necip Asım ve arkadaşlarına göre Arap yazısını terketmek imkansızdı. Nedeni de Arap yazısı bir alışkanlık haline gelmişti. Müslümanlar arasında bir birlik sembolü idi. Bu birlik imparatorluğun temel taşlarından en önemli olanı idi. Türkler yazıyı değiştirirlerse, kültür miraslarından mahrum kalabilirlerdi. Necip Asım, Arap yazısına adapte olduğunu ve kullanılmakta olduğunu işaret ediyordu.

Bütün bu dil hususlarından en önemlisi imla meselesi idi. Bu imla edebiyat ve düşünce için engel teşkil ediyordu. Türkçenin modern ve medeni bir memleket olmasına engel teşkil ediyordu. Bu üçlüde (imla, telaffuz ve dil yazısı) arasında ilgi zayıflığından dolayı heceleme zayıf ve anlamsızdı. Örneğin, Arapçadaki sesli harfler, Türkçedeki orijinal şekilleriyle kullanılmıyordu. Türkçedeki benzer sesler, Arapça'dan alınan birçok değişik harflerle gösteriliyordu.

Türkçüler, dile karışmış olan Arapça ve Farsça kelimelerin imlasının değiştirmenin imkansız olduğunu söylüyorlardı. Ancak öz Türkçe kelimelerde dilin esas kurallarından ayrılmaya karşı çıkıyorlardı. İmla konusunda tartışmalar çoğu zaman tek heceli kelimelerin yazılışında toplanıyordu. Böyle bir tartışma Şemsettin Sami ile Emrullah Efendi¹²⁹ arasında olmuştur. Şemsettin Sami "hangi" kelimesinin heceleyişini diğer Türk lehçeleriyle ilgi kurmayı da kolaylaştıracak şekilde Türk diline ait ses uyumu kanunlarına uygun bir biçimde yazılmasını ileri sürerken Emrullah Efendi daha esnek bir yaklaşım sergiliyordu.¹³⁰

Buna benzer bir başka tartışma, Türk kelimesinin hecelenmesinde olmuştur. Gazeteci Ali Kemal¹³¹ bu kelimenin

Arap imlasına göre (ARAPÇA) şeklinde (Trk) olmasını teklif ederken, Necip Asım ve Veled Çelebi, bir millet adı olarak kelimenin Türkçe şekillerine uygun olarak bağımsız bir biçimde hecelenmesini ileri sürmüşlerdir.¹³²

Reformcular, unutulmuş Türkçe kelimelerin yeniden canlandırılması ihtimalinin veya bunların diğer Türk lehçelerinden alınmasının heceleme ve konuşma bakımından bir zorluk yaratacağının farkında idiler. Bu nedenle bütün Türklerin ortak bir edebi dile sahip olmasını savunan Şemsettin Sami'ye mesele çıkarmıştı. Şemsettin Sami, yine de konuşma isteklerini kendi arzularına bırakırken, heceleme sistemini bir ihtiyaç olarak belirtmişti.¹³³

Şemsettin Sami'nin edebi dili iyice öğrenmek isteyen kimselerin artık Arapça ve Farsça'yı öğrenmeye ihtiyaçları olmadığını önceden görmesi, onun reform programının tabii neticesiydi.

Yine Şemsettin Sami, Arapça öğrenmek bazı insanlar için bir nedeni olmalıydı. Arapça herşeyden önce Kur'an ve hadislerin yazıldığı dildi. Müslümanlar arasında manevi birliği sağlayan bir unsurdur. İkinci olarak Arapça, fen ve teknik terimlerde bir kaynak olmakta idi. Üçüncü olarak Arapça, bir klasik dil idi. Zengin ve şaheser bir edebiyata sahipti. Dördüncü olarak Türklerle ortak vatandan olan milyonlarca Arabın dili idi. Son olarak Türklerin Ortaasya'daki bilgin atalarının edebi ve teknik kitapları Arapça yazılmıştı. Şemsettin Sami'ye göre Farsça'da Arapça kadar olmasa bile önemini koruyacaktı: Orta Asya ve Hindistan'daki birçok müslüman edebi dili idi. Türk şair ve yazarları için estetik değere sahip idi. Birçok kelimenin Türkçeleşmesi ile okuma-yazma ve eğitim meselesinin kolay ve anlaşılabilirliğini söylüyordu.¹²⁴

Şemsettin Sami, ayrıca Arapça ve Farsça öğretiminde kul-

lanılan eğitim metodlarının düzeltilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.¹³⁵ Türkçe öğretimi her zaman yabancı dil öğretiminden önce ele alınmalıydı. Ayrıca insanın bu dilleri kendi öğrenim kuralları içinde öğrenmesi imkanı sağlanmalıydı.¹³⁶

Türkçülere göre, devlet okullarının ilk sınıflarında Arapça dersler azaltılmalı, bunun yerine Türkçe derslerin sayısı artırılmalı idi.¹³⁷ Gazeteci Ali Kemal ise olaya farklı bir yaklaşım sergiliyordu. Ona göre Türkçenin gramer kitabının bulunması büyük eksiklik idi. Bu nedenle Arapça ön planda idi. Türkçenin grameri yazıldıktan sonra bu değişim kendiliğinden oluşacaktı. Buna “Eğer biz Arapça ve Farsça öğreniyorsak bu Türkçe ve Türkçülük içindir. Türklerin ilmi mertebesini yükseltmek içindir diyordu.”¹³⁸

- Devlet okullarındaki Türkçe dersleriyle ilgili kolaylaştırma isteği 1894 yılında yayınlanan bir fermanla sade bir dille yazılan okul kitapları tercih edilecekti.¹³⁹ Dönemin basını bunu bir dönüm noktası olarak görüyordu. Osmanlı vatandaşlarının kısa bir zaman içerisinde Türkçe okuyup yazacak bir durum geleceğini devlet kanun ve nizamlarını anlayacaklarını ümit ediyorlardı.¹⁴⁰

Bu dönemde en büyük olaylardan biri de Mehmet Emin Bey’in Türkçe Şiirler kitabının yayınlanması olmuştu. Bu, Şemsettin Sami Bey’in sözlüğünden sonra en önemli olay olarak kabul edilmişti. Bu dönemdeki edebiyatçılar bu olayı coşkun bir şekilde alkışladılar. Kitaptaki şiirler, taşıdıkları duyguların yanısıra ilhamını haktan alan yüce fikirlerin halkın kullandığı sade bir dille ifade edilebileceğini göstermesi yönünden dönemin edebiyatçılarının övgülerine neden olmuştu. Türkçe şiirler, eski tarz Arapça ve Farsça deyim ve şekilleri bir tarafa bırakıldığı gibi, Arap aruz vezni yerine Türk hece veznini kullanmakla dönemin

reformcuların amacına hizmet etmekte idi. Kitap, ayrıca yazıda önemli değişikliklere de öncülük etmekte idi. Eser gerek içerik, gerek şekil yönünden “Milli Edebiyat”ın özelliklerini taşıyordu. Şemsettin Sami, şaire yazdığı bir mektupta:

“... Milliyetçi duygu ve fikirlerin milli bir dille ifade edilmesi, işte şiir budur, işte edebiyat budur?” diyordu.¹⁴¹

Sabah gazetesinde yazdığı bir makalede Şemsettin Sami, Mehmet Emin’i yeni ve ümit verici edebi okulu başlatan kişi olarak görmekte idi:

“Ötedenberi, sürekli anlattığımız ve kendimizin açamadığı bir çığır açıldı; farkında olmayanlara haber veriyoruz. Türkçe şiirler adıyla çok güzel ve çekici biçimde yayınlanan bir kitap herkesin dikkatini çekecek derecede görülmemiş eserdir. Bu eserin sahibi Mehmet Emin Bey, bu kitaba aldığı dokuz parça şiirle bu konuda bir çığır açtı. Bu kitabın yayınlanması edebiyat tarihimizde büyük bir olay olarak kabul edilmesi yerinde olur. Daha önceki senelerin emek ve fikir mahsulü olup 1898 senesinde yayınlanan bu eser, söz, şekil ve dil bakımından gelecekteki edebiyat binasının ilk temel taşıdır. Mana ve fikirce bundan önce “Edebiyat-ı Cedit” kurulmuştu. Programı, dersleri tertip edilmiş, öğrenime başlamış idi. Lakin okul binası yapılmamıştı, harab bir binada geçici olarak ders veriliyordu. Yeni mektebin usul ve programına uygun mükemmel bir edebiyat okulunun temel atılmış oldu. Mehmet Emin Bey, bu küçük eserle yetinmeyecektir; bu yolda bütün olarak Türkçe bir dille ve Türk hissiyatını anlatan şiirler söyleyecektir.”¹⁴²

Reformcular, Türk dilinin reformu konusundaki araştırmalarda sadece ilk çalışmalara işaret etmekle birlikte iki ana hedefi genişlettikleri ve güçlendirdikleri de açıktır. Bu hedeften birincisi, bağımsız bir Türk dili kavramını yerleş-

tirmekti. Türkçe hızla Osmanlıcanın önünde yer almaya başlamıştır. İkincisi olan dil reformunda tam başarı sağlanamamışlarsa da hiç olmazsa reform için gerekli olan havayı yaratmış ve ana hatlarına işaret etmişti.

VII. BÖLÜM TÜRK KÜLTÜRÜ

Türk kültürünün çeşitli unsurları, dönemin aydınlarının en önemli unsuru olmuştur. Aydınların en önemli gördükleri Türk kültürünün unsuru Türk dili idi. Dil milli kültürün en önemli parçası idi. Bütün bunlar, bir milletin kendine ait tarihini, hayat tarzını, ülküleri ve değerlerini yansıtan kendine ait dünyası olarak adlandırılabilirdi. Türkçülere göre bu konular üzerinde de dil gibi durulmalı ve bunlar teşvik edilmeli idi. Türk kültürüne karşı duyulan bu ilgi, önceleri geniş bir alanda yazılan birçok eserin yayınlanması ile ifade edilmişti. Bu yayınlar arasında Osmanlı ve Türk edebiyat antolojileri¹, Osmanlı ve Türk klasiklerinin basılması², atasözlerinin toplanması³ ve benzeri çalışmalar vardı. Gazete ve dergilerde Türk yazarları, şairleri, müzikologları, sanatçı ve alimleri hakkında birçok makale ve fikirler çıkmıştı. Dergilerdeki bu makaleler çoğu zaman fotoğraflar, resimler veya notalarla birlikte ya-

yımlanmıştı.

Dil ve yazı konusunda yapılan tartışma ve fikirlerin konusu, Türk ve Osmanlı kültürüne ait olan çeşitli unsurlardı. Sultan II. Abdülhamid döneminin sonunda Fransız kültürü, Türk toplumu üzerinde önemli bir tesir yaratmıştı. Avrupa kaynaklı edebiyat, sanat vs. gibi yeni şekiller ve duygular alafranga durak adlandırmıştı. Batıdan gelen bu akım, geniş halk yığınları ve aydınlar arasında tepkilere neden olmuştur. Çünkü batılılaşma Türk aydınları arasında daima tartışma konusu olmuştur. Batıcılar Avrupa'nın kültürünün Osmanlı imparatorluğunda kabul görmesini bir ihtiyaç olarak görürlerken; muhafazakarlar, Osmanlı Türklerinin zengin bir İslam kültürünü bırakmaya niyetli görünmüyorlardı: Avrupa etkisinin beraberinde getireceği bu yeni kültürden endişe duyuyorlardı.

Batıcı ve muhafazakarlar arasında kalan diğer aydınlar, bu iki görüş dışında kendi Türk kültürünün ortaya çıkarılması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Türkçülere göre Avrupa ve Arap kültürü dışında çok zengin bir Türk kültürü vardı. Bu kültür araştırılmalı, incelenmeli ve kabul edilmeli idi. Buna da bu dönemde alaturka ismi takılmıştı.

Fransız tesiri en esaslı olarak edebiyat sahasında görülme-ye başlandı. Bu genellikle 1895-1901 yılları arasında Tefik Fikret'in yönettiği Servet-i Fünun dergisinde görülmüştür. Halit Ziya (Uşaklıgil)⁴, Cenab Şahabettin,⁵ ve Hüseyin Cahit (Yalçın)⁶ gibi dönemin seçkin yazarları içinde bulunduğu bu grup, Avrupa kültürüne yakın olan kişilerdi. Bu dönemde yazarlar, yüzlerini tamamen batıya yöneltmişlerdi. Edebi sahada "sanat, sanat içindir" görüşüne bağlı idiler. Konuları zengin ve şehrli toplumdans seçiyorlar, karışık ve süslü nesirlerden örnekler sunuyorlardı. Kelimeler ve tamlamalar Avrupa kalıplarına uygun hale

getiriyorlardı.

Türkçüler, bu dönemde Servet-i Fünuncuları da tenkit ediyorlardı. Şemsettin Sami'ye göre Servet-i Fünuncular "iyi düşünür" olmalarına rağmen kullandıkları dil ağır ve sevimsizdi.⁷ Bu edebiyatçılara yapılan en ağır tenkidi A. Mithat Efendi yapmıştı. Sabah gazetesinde yayınlanan bir makalesinde onların halkın anlamadığı bir dil kullandıklarını söylemişti.⁸ Bu makale uzun süre tartışıldı. Bu Avrupaî edebiyata karşı çıkan Türkçüler, İkdam ve Malumat gazetesinde çalışan aydınlar olmuştu.

Dil reformu konusunda ek olarak bazı yazarlar, Türk şiirinin vezni konusuna büyük önem veriyorlardı. Arap, İran ve Osmanlı şiirinde kullanılan aruz vezni, hecelerde uzun, kısa ayrımı olmayan Türkçeye, Arapça'daki kadar uygun düşmüyordu. Tanzimat döneminde bazı yazarları daha önceleri halk edebiyatında kullanılan hece veznini almak istemişler, hatta bazı yazarlar bunu uygulamaya bile başlamışlardı.⁹

Servet-i Fünun şairleri, tekrar aruz veznine dönmüş olsalar da hece veznine doğru yönelmede eksiklikler olmamıştır. Hece vezninin Osmanlı'nın kuruluşundan beri halk edebiyatında kullanıldığı yazılmakta idi.¹⁰ Necip Asım'ın bir mektubuna cevap yazısında Malumat dergisi, Türk edebiyatının bağımsızlığını ve gelişmesini sağlamak için eski Türk ölçüsünün yaygın hale getirilmesini savunacaklarını söylüyorlardı.¹¹ Türkçüler, Mehmet Emin Bey'in Türkçe şiirler kitabındaki şiirleri hece vezni ile yazmasını coşkun bir sevinçle karşıladılar. Şemsettin Sami Bey, bu şiirleri büyük Osmanlı klasik şairlerinin şiirlerinden daha fazla sevdiğini ilan ediyor, "Bunlar kaba olabilirler, fakat Türkçedirler ve bize aittirler." diyordu.¹¹ Vatansever olduğu kadar, halkçı bir kişiliği olan Mehmet Bey, yeni mil-

liyetçi edebi ekolün kurucusu olarak kabul edilir.

Türkçülere göre batıyı taklit etmek Türk edebiyatının köklerine vurulmuş tehlike idi. Onlar batıdan gelen roman veya tiyatroya karşı gelmiyorlardı. Onlar batıdan gelen yabancı fikir ve değerlerin gelmesine karşı idiler. Karşı konulması gereken en önemli unsur, diğer milletlerin kültürel ve fikir değerlerini tarif etmeye çalışan bu taklitçilikti.¹³ Malumat dergisindeki bir makalede şöyle deniliyordu:

*"Biz bugün hakiki olan bir milli edebiyata muhtacız. Eğer gayret sarfedeceksek, bu noktaya edelim. İran safsatalarını bırakalım. Frenk fikirlerini atalım. Ne İran'a doğru bir dönüş hareketi yapalım, ne de batının kendine ait olan derinliklerine doğru yol alalım."*¹⁴

Bu gibi tenkitlere cevap veren batıcılar, her fırsatta kendilerinin taklitçi olmadıklarını belirtiyorlardı. Batı edebiyatından ve batı estetik felsefesinden gerçekten çok şeyler öğrendiklerini kabul ederken kendilerini esas ilgilendiren şeyin Türk edebiyatının yeniden kurulması olduğunu söylüyorlardı. Hüseyin Cahit (Yalçın), Veled Çelebi ile yaptığı bir görüşmede şöyle diyordu:

*"Fakat birşey almak lazım ise, bunu kendi ruhumuzdan, Türklüğümüzden alırız, buna çalışırız."*¹⁵

Avrupa Edebiyat eserlerinin Türkçeye tercümesi konusunda tartışma başladı. Bu tartışmayı Ahmet Mithat Efendi ortaya attı. Ona göre Osmanlı edebiyatçıları büyük eserler yazamadıkları için Batılı eserler Türkçeye tercüme edilmeli idi.¹⁶ Bu itirazlara yol açan bir görüş oldu. Bu görüşe karşı çıkan ilk kişi, İkdam gazetesi yazarlarından Ahmet Cevdet oldu. Ahmet Cevdet, tercüme yapılırken eserdeki sanat değerinin çoğunun kaybolduğunu, bu yüzden bir dilden başka dile klasik eserin tercümesinin çok zor oldu-

ğunu belirtiyordu. Ayrıca Türkçede klasik eserlerin var olduğunu ısrarla ileri sürüyordu:

*"Süleyman Çelebilerin, Sinan Paşaların, Nefi'lerin, Naim'a ların, Cevdet Paşa'ların ve Naci'ler muhteşem, hiç şüphe yok ki klasiklerimiz arasındadır."*¹⁷

Buna karşılık Necip Asım Bey'in itirazında kuvvetli bir milliyetçilik sezilmektedir. Ona göre, Türkçenin yabancı eserlerin tercümesinde yeterli olduğunu söylüyorlardı.¹⁸ ve ona göre Osmanlı ve Türk klasikleri mevcut idi. Necip Asım bey, gerek Osmanlı, gerekse Türk milletlerinin eserlerinden örnekler sunuyordu. Bunlar Kutadgu Bilig, Mahbulu'l-Kulub ve Sultan Veled'in Rebabnamesi'ni gösteriyordu.¹⁹ Ona göre Osmanlı şairleri Avrupalılardan üstün idiler.

*"Fransızca'da Baki ve Akif Paşa'nın meşhur mersiyelerinin mükemmelliğine sahip bir eser mevcut değildir, diyor-du."*²⁰

Bu tenkitlere cevap veren A. Mithat Efendi, Avrupa klasiklerinin tercümesini teklif ederken, esas gayesinin batı taklitçiliği olmadığını iddia ediyordu. Türklerin kendine has klasikleri olduğunu kabul ediyordu.²¹

Necip Asım Bey, klasiklerimizi diğer milletlerin klasikleri ile karşılaştığında çok az sayıda olmasını şu şekilde izah ediyordu: İran ve Arap edebiyatının zenginliği, Türk yazarlarında aranmalıydı. Türkler hakimiyetleri altına aldıkları milletlerin kültürlerini yıkmak istemediklerinden dolayı diğer kültürlerin düşünce ve edebi eserleri hakim olmuşlardı. Arap ve İran edebiyatından önce zengin bir Türk edebiyatı vardı.²² Burada yazarlar da suçlu idi. Bugün nasıl yazarlarımız İran ve Arap edebiyatını taklit etmişlerse de kendilerine gelmezlerse yarın da Avrupa edebiyatını taklitedecekler ve Türk edebiyatı ve düşüncesi za-

yıflık gösterebilirdi.²³

Osmanlı ve Türk musikisine ait meseleler ve düşünceler 1880 yıllarında tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar edebi meselelere benzerlikler göstermiştir. Türkçülere göre dildeki gibi musikide de kendi temelleri olan, kendi melekeleriyle ve armonileriyle bir Türk musiki oluşturulmalıdır. Bazı müzikologlar, batı musikisine karşı, doğu milletlerinin katıldığı bir şark musiki tanımı ortaya atmışlardır. Türkçüler bu görüşe sıcak yaklaşmışlardır. Bu konuda yazılar yazan Salih Zeki²⁴ Şark musiki terimine savunmuş bu konuda Ahmet Mithat bey'e verdiği cevapta müzik ilmini her millet için aynı olmakla birlikte musikinin her insan için ayrı anlamlar ifade ettiğini belirtmiştir.²⁵ Aynı şekilde Necip Asım Bey de Türklerin alafanga diye tanıdıkları musikin gerçekten Avrupa'nın her tarafına yayılmış olduğu ve bu musikin Avrupalıların herbiri için farklı özelliklere sahip olduğunu yazmıştı.²⁶ Eğer gerçekten bir şark musiki varsa —ki, böyle bir musiki mevcuttu— Türklerin bu musikideki payları oldukça yüksekti. Türkler aldıkları bu musikiyi öyle yüksek bir yere getirmişlerdi ki bugünkü şark musikinin tamamına yakınına Türk müziği denebilirdi.²⁷

Necip Asım Bey'e göre Türkler arasında üç tür musiki görülmekte idi: Bunlar alafanga müzik, halkın içerisinde çalınıp söylenen saz şairlerinin müziği ve yöresel olan folklor müziği. Türkler dil ve edebiyatta yaptıkları gibi geçmişte başkalarını, özellikle İranlıları taklit ettikleri için öz musikisine gereken değeri vermediklerinden suçlu idiler.²⁸ Günümüzde bu taklit ve ihmalkarlık devam etmekte idi. Ne yazık ki, Türkler bu dönemde de Avrupalıları taklit etmekte idiler. Malumat dergisinde yazılan bir yazıda şöyle denmekteydi:

“Yabancı musikin yurda girmesi Türk müziğini zedeleyip, kaybolma tehlikesini doğuracak ve gelecek nesilleri Türkçe sözlü alafanga şarkılarla ve birkaç “hafif şarkı” ile yüzyüze bırakacaktı. Nasıl edebi bir dil milli hedefleri gösteriyorsa, musiki de toplumsal ahlakın ve davranışların bir göstergesi olacaktır.”²⁹

Türkçülere göre Türklerin en önemli görevlerinden biri musikilerine geri dönmektir. O dönemin en önemli Türk müzikologlarından olan Rauf Yekta Bey, kendilerinin üç önemli görevleri olduğunu söylüyordu. Bunların Türk musikin teorik temellerin kurulması idi.³⁰ Türk musikin tarihinin yazılması ve kaynaklarının tesbit edilmesi, ancak bunlar sağlıklı yapıldıktan sonra Avrupa'ya dönmek olabilirdi. Rauf Yekta, Türk musikin Anadolu halkı arasında el üstünde tutulduğunu ve yaşadığını belirtiyordu:

“Bir defa musikin geçmişini ortay koymalıyız. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve bilhassa Urfa, Musul, Erzurum taraflarında o kadar yakıcı, o derece tesirli söylenmesine tesadüf edilir ki, insanı kendinden geçirmemesi mümkün değildir. Fransızların “Sen Popüler” dedikleri parçalardan bizim memleketimizde gayet güzellerine rastlanır. Bu şarkılar notalarıyla toplanıp yayınlansa, bu nedenle musikimiz istifade eder. Çünkü asıl milli musikimiz her türlü özentiden uzak olan bu parçalardır.”³¹

Türkçüler, bu dönemde sanatın her türüsüne ilgi gösterilmesinden yana görünüyordular. Plastik sanatlar dallarında Avrupa etkisi daha az veya belli değildi. O nedenle bir tepki görmüyordu. 1879'da kurulan Güzel Sanatlar Akademisi milli el sanatlarının gün ışığına çıkarmasının yanı sıra, sanatı, halk arasında yaymak gayesini de güdüyordu.³² Basında bu konuda yazı yazan en önemli kişi yazar

Celal Esat (Arseven)³³

Türk sanatının hem keşfedilmesi ve hem de teşvik edilmesi, bu konuda araştırmalar yapılması istenmişti. Diğer Türkçüler gibi Celal Esat Bey de Türk sanatının Arapların, İranlıların ve Bizanslıların dış tesirlerine rağmen kendisine ait özelliği ve orijinalitesi olduğunu belirtmişti.³⁴ Necip Asım'a göre Türk sanatının varlığı ve zenginliği onun geniş coğrafyaya yayılması ve mimariden, halı sanatına kadar birçok alanda ispat edilebilirdi. Kültürün değerleri gibi bölümlerindeki gibi sanat dalında da dış tesir altında kalabilirdi. Fakat "Kendi yaratıcılığımızdan doğan eserleri hatırda tutmak ve bunları ortaya koymak gerekliydi." Necip Asım okullarda okutulan sanat kitaplarında sadece Avrupa sanatlarının anlatılmasında ısrar ediyordu.³⁵ Milli kültürün en önemli unsurlardan biri de ahlak, örf ve davranış şekilleri idi. Batıcılık adı altında alınan müesseseler dışında Avrupa ile ilişki kuran kişiler örf, ahlak ve davranış biçimlerini de alıyorlardı. Bunda en önemli etki, dinle olan ilişki idi. Batıcılar bile İslam ahlakına bağlı olduklarını sık sık belirtmişlerdi. Örneğin Hüseyin Cahit (Yalçın) ahlakın inanca dayalı olduğunu belirtiyor, şöyle diyor: "*Ahlak ilmi bizde din üzerine kurulu olduğundan ahlak dinden ayrılmaz. Bu konularda Araplardaki ahlak kitaplarını batı kitaplarıyla karşılaştırmayacağım. Dini-mizi, vazifemizi yabancılardan öğrenecek değiliz.*"³⁶ Bu dönemde oldukça ilginç tartışmalara şahit olmaktayız. Bunlardan bir tanesi Basiret gazetesinin yayını olmuştu. Gazeteye göre gençlerin yabancı giyim-kuşamı eleştirilmiş, yabancı taklitlerden vazgeçilmesi istenmişti. Osmanlı giyimi öneriliyordu.³⁷ Fransızca deyimler Türkçeye tercih ediliyordu.³⁸ Aynı şikayet daha sonraları İkdam gazetesinde yer almıştı.³⁹ Birçok kişinin daha önce de gördüğümüz

gibi.⁴⁰ Türk kelimesinin ve kendi milliyetinin horgörülmesi gibi Türkçülerin yazılarında önemli bir konu olmuştu. Türkçüler bunu Türklerin kendi kültürlerinde ele almaktaki ihmalkarlığın bir sonucu olarak görmüşlerdi. Necip Asım Bey, orijinal Türk isimlerini yayınlaması oldukça manalıdır. Yazar bunu okuyucuyu eğlendirmek⁴¹ olmadığını belirtmiş, çoğu kahramanlık cesaret anlamında kullanılan bu isimlerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra da kullanıldığı belirtilmiştir.⁴² Diğer milletlerden neyin alınıp neyin alınmayacağı arasında bir ayırım yapılması ihtiyacı Sabah gazetesinde ahlak ve adetler adlı makalede açıklanmıştı. Kişinin davranışlarına yol açan ahlakın bütün milletlerde, bütün dinlerde aynı olduğu belirtilmişti. Bununla birlikte ilahi veya tabii kanunlara bağlı olmayan gelenekler, bir milletin ötekine farklılıklar gösteriyordu. Böyle adetler, iyi veya kötü olabilirdi. İnsanlar ve milletler için tarih, tecrübeye sıkı sıkı sarıldıkları gösteriyordu. Adetler, özvarlıklar olup, milletler ve ırklar arasında sınır tayin etmekte dillerden az önemli değildir. Onların değeri de "bir millete ait olanlar, milliyetlerini ve ırklarını unutmamaları, o milletin ebedi yurtseverliklerinden ileri geliyordu. Bir milletin veya ırkın var oluşunu tehlikeye düşüren şey, diğer milletlerin adetlerini ve geleneklerini taklit etmektir. Avrupa etkileri hakkında gazete şöyle demektedir: "*Biz bugün Avrupa medeniyetinin etkisi altında bulunduğumuz halde bu konuda aşırılıktan bir türlü kurtulamıyoruz. Bazı kişiler Avrupa medeniyetinin esasını arzu etmesizin onun kabuğuyla ve daha doğrusu Avrupa'nın medeniyetini değil, adetlerini ve ekseriya kötü adetlerini taklit etmekle yetiniyor. Bir takım kişilerde medeniyeti bundan ibaret zannederek medeniyetin kendisinden soğuyoruz. Adet ve milli ahlakını terk ederek medenileşen bir Türk,*

eğer hakikaten medenileşmişse, o medeni olur ama o artık Türk değildir. O bir Avrupalı olmuştur. Ama medeni bir Türk olmak için ahlak ve milli adetleri muhafaza ile medeniyeti alması gerekir.⁴³ Türkçülere göre Avrupa diğer milletlerin keşif ve tekniklerini almışlardı ama o milletlerin örf ve adetlerini almamışlardır. Türkler ise burada Avrupa'nın tam tersini yapmakta idi. Avrupanın örf, adetini, modasını alıyorlardı. "Medeniyet bir millete veya bir memlekete ait değildir. Avrupalılar medeniyeti Arap müslümanlarından ve Yunan putperestlerinden aldıkları halde, kendi adetlerini terk edip de Arap veya Yunan adetini almaya mecbur olmadılar. Kendi adet ve ahlaklarını muhafaza ederek medeni oldular. Biz de kendi adet ve milli ahlakımızı muhafaza ederek ve Türk oğlu Türk kalarak medenileşemez miyiz."⁴⁴ Bu konuda batıcı olarak tanınan A. Mithat Efendi de Avrupa örf ve adetlerini anlatan kitabında Türklerin alafranga adetlerin gerçekten ne olduğunu bilmeden, iyi veya kötü arasında bir ayırım yapmadan onları taklit etme heveslerinden şikayet etmişti. Ahmet Mithat Efendi, bu kitabın bir gayesinin alafranga adetlerin nitelikleri arasında bir ayırım yapmak olduğunu ve böylece her adetin benimsenmemesi gerektiğini belirtmişti.⁴⁵ Tercüman-ı Hakikat gazetesine yazdığı bir makalede daha fazla şeyler söylüyordu. Eğer Türkler Avrupa'nın herşeyini kabul ederse, Türkçe konuşan o frenkler olacaktı. Yazara göre modern medeniyette yer alarak ilerleme olabilirdi. Fakat aynı zamanda kendi varlığımızı ve kendi benliğimizi korumak da gerekliydi. Ancak bundan sonradır ki, Türkler bir taraftan kendi güvenliklerini ve refahlarını garanti altına alabilecekler, diğer taraftan da müslümanlara ve özellikle diğer Türk soyundan gelen ve Türkçe konuşan insanlara karşı olan ödevlerini de yerine geti-

rebileceklerdi.⁴⁶ Medeni bir Türk, milli kültürün şuuruna varan kişiydi. O, bütün insanların ortak malı olan ve ilerlemeyi tayin eden keşif ve icatlar olabilmeliydi. Bunu almalı idi. Ancak o zaman, kendi milletinin kültür değerlerini, kendi manevi hayatında da tatbik etmek zorunda idi.

VIII. BÖLÜM TÜRKÇENİN İMPARATORLUK İÇİNDEKİ DURUMU

XIX. yüzyılda Türk diline karşı artan ilgi, sadece dil reformu konusuna bağlı kalmamış, dilin devlet içindeki durumuna da yansımıştır. Osmanlı imparatorluğu yöneticileri Türk dilini resmi imparatorluk dili haline getirmişler ve bu yolda kendilerinden önceki diğer birçok Türk imparatorluklarından ayrılmışlardı.¹ Osmanlılar daha önce —milliyetçi bakış açısından— dilin saflığını koruması açısından başarısız olmuşlardır, dilin toplumdaki bütün unsurlara yayılması işini de ihmal etmişlerdir. Türkçe bilmek yöne-

tici kişiler için şart koşularken, halk bu konuda serbest bırakılmıştı. Devlet ve fert arasındaki ilişkiler eyalet yöneticileri gibi araçlar vasıtası ile yürütüldüğü için halk tabakasının Türkçe öğrenmesine ihtiyaç görülmemişti. Bu hem müslümanlar hem de gayri müslimler için böyleydi. Hristiyan unsurlar, muhtariyet verildiğinden, bunlar kendi eğitim kurumlarını ve dil öğrenimlerini de ellerinde bulunduruyorlardı.

Bundan sonraki gelişmeler ki Tanzimat döneminde bu tablo değişmeye başlamıştı. Bu dönemde bir taraftan devlete yeni sorumluluklar yükleniyordu. Diğer taraftan fert ile devlet ilişkilerinde çeşitli değişimler sözkonusu olmuştu. Bu nedenle resmi dilin bilinmesi bir zorunluluk halini almıştı. Osmanlı imparatorluğu içerisinde dil engeli reformcuların yapmış olduğu hareketleri —yeni düzeni— halka anlatmasını halkın da bu hareketleri anlamasını zorlaştırıyordu. Aynı durum, devletin eğitim sistemini bir raya oturtmasına engel oluyordu. Üstelik reformcular tarafından kabul edilen Osmanlılık siyaseti, bütün toplumların eğitim sistemleri arasında bir bütünlük olmasını arzuluyordu.

Okulların, imparatorluğun bütün vatandaşlarına ortak kültür ve dil bilgisi vermesi ve yeni vatandaşlar almasını planlıyordu. Eğitim sisteminin yavaş yavaş modernleşmesi ve bunun en önemli göstergesi 1869 yılında yüksek okullara gayrimüslimlerin kabul edilmesi bu düşüncelerden ileri geliyordu.²

Dilin, birliği sağlamadaki rolü, Tanzimatçıların gözünden kaçmamıştı.³ Ancak yaygın eğitim çağrıları ve bununla birlikte gelen Türkçe öğretimi de tesirli olarak uygulanmamıştı. Yeni açılan devlet okullarının sayısı, özellikle Türk olmayan vilayetlerde azdı. Bazı gayrimüslim okulla-

rı gönüllü olarak Türkçe öğretimine başlamışlarsa da, çeşitli milletlerin kendi eğitimlerini devam ettirmelerine izin verilmişti.⁴ İktisadi kapitülasyonların arkasına sığınan ve bu devirde kurulan bu yabancı okullarda aynı şekilde devletin siyaset ve diğer amaçlarına çok az saygı duymuştu. İmparatorluktaki vatandaşların resmi dili öğrenmeleri için yapılan zorlamalar sonunda elde edilen başarısızlık basında gereken yankıyı buldu. Basiret gazetesine göre, dil milli birliğin temel taşı idi. Hatta dinden bile önemli idi. Almanlar veya İranlılar, diğer milletlere kendi dillerini yaymanın önemini kavramışlardı. Halbuki Osmanlı imparatorluğunda tam tersine olarak çeşitli hristiyan ve yabancı okullarda, yabancı dillerin öğretilmesi için izin verilmekte, Türkçe de unutturulmuş oluyordu. Türkçe konuşan Hristiyanların bulunduğu Anadölu'da bile Rumca, Türkçe'nin yanısıra teşvik ediliyordu —zenginleşen azınlıklar kendi yayınlarını geliştiriyorlardı— Basiret gazetesi, Türkçe öğretimi konusunda karşı karşıya bulunan birçok güçlükler olduğunu ve daha iyi öğretim metodlarının bulunmasına ihtiyaç duyulduğunu ileri sürüyordu. Ancak, bütün bunlar olurken, hristiyanların kendi dillerini öğrenmekten alıkonmamalarını da söylüyorlardı.⁵

Basirette yayınlanan başka bir makalede dikkatler müslüman halk üzerinde toplanmıştı. Osmanlı imparatorluğu içinde Türk olmayan müslümanların çoğu Türkçe bilmez ve bu yüzden kanunları anlamazken, dili yaymak isteyen devletin hareketsiz kaldığı açık bir dille belirtilmişti. Bundan başka bu kişiler hristiyan misyoner okullarında eğitim gördükleri için Türkçeden önce Avrupa dillerini öğreniyorlardı. İslam ve Osmanlı birliğine karşı olan bu gibi tehlikeleri ortadan kaldırmak için gerekli olan şey, dillerin birleştirilmesi ve Osmanlı Türkçesinin öğretilmesine önem

verilmesi idi.⁶

Türkçenin imparatorluk içinde yaygın olarak kullanılması meselesiyle ilgili olarak başka bir konuda yüksek öğrenimde, bilhassa bu öğrenim kurumlarından Tıp Fakültelerinde olan durumdu. Askeri Tıp Fakültesi, 1869'da açılan sivil tıp fakültesi Türkçe öğretim yapıyordu.⁷ Bununla birlikte Türkçeye geçiş kolay olmamıştı. Yeni kitaplar gerekiyor, bunun için de yabancı hocalar gerekiyordu. Özellikle yabancılar ve gayrimüslim azınlık arasında Türkçenin fen öğretimi için yeterli bir dil olamayacağı görüşüyle tıp okullarındaki "Türkçeye dönüş" hareketine karşı tenkit başlamıştı. Onlara göre Latince nasıl Avrupanın geçerli dili ise, bu yeni medeniyette Fransızca Türklerin medeniyet dili olmalıydı. Bu görüşe Türkçüler şiddetle karşı çıktılar. Çeşitli makalelerde bunu açıkça belirttiler. Türkçeyi savunanlar Türkçenin ilmi zorluklarını kabul ediyorlardı. Bu zorluklarla karşı çıkılabileceğini de savunuyorlardı.

Gerekli bütün teknik terimleri hazırlamak için yapılan çalışmalar devam ediyordu. Türkçe gibi bir kültür dilinin bir öğretim vasıtası olarak kullanılamacağı düşünülemezdi. Türkçenin diğer dillerden teknik terimler olması diğer dillerde de görülen birşeydi.⁸ Türkçedeki teknik terimler ve çoğunlukla tıp dili terimleri Arapça'dan alınmalıydı.⁹ Teknikleri yapanların belirttikleri gibi Türkçenin kabulünden sonra tıp öğreniminde görülen düşüş dilin hatası olarak kabul edilmezdi.¹⁰ Avrupa milletleri de kendi dillerini Latince ayırmışlar ve bundan sonra da tıp hayli gelişmişti. Fransızca öğrenmek halâ gerekli olabilirdi, ancak kişinin gelecek için hazırlanırken ve bir meslek elde etmek için uğraşırken, kendisi yabancı bir dile böylesine detaylı olarak vermesi "bir zaman israfı" idi.¹¹

Bu tartışmaların arkasında yatan niyet, sadece dilin korun-

ması arzusu ve gelişen milli duygu değildi. Türkçenin tıp okullarında öğretilmesi gayrimüslim okullarda okutulması, imparatorluk için birliği sağlayıcı bir unsur olacaktı. Buna göre fen bilimlerin Fransızca veya başka bir yabancı dille öğretilmesine izin verilirse, gayrimüslüm toplumlar için resmi dili öğrenme zorunluğu ortadan kalkacaktı. Belki de daha önemli bir konu, tıp okullarında Fransızca kullanılmasının birçok Türk'ün tıp fakültesine okunmasından alıkoyabilirdi. Rumlar ve yabancılarla kıyasla Türkçe kelimelerinin sayısının az olduğu basında birkaç defa yazılmıştı.¹² Türkçenin tıp okullarında kabulünden sonra bu sayıda bir artış görülmüştü. 1877 yılında Sabah gazetesi tıp okullarının sadece daha fazla sayıda doktor mezun etmekte kalmadığını aynı zamanda "Bunların devletin resmi dilini konuşan unsurlar" haline geldiğini memnuniyetle belirtiyordu.¹³ Devrin Türk gazetelerinde görüldüğü gibi tıp mesleğinde Türk hekimlerin artışına karşı duyulan ilgi daha sonraki yıllarda büyüyecek ve gelişecek olan Türkçenin toplumsal durumunun farkedilmesinin ilk işaretlerinden biriydi.

Sultan II. Abdülhamid devrinde Türkçenin imparatorluk içindeki durumunu kuvvetlendirme ve yayma hususunda bazı adımların atıldığı görülmektedir. Osmanlı tarihinde ilk defa olarak 1876 Anayasası, devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu açıkça belirtiyor ve millet meclisi üyeleri ve memurların Türkçe bilmesini şart koşuyorlardı. 18. madde şu şekildeydi:

*"Devlet tarafından işe alınacak olanlar Osmanlı vatandaşlarının devletin resmi dili olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır."*¹⁴

1876 anayasasınının 57. maddesi parlamentoda konuşmaların Türkçe olmasını, 68. maddede gelecekte üyelerin

Türkçe konuşmasını ve mümkün olduğu kadar Türkçe yazmalarını şart koşuyordu.¹⁵ İlk Osmanlı meclisi 1878 yılında iki toplantıdan sonra dağıldığı için bu tedbirlerin Türk olmayan toplumlar arasındaki etkilerini değerlendirmek zordur. Memuriyete gelince, Türkçe bilmek daima işe alınmak için şart olarak kaldı. Anayasa bu durumu ısrarla belirtiyor ve te'yid ediyordu. Türkçe'nin durumuyla ilgili olarak atılan diğer adımlar doğrudan doğruya eğitim sistemini ilgilendiriyordu. 1894 yılında yayınlanan resmi bir emir, imparatorluk dahilindeki mahalli ve yabancı okullar da dahil olmak üzere bütün okullarda Türkçe öğretim yapılmasını mecbur tutuyordu. Bu emir, o devirde dilin sadeleştirilmesiyle ilgili atılan adımlarla yakından ilgili olabilir.¹⁶ Zaman zaman yayınlanan diğer emirler gibi bu resmi emrin, Türk olmayan toplumlar arasında gelişmekte olan milliyetçi emelleri önlemek, kapitülasyonların himayesinde olan yabancı okulların bazılarını kısıtlamak niyetiyle verildiği görülmektedir. Sonucun değerlendirilmesini yapmak yine zordur.

Türkçeyi halk arasında yaymak meselesi hakkında yapılan tartışmalar bütün Sultan II. Abdülhamid devri boyunca devam etmiştir. Bunlar, Türklerin siyasi ve sosyal ayrılık tehlikelerini, çeşitli toplumları beraberce bir millet halinde birleştirmek için alınan tedbirlerdeki eksiklik, hataları ve bunun tesiriyle ilgili artan endişeleri yansıtmıştı. Hristiyan okulları bilhassa Rum ve yabancı okulları Türkçeyi ihmal edip yabancı dilleri teşvik etmekle birçok hristiyan Türk yetiştirmekten ötürü tenkit edilmişlerdi. Bundan başka Rum okullarında din ile hiç ilişkisi olmayan Yunan Tarihi ve edebiyatı öğretilmekteydi. Yazarlar, bu yabancı okulların hareketlerine engel olmak için çok az şey yapan yetkilileri tenkit ediyor ve ders programında büyük değişiklik yapılmasını Türk ve Osmanlı Tarihinin okutulması-

nı istiyorlardı.¹⁷ Ahmet Mithat Efendi'ye göre her dinin ve her dilin haklarını tanıyan Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı dille öğrenimi engellemesi ve bu okullarda sadece Türkçe öğretilmesini zorlaması uygun olmamakla birlikte bu okullarda devletin resmi dili olan Türkçe'nin öğretilmesini candan arzu ediyordu.¹⁸

1894'de yayınlanan bu yöndeki emir, Türk basını tarafından büyük bir heyecanla karşılanmıştı. İkdam gazetesi:

*"Bu emir, şahsın olduğu kadar hükümetin de menfaatine olan Osmanlı dilinin öğrenilmesi ve bu dilin yaygınlaşmasına hizmet edecektir."*¹⁹ diyordu.

Türk olmayan çeşitli toplumlar arasında da bu kabul görmek idi. Bunun en önemlisi Musevi toplumunun attığı adımlar olmuştur. Musevi aydınları yazdıkları çeşitli makalelerde toplumlarının dile karşı olan ihmallerini açıklayarak alınacak yeni tedbirlere işaret etmişti. Bunun başında Museviler özel olarak Türkçe öğrenmeye teşvik ediliyor, komiteler kuruluyor, kurslar düzenleniyordu.²⁰ Bununla birlikte bu işin daha sonraki yıllarda bile tam olarak tamamlanmamış olduğu da açıktı.

1898'de Sabah Gazetesi, hâlâ Türkçe konuşmayan, yazamayan okuyamayan birçok kişiden söz etmekte idi. Gazete Fransız etkisini tahrik eden Alliance Française'nin²¹ yaptığı faaliyetlere dikkati çekiyordu. Osmanlı imparatorluğu için devletin resmi dilini yaymanın siyasi bakımdan da çok önemli olduğunu belirtiyordu. Eğer bu yapılırsa, Osmanlı İmparatorluğu dışında da kullanılan Türkçe, dünyanın en yaygın dillerinden biri olabilirdi.²² Aynı gazetede bir başka madde, atıkları adımlardan dolayı devlet yetkililerini övgü ile anıyor, Türkçenin statüsünün güçlü şekil aldığını kabul ediyordu. Buna rağmen Türkçe yine de sokakta ve lüks semtlerde duyulmuyordu. Gazete

, Türkçenin her tarafta kullanılması için özel bir komisyon kurulmasını teklif ediyordu. Devlet bundan hem maddi hem de manevi büyük menfaatler sağlayacaktı.²³

Bu dönemde İkdam gazetesinde yayınlanan bir makalede Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan vatandaşların dinlerini, geleneklerini ve dillerini koruma ve geliştirmeye izin verilmesini insanlık açısından büyük bir özveri ve dürüstlük olarak görüyordu. Fakat imparatorluk içerisinde Türkçenin yaygınlaşmaması üzerinde en çok düşünülmesi gereken unsurdu. Bu başarısızlık, yazı diline sayısız şekilde giren Arapça ve Farsça kelimeler ile bunları kullanmaya devam eden Osmanlı aydınları idi. Yazar makalede imparatorluğun ortak bir Türkçe ile ayakta durabileceği ortak kültürün ve devletin bu şekilde büyüyebileceğini ileri sürüyor, buna da örnek veriyordu:

“Bugün yüz milyon nüfusa sahip olan (1896 yılı) Rusya, Rusça'nın yaygınlaşması ile birlikte Ruslaşan insan sayısı hızla artmıştır. Aynı şekilde Macarlar da kendi dillerini yaygınlaştırma çabalarını hız vermiş ve başarıya ulaşmışlardır. Bu nedenle bu milletler gibi hareket etmeliyiz.”²⁴

Yine İkdam Gazetesinde yayınlanan bir başka makalede bu fikir yenileniyor, bir milleti oluşturan ana unsurun dil olduğuna önemle dikkat çekiliyordu. Hatta Rusların, Finlilerin, Tatarlar ve Slavların karışmasından doğduklarını belirtiyordu. Aynı şekilde de aslen Türk olan Bulgarlar ve Kafkasya'da yaşayan milletler, dillerini kaybettikten sonra Slavlaşmışlardı. Makalenin son bölümü çok dikkat çekicidir:

“Bu dönemde Türkçemizi gereği gibi sadeleştirip geliştirmenin ve hiç olmazsa Osmanlı memleketlerindeki halkın Türkçe öğrenmesi ve Araptan başkasının Türkçenin dışında başka bir dil bilmemesi için gayret gösterilmesinin ne de-

rece önemli olduğu şüpheden uzaktır.”²⁵

Osmanlı İmparatorluğunun artan milliyetçilik akımlarına karşı Osmanlı toplumunda Türkçeyi etkin hale getirmek ve bu gayelerine erişmek ve birleştirici bir unsur olarak görülmektedir. Bu konuda Türk devlet adamlarının ve aydınlarının samimiyetinden şüphe etmek için hiç bir sebep yoktu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu içinde Türkçenin yayılmasına verilen büyük önem, belki de yalnız artan parçalanmayı yansıtmıyor, aynı zamanda devletin gerçek destekçilerinin sadece Türk olduğunu haber veriyordu. Bazı yazarların kafasında devletin dengesini sağlamak ve güvenliğini korumak için Türkçenin öğretilmesiyle nüfusun Türk olarak değiştirilmesi fikri de vardı.

IX. BÖLÜM SONUÇ

1908'deki Jön Türkler hareketi, genç subaylar, aydınlar ve küçük memurlardan oluşan bir kuşağı iktidara getirmiştir. Bunların çoğu, yeni açılan modern, laik devlet okullarından batılı fikirlerle eğitim görmüşlerdi. Bundan dolayı batıda oluşan yeni fikirlerden etkilenmişlerdi. Bu nesil ayrıca II. Abdülhamit döneminde oluşan Türk milliyetçiliği fikirlerinden de etkilenmişlerdi. Türk kelimesi önemli, şerefli ve gurur duyulan bir kavram olarak algılanmaya başlanmıştı. Türk tarihinde ona ait bölümler gün ışığına çıkarılmış, Osmanlı İmparatorluğu dışında Türkçe konuşan müslüman topluluklar ırkdaş olarak kabul edilmiş, Anadolu'nun Türklerin anayurdu olarak önemi ortaya konmuştu. Türk milliyetçiliğinin ana unsuru olarak görülen Türk dili ve kültürünün geliştirilmesi çalışmaları hız kazandı. Sürgünde buldukları sırada yazdıkları¹ ve sonraki hare-

ketleri gözönüne tutulursa, Jön Türkler'in (Genç Türkler) Türkçü fikirlerden gerçekten büyük ölçüde etkilendiklerinden şüphe etmemek gerekir. Bu dönemde batıcı ve İslamcı aydınların bir kısmı kendi durumlarını milliyetçi temellere dayandırarak açıklama eğiliminde idiler. Bu örnekler eğitim görmüş aydın kesimin büyük bölümünün milli kültür ve duyguları ayakta tutmak için gösterdikleri çabayı sergilemektedir.

Sultan II. Abdülhamid döneminin önde gelen Türkçü aydınlarının fikirlerini ilmi ölçüde değerlendirilmemelidir. Bu aydınlar alim olmaktan çok gazeteci ve adaptasyon yapan kişilerdir. Fikirleri sistematik değildir. Başyazılarında hem birçok abartmalar, çelişkiler ve boşluklar vardır, hem de dağınık bir biçimde yansıtılmıştır. Bununla birlikte devrin yazarları, kendi kavimlerinin özüne ilgi duyan insanlardı. İlk defa ileri sürülen bu fikirlerde yenilikler de içeriyordu. Romantik düşüncelerini okuyucu ile paylaşmışlar ve bu fikirlere bir taban oluşturmaya çalışmışlardır. İlk Türkçülerin milliyetçiliği büyük ölçüde kültürel idi. Yazılarında devletin resmi doktrinlerinden olan "Osmanlıcılık" ve "İslamcılık"a karşı bir meydan okuma sözkonusu olmamıştı. Tersine bu doktrinlere ilgi ve heyecan duymuşlardı. Bu tutum II. Abdülhamid döneminin sansürcü ve baskıcı yaklaşımına bağlanmamak lazımdır. Türkçü yazarlar devletin tek vücut halde ve gelişmiş (güçlü) durumda olmasını istemekte yöneticilerden hiç de aşağı kalmamışlardır. Bu nedenle onların Türkçülüklerini kültürel yönden başka yönde düşünmek imkansızdır. Bu, daha sonra imparatorluk içerisinde çeşitli milliyetçiliklerin artmasına neden olmasıyla büyük tehlikelerin oluşmasına neden olmuş, devlette bunun farkına varmıştır.²

Türkçülerin yazılarında ekonomik ve sosyal konular bölüm bölüm görülür. İmparatorluk içerisinde Türklerin

ekonomik durumuna çok az yer verilmiştir. Bu da bu konulara duyulan hassasiyete bağlanabilir. Bununla birlikte Osmanlı Türklerinin ekonomiyi "Farketme" de geç kaldıklarını ve onların ticarete, mesleklere karşı kayıtsız bulduklarını da hemen kaydetmek gerekir. Türkler ancak bir Türk üst sınıfına (burjuva) gelişmesi ve modern ekonomik ve toplumsal teorilerin etkisiyle bu tutumları değiştirmiştir. Ekonomik ve sosyal (toplumsal) Türkçülüğün yokluğu Türklerin bu alanda kendilerini Müslüman kardeşleriyle eşit tuttıkları görüşüyle de açıklanabilir. Türklerin gözünde ekonomik durumları iyi olanlar Hristiyanlar Yahudiler ve yabancılar; mağdur olanlar da müslümanlardı. Bu dönemde Türkçüler ekonomik ve toplumsal isteklerde bulunmuş, bunlar da Osmanlı (yabancılara arşı) ve İslami (gayrimüslimlere karşı) terimleri ile yapılmıştır. Jön Türkler'in iktidarının çöküşü, Türkleri siyasi milliyetçiliğe doğru hızla çekmişti. Bu dönemin en açık özelliği devamlı savaşlar ve isyanlardı. Osmanlılar I. Dünya Savaşı'nın sonunda başkent İstanbul, Trakya'nın küçük bir bölümü ve Anadolu dışında ellerindeki bütün toprakları kaybetmişlerdi. Jön Türklerin içindeki siyasi kadrolar imparatorlukta çöküşü durdurmaya çalışırken, liberal isteklerle karşılaşmışlardı. Aynı dönemde Türk olmayan toplumlar siyasi güçlerden eşit haklar istiyor, devleti Türkleştirme çabalarına karşı bunu bir tehdit olarak ileri sürüyorlardı. Bu istekler Türklerin birleşmesine ve Türk milliyetçiliğinin kabul görmesine neden olmuştu.

Sultan II. Abdülhamid devrinin sonunda aralarında Şemsettin Sami, Necip Asım, Velet Çelebi, Mehmet Emin ve diğerlerinin bulunduğu ileri gelen Türkçülerin kültürel özellik taşıyan Türk milliyetçiliğine sahip bir aydınlar gurubu meydana getirdikleri görülmektedir.³ Bu gurubun faaliyetleri I. Meşrutiyet'ten sonra açıklık kazanmış ve

hürriyetlerin çoğalması ile değişik düşüncede olan aydınların yaptıkları fikir tartışmaları ve konuşmaların eski haline dönmesi ile mümkün olmuştur. 1908 yılında değerli düşünür ve yazar Yusuf Akçura tarafından kurulan Türk Derneği, bütün Türklerin tarihini kültürünü araştırmayı amaçlamıştır. Daha sonra, 1912 yılında Türk Ocağı kurulmuş, aynı işlevi devir almıştır. Ocağın gayesi, milli eğitimi geliştirmek, İslamiyetin en önde gelen milleti olan Türklerin ekonomik ve toplumsal seviyelerini yükseltmek, Türk ırkı ve Türk dilinin ıslahı için çalışmak idi.⁴ Derneğin organı Türk yurdu etrafında, aralarında daha sonra Türkçülük hareketinin başlıca teorisyeni haline gelecek olan Ziya Gökalp⁵ ile çok sayıda Osmanlı-Türk aydını ile Rusya'dan gelen aydınlar toplanmıştı.⁶ Daha önceki dergiler özellikle Selanik'te yayınlanan genç kalemler ve İstanbul'da yayınlanan Yeni Mecmua Türkçü fikirlerin yayılmasında önemli roller üstlenmişlerdi. Selanik şehri, gerçekten de başlı başına bir Türkçülük merkezi haline gelmiş, milli bir uyanış arayan aydınlar ve yazarlar bu merkezde toplanmışlardır. Bu yazarlar, daha sonra Ziya Gökalp'in bir makalesinde "Yeni hayat ve yeni değerler" istediğinden dolayı "Yeni Hayat" gurubu olarak tanınmışlardır.

Ziya Gökalp, modern sosyolojinin yardım ile daha önce dağınık şekilde olan bu fikirleri bir doktrin halinde sistemleştirmiştir. Yapmış olduğu bu yeni sistemde liderlik ve hükümet konusunda olduğu gibi Türk hayatının sosyo-ekonomik reformuna da çok önem vermiştir. Aynı şekilde İslamiyetin Türkler arasındaki sosyo-psikolojik rolüyle ilgilenen ilk kişidir. Bu konulara Sultan II. Abdülhamid döneminde çok az ilgilenilmiştir. Bununla birlikte Ziya Gökalp, doktrinin diğer yönleri için kendisinden önceki Türkçülerin fikirlerini yakından takip etmiştir. Kendisi de

onlar gibi Türk tarihinin bütün sayfalarının aydınlatılmasına ilgi duymuş ve Türklerin medeniyete olan hizmetlerini önemle belirtmiştir. Hars (kültür) ve medeniyet arasında ayırım yapmıştır. Batıdan ilim ve tekniği almayı kabul ederken, Arap olsun, İran ve Batı olsun, diğer milletlerin kültürlerinin kabul edilmesine karşı olmuştur. Ona göre millet, "kültürle birleşmiş bir topluluktur". Ziya Gökalp, saf ve temiz olarak halk arasında yaşayan kültür değerlerinin araştırılmasını savunmuştur. Bu değerler, onların yaygın edebiyatında, sanatında, ahlak ve geleneklerinde bulunmakta idi. Ziya Gökalp, İslam dinini vatanseverlik duygusunu harekete geçirici ve diğer müslüman milletlerle işbirliği ve dayanışmanın temelini oluşturan bir unsur olarak görmüştür. Ziya Gökalp, gerek Türk kültürünün kendi başına bir temele oturtulmasında, gerekse dinin toplumsal ve siyasi değerinin tanınmasında Sultan I. Abdülhamid devri Türkçüleri tarafından ifade edilen fikirlerin aynısını savunmuştur.

Ziya Gökalp, ayrıca dilin milli hayat ve milli uyanış için özel önemini görmüştür. Halkın kullandığı saf Türkçe yanında Osmanlı dili fikrine karşı çıkmış ve herkes tarafından konuşulup, anlaşılabilen ortak bir milli dil ihtiyacına işaret etmiştir. Tamamiyle saf bir sadeleştirmeyi savunan aşırı reformcuların aksine Ziya Gökalp, Sultan I. Abdülhamid devri ileri gelen Türkçüleri Şemsettin Sami'ye Necip Asım gibi dil meselesinde ılımlı davranmıştır. Türkçeye girmiş bütün yabancı gramer şekillerini reddederken dilin bir parçası haline gelmiş bulunan kelimelerin dilde kalmasını savunmuştur. Bundan başka teknik terimlerin karşılanmasında kaynak olarak Arapça ve Farsça'yı kabul etmiştir. Alfabe meselesinde diğer İslam milletleriyle bağ vazifesini gören geleneksel Arap yazısında herhangi bir değişiklik yapılmasına karşı çıkmıştır.

Sultan II. Abdülhamid devride dil reformu çerçevesinde ifade edilen Pan-Türkizm (Türk Birliği) veya Pan Turanizm, Ziya Gökalp'in şahsında ateşli bir taraftar bulmuştur. Ziya Gökalp, dilini Şemsettin Sami gibi çeşitli Türk toplulukları arasındaki ayrılıkların pek o kadar önemli olmadığını işaret etmiştir. siyasi birliğe geçmenin temelini bir kültür birliği olduğuna işaret etmiştir. Türkiye dışındaki Türkler içinde konuşma dilinin İstanbul Türkçesinin kabul edilmesini istemiştir. Dünyadaki bir takım değişmelerden sonra Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde kültür birliği fikri, siyasi birlik fikrinin yerini almış ve Gökalp programına sadece dil ve edebiyat yönünden birbirine benzeyen Oğuz Türkleri'ni almıştır.

Bununla birlikte uzak bir ülkü olarak gördüğü Pan-Türkizm fikirlerinden vazgeçmemiştir. Necip Asım gibi o da bazen tarihi Türk devletleri arasına Atilla, Cengiz Han ve diğerlerinin kurdukları devletleri de almış, fakat asıl ilgilendiği konu Türkçe konuşanları birleştirmek olarak kalmıştır.

İktidara gelen Jön Türkler, Türkçü fikirleri uygulamaya çalışmışlardır. Özellikle Rusya ile yapılan savaşta, Türk birliği hülyasını gütmüşler, Milli ekonomi programına, eğitimin yaygınlaştırılmasına, Türkçenin halka indirilmesine büyük önem vermişlerdir. Ne hazin ki, devamlı olarak savaşlarda uğraştıklarından reform yapmaya çok az vakit bulmuşlardır. Bunun yanında kendilerinden önceki Osmanlılık siyasetine bağlı kalmışlardır. Türkçülüğün siyasi, iktisadi, toplumsal ve kültürel sahalarda bir hareket haline gelecek programa dönüşmesi ve bu programın uygulanması ancak I. Dünya Savaşıyla Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü ve Anadolu'da yeni bir Türk devletinin ortaya çıkışından sonra olmuştur.

Yeni kurulan bu devlet, Anadolu'da temellenmiştir. Geç-

mişte barış ve emniyeti sağlayan imparatorluk kavramının başarısızlığa uğraması ve Rusya ile itilafa düşmeme arzusu, Pan-Türkizm fikirlerden vazgeçilmesinin başlıca sebebidir. Osmanlı İmparatorluğunu veya bir İslam imparatorluğunu yeniden canlandırma hülyası da aynı şekilde bırakılmıştır. Bunun yerine Anadolu samimi duygularla bağlanılan bir merkez haline gelmiş ve modern Türkiye'nin geçmişteki acı olaylar ve isyanlardan ders alarak Anadolu'yu bir Türk yurdu haline getirmeye gayret etmişlerdir.

Lozan Antlaşması (1923)'na göre Yunanlılar ve Türkler asıl yurtlarına dönmüşler. Türk kültürü esas alınmış, gayrimüslim toplumların eski millet statüsünden vazgeçmeleri tavsiye edilmiş ve anlaşma ile bunlara bazı hakların (eğitim, ibadet, vs.) verileceği garanti edilmiştir. 1930'larda gelişen resmi tarih, Türklerin ilk menşelerinin Anadolu'da olduğunu işaret etmiş, Hititlikle-Etiler gibi toplulukları Türk ırkının çatısına almışlardır. Burada esas gaye, Türklerin Anadolu'yu tartışmasız Türk vatanı olarak kabul etmelerini sağlamaktır.

Modern Türkiye'nin en büyük başarılarından biri, birkaç nesilden beri Türk aydınının esas amacı olan dil reformunu gerçekleştirmiş olmasıdır. Diğer İslam toplumlarıyla birlik kurmayı bir tarafa atan ve bununla ilgilenmeyen yöneticiler 1928 yılında latin alfabesini kabul etmişlerdir. 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumu edebi dilden bütün yabancı gramer ve kuralları çıkarmış ve yukarıdan gelen emirle Arapça ve Farsça kelimelerden çoğunu dilden temizlemiştir. Bunların yerine Türkiye içinde ve dışında konuşulan lehçeler, eski edebi metinler gibi elde mevcut bütün kaynaklarda bulunan esas Türkçe kelimeler ve var olan köklerden türetilen yeni kelimeler konmuştur. Bu aşırı tasfiyeci yaklaşım, özellikle Mustafa Kemal'in ölü-

münden sonra dilin değerinin düşmesine yol açtığı, sadelik ve anlaşılabilirlik yönünden o zevk duyulan Osmanlıcadan daha fazla başarılı olmadığı hususlarında dikkate değer tenkitler doğurmuştur.⁷

Modern Türkiye Cumhuriyetindeki laiklik ve batıcılık, Türkçülerin düşündükleri hudutları aşmıştır. Dini kurumlar kaldırılmış, İslami hukuk sistemi okullardaki yerini kaybetmiştir. Ziya Gökalp'in görüşünün tersine İslam dini artık resmen Türk kişiliğinin ve Türk kültürünün bir parçası olmaktan çıkmıştır. Diğer taraftan kapılar —batılığa— ağzına kadar açılmış, yalnız batı kurumları alınmakla kalmamış, bu toplumların adetleri de alınmış ve himaye edilmiştir. İlk Türkçülerin ve Ziya Gökalp'in belirttiği tarzda bir medeniyet ve hars (kültür) ayırımı pek yapılmamış ve kültür sahalarında Batı tesiri bazan Türk kültüründen daha güçlü hale gelmiştir. Fakat Cumhuriyet, Türk kültürü ve Türk tarihinin araştırılmasını himaye etmiştir. Bu devirde İslamiyet'te milli çizgiler halinde reform yapılması yönünde komisyonlar kurulmuştur. 1930 yılında kurulan Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarıyla devletin büyük ölçüde teşvik ettiği tarihçilik, ilk Türkçülerin çizdikleri takip etmiştir. Bu tarih tezi eski Türklerin yaşantılarından Avrupa ve Asya milletleriyle olan ilişkilerinden ve medeniyetin yayılmasındaki oynadığı rolden bahsetmiştir. Türk milliyetçileri ile Osmanlı hükümetleri arasındaki farklı düşünce ve düşmanlıklara rağmen, Osmanlı tarihi de zamanla Türk tarihinin şanlı bir sayfası olarak yerini almıştır.

İlk Türkçülerin, Kemalist dönemde Türk milli uyanışının ana hatlarının çizilmesindeki açık etkilerinin yanısıra, bu Türkçülerin fikirlerinin Türklerin kendilerine bakış tarzları üzerinde bıraktıkları izlerin silinmez olduğu görülmektedir. Kavim, cins, ümmet ve millet kavramlarının içine aldığı unsurların birçoğu modern Türk milli kişiliklerinin

meydana getirilmesinde oluşmuştur. Türkiye'de doğan her kişiye, Türk vatandaşı olarak eşit hak ve görevlerin verilmesi yönünden hiçbir dini veya ırki ayırım yapılmamasına ve yeni Türk vatanına bağlılığın teşvik edilmesine rağmen, Türk milleti ile kaynaşmanın doğum yerinden çok toplumun samimi bir üyesi olmakla mümkün olacağı fikri bir çok Türk'ün kafasında hâlâ mevcuttur. İslamiyet Türk kişiliğinin temel bir unsuru olarak kalmaya devam etmiştir. Ancak Türkçü aydınların belirttikleri gibi, milli ırki bağların taşıdığı önemin hiç de az olmadığı görülmektedir. Türk toplumunun temelini meydana getiren ortak unsurlar, dil, kültür ve tarih hatta bazan da kandır. Bu nedenle, Türkiye Türkleri gerçekten modern Türkiye'nin sınırları dışındaki topraklarda yaşayan çok daha büyük Türk ırkının bir parçasıdır. Bu "Dış Türkler"e karşı duyulan ilgi devam etmiş ve İslamiyet gibi siyasi önemi olan güçlü bir ideoloji meydana getirmiştir.

NOTLAR

I. BÖLÜM GİRİŞ

1. Devlet hizmetinde çalışan Türk olmayanları mühtedi, devşirme-köle ve azınlık şeklinde gruplandırmak mümkündür. Sultan II. Abdülhamid'in de belirttiği gibi devlet kadrolarının büyük bir kısmı yabancıların özellikle azınlıkların eliydeydi. Bunlardan bir kaçı: Mühtedilerden: Humbaracı Ahmet Paşa (Comte de Bonneval), Ömer Paşa (Bosnalı Cata), Mehmet Ali Paşa (Magdeburlu Detroit), Mustafa Celaleddin Paşa (Constantin Borzecki), Yakup Paşa (Lacopo Maestro), Rüstem Paşa (Francesko), Ahmet Rüstem Bey (Alfred), Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa (Michel Lattas), Reşad Bey (M. Chatauneuf), Emin Paşa (Eduard Schitzer), Macar Osman Paşa (Farkos Sandor), Mahmut Hamdi Paşa (Fischel Freund), Macar İsmail paşa (General Kmetty), Ferid Paşa (Miksa Stein), Fevzi Paşa (Jozsef Kollaman)- Sava Paşa, (Kampej) Mustafa Ağa, Dükakin-zade Ahmed Paşa, Hekim İsmail Paşa, Damad İbrahim Paşa, Hekimbaşı Nuh Efendi. Devşirmelerden: İbrahim Edhem Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Kavanoz Ahmed Paşa, İshak Paşa, Cağaloğlu sinan Paşa, Hersekzade Ahmed Paşa, Gedik Ahmet Paşa, Rüstem Paşa, Dukakinzade Yah-

ya Bey, Koca Mustafa Paşa vs. Azınlıklardan: Aleksandros Karatodoridi, Papadupolas Efendi, Yani Kalimahi, Aleksandr Giga, Mateos Giga, Yorgi karaca, Iskarlatos Karaca, Nikola Suços, Konstantin Morozi, Aleksandr Mavrokordato, İstavraki Aristorki, Mihail Kalimahi, Dimitri Morozi, Yakovas Argiropulu vs.

2. Türkler başlangıçtan bugüne kadar çeşitli sahalardaki dil ve kültürlerin tesiriyle onsekiz değişik alfabe kullanmışlardır. Bunlardan *Göktürk* (Runik), *Uygur ve Arap alfabeleri*, belli dönemleri birbirinden ayırdığı için önemlidir. Runik alfabesi: Germenlerin Rum yazısına benzediği için bu isim verilmiştir. Türk dünyasında Orhun veya Göktürk alfabesi olarak bilinir. V-X. yüzyıllarda kullanılmıştır. Türklerin kendi yaşayış ve inanışlarından çıkardıkları bir alfabedir. 38 harften ibarettir. 4 ü sesli 31'i sessiz, 3'ü birleşiktir. Sağdan sola doğru yazılır.

Uygur Alfabesi: VIII-XV. yüzyıllarda kullanılmıştır. Uygurlar bu alfabeyi Soğdlulardan almışlardır. 22 harftir; 4'ü sesli, 18'i sessizdir. Harfler sağdan sola doğru yazılır.

Arap alfabesi: XI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Önceleri Uygur harfleriyle birlikte kullanılmıştır. İslamiyet'i kabul eden diğer Türk kavimleri de (Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Azeri, Kırım, Türkmen, Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, Kazan, Başkırt, Kırgız, Özbek) bu alfabeyi kullanmışlardır. Arap alfabesi Sami kaynaklıdır. Asli 28 harftir. P, Ç, J seslerinin ilavesiyle 31 olmuştur. 4'ü sesli, 27'si sessizdir. Sağdan sola doğru yazılır.

3. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. Basım, s.9 (London, 1968).

4. R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, s.270-278, (Princeton, 1963).

6. Berlin antlaşması: Osmanlı Devletiyle Rusya, Almanya, Avusturya, Macaristan, İngiltere ve Fransa arasında Ber-

lin'de imzalanan antlaşma (13 Temmuz 1878). Ayastefanos Antlaşmasıyla Rusya'nın Balkanlarda nüfuz kazanması, diğer Avrupa devletlerini telaşlandırdı. Avusturya'nın isteğiyle antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi için kongre toplandı. Kongreye 1856 Paris ve 1871 Londra antlaşmalarına imza koyan devletlerin üyeleri katıldı. Osmanlı delegeleri Mehmed Ali Paşa, Berlin Büyükelçisi Sadullah Paşa, Nafia nazırı Alexandros Karatodoridi Paşa idi. Bir ay süren çalışmalardan sonra 64 maddelik antlaşma metni hazırlandı ve imzalandı. 1-22. maddeler Bulgaristan'a aitti. Bu antlaşmayla Bulgaristan üçe ayrıldı: 1. Osmanlı hakimiyetinde fakat iç işlerinde bağımsız Bulgaristan Prenslüğü, 2. Osmanlılara bağlı merkezi Filibe olan Doğu Rumeli vilayetinde bir hristiyan vali tarafından idare edilen Bulgaristan, 3. Islahat yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılan Makedonya. Yine antlaşmaya göre Bosna-Hersek Avusturya'ya Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakıldı. Sırbistan ve Karadağ bağımsız oldu. Bunlardan başka Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş tazminatı olarak 802.500.000 Frank verdi.

7. Kıbrıs: Bir Rus-İngiliz siyasi rekabetinden faydalanmak isteyen Sultan II. Abdülhamid, Ruslar'ın Kars, Ardahan ve Batum'dan başka Doğu Anadolu'da bu istekleri karşısında kendisine maddi destek bularak, ilerde toplanacak Berlin Kongresinde (13 Temmuz 1878) Osmanlıları desteklemek şartıyla Kıbrıs'ı geçici askeri üs olarak İngiltere'ye bırakmıştı.

Tunus: 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı'ndan sonra Fransa büyük bir mağlubiyete uğramıştı. Bu sırada (1870) Hayreddin Paşa, Fransa'nın Tunus üzerindeki nüfuzunu kırmış ve burayı Osmanlı Devleti'ne bağlamış ve idaresini de Mehmed Sadık'a bırakmıştı. Mehmed Sadık, bağılıktan kurtulmak istemiş ve Fransızlarla gizli te-

maslar kurmuştu. Fransa, Tunus'un Cezayir topraklarına saldırdığını bahane ederek burasını işgal etti. Mehmed Sadık, durumu protesto etti ve Osmanlılardan yardım istedi. Yardıma geç karar verilmesinden dolayı iş işten geçti. Mehmet Sadık, Fransızlarla 12 Mayıs 1881'de imzalanan Kasr-ı Said muahedesiyle Tunus'ta Fransız himayesini kabul etti.

Mısır: Mısır, Mehmed Ali Paşa sülalesine intikal eden Hidivlik'le idare edilen Osmanlı İmparatorluğuna bağlı bir yer idi. Hidiv İsmail Paşa, Osmanlılardan kopmak ve müstakil olmak istemişti. Bunun için de Mısır'daki icraatları için Avrupa devletlerinden borç alarak Mısır'ın ödeyemeyeceği bir borç altına girmişti. Bunlar en çok Fransız ve İngilizlerden alınmıştı.

Borçların ödenmesini isteyen Fransa ve İngiltere, Hidiv İsmail Paşa'yı sıkıştırdılar. Kanalin hisselerinden çoğunu İngiltere almıştı. Her iki devlet Hidiv İsmail Paşa'nın mali durumunu kontrol etmek için birer adamlarını Mısır kabinesine soktular. Bunlar, ordunun mevcudunu azalttılar. Halk isyan etti. Hidiv İsmail Paşa iki kontrolör bakanı sınır dışı etti. İngiliz ve Fransız hükümetleri duruma müdahale ile tehdit ettiler. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid'e başvurdular. Sultan II. Abdülhamid, Hidiv İsmail Paşa'yı azlederek yerine oğlu Tefvik Paşa'yı Hidiv tayin etti. Kontrol yine başladı. Halk ve ordu Miralay Arabi Paşa komutasında ayaklandı. Arabi Paşa, Mısır kabinesine girdi, yabancı memurları attı. Fransa, İngiltere'yi ortak bir harekete zorlamaya çalıştı, fakat İngiltere tek başına Mısır'a hakim olmak istediğinden bu ortaklığı reddetti. Fransa, İngiltere'nin Mısır'a hakim olması endişesinden Osmanlı Devletine müracaatla Mısır'a asker gönderilmesini ve duruma müdahale ederek Fransa ve İngiltere'nin haklarının korunmasını istedi. Sultan I. Abdülhamid, "Ben Müslü-

manların halifesiyim. Müslümanı Müslümana kırdırta-mam" diyerek teklifi reddetti. İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a baskısı üzerine Araplar tekrar ayaklandılar. Avrupalılara hücum ederek evlerini yağmaladılar. Bu arada Başvekil Arabi Paşa, İskenderiye limanını tahkim etmeye başladı. İngiltere bu tahkimatın kaldırılmasını istedi. Red cevabı alınca İskenderiye İngiliz gemileri tarafından bombalandı ve İskenderiye teslim oldu. (12 Temmuz 1882). İngilizler İskenderiye'den sonra Kahire'ye girdiler. Böylece Mısır, Osmanlı Devleti hakimiyetinde kalmak ve vergi vermek şartıyla İngiliz işgaline girmiş ve İngilizler Hint yolunu ellerine geçirmişti.

8. Ali Paşa, Tanzimatın üç büyük adamından biri (1815-1871) idi. Ailesi fakir olduğu için tahsilini yarım bıraktı ve Divan-ı Hümayun Kalemî'nde çalıştı. Tercüme Odası'na geçti. (1833) Ferit Ahmet Fethi Paşa'yla birlikte ikinci başkatip olarak Viyana'ya, daha sonra da Petersburg'a gitti. Divan-ı Hümayun tercümanlığı yaptı. Mustafa Reşid Paşa ile Londra'ya gitti. Hariciye müsteşarlığında, Londra Büyükelçiliğinde (1841), Hariciye Nazırı vekilliğinde (1844) ve ve Hariciye Nazırlığında bulundu (1846). Mülteciler meselesinde Rusya ve Avusturya'nın baskılarına karşı koydu. Sadrazam oldu. (1852) 1856 Paris Kongresine Osmanlı delegesi olarak katıldı. Sık sık değişen kabinede yedi defa Hariciye Nazırı, beş defa Sadrazam olarak yer aldı.

9. B. Lewis, "Ali Pasha of Nationalism", **Middle Eastern Studies**, X, S.77-79 (1974).

10. Yusuf Akçura, fikir adamı, tarihçi idi. (1878-1935). Babasını kaybedince, annesiyle İstanbul'a geldi. (1893). Harp Okulu öğrencisi iken İttihatçılarla ilişkisi yüzünden Fizan'a sürüldü. Oradan Fransa'ya kaçarak Ecole des Sciences Politiques'i bitirdi. Albert Sorel ve Emile Bout-

mey'den ders gördü. Paris'te Türkçe "Şura-yı Ümmet" ve Fransızca "Meşveret" gazetelerinde yazdı. Kazan'a gitti. Oradan Kahire'de yayımlanan bir Jön-Türk gazetesine meşhur "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eserini gönderdi. (1904) Kazan'da öğretmenlik yaptı. **Tercüman** Gazetesinde yazılar yazdı. II. Meşrutiyetten sonra İstanbul'a geldi. "Türk Yurdu"nda yazdı. Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer aldı. (1904) Darülfünun ve Harp Okulunda öğretmenlik yaptı. 1916'da görevine son verildi ve Hüseyinzade Ali Bey ile Berlin'de Türk Kavimleri Kongresine katıldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk esirlerinin mübadelesi için Kızılay temsilcisi olarak Rusya'ya gönderildi. Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'da çalıştı. 1923'te İstanbul, 1935'te Kars milletvekili seçildi. Türk Tarih Kurumu Başkanlığı yaptı (1932-1935). İ.Ü.'de Türk Tarihi profesörlüğü yaptı.

XX. yüzyıl başlarındaki fikir cereyanlarından Türkçülüğü benimsedi ve bütün çalışmalarını bu yola verdi. Osmanlıcılığı, sonu gelmeyecek kısır bir dava, İslamcılığı Avrupalı hristiyan devletlerin şiddetli muhalefeti ile gerçekleşmesi zor bir hayal olarak vasıflandırmıştır. Ona göre asıl kabul edilmesi gereken fikir Türk birliğini sağlayacak olan Türkçülüktür.

Eserleri: **Umum ve Tarih** (1906), **Üç Tarz-ı Siyaset** (1912), **Şark Meselesine Ait Notlar** (1920), **Türkiye Siyasi Tarihi** (1933-1935), **Siyaset ve İktisad** (1924), **Muasır Avrupa'da siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikir Cereyanları** (1926), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri** (1946), vd. Hayatını anlattığı eseri: **Tâ Kendim "Hayut Defter-i Amâlim** (1944).

11. Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı siyaset** (İstanbul, 1327), 19. sayfaya bakınız.

12. Genç Osmanlılar veya Jön Türkler (Yeni Osmanlılar

veya Genç Osmanlılar deyimi Fransızca Les Jeunes Turcs'ten alınmıştır), Osmanlı ülkesinde anayasanın ilanı ile seçimlere gitmek ve böylece kurulacak meclisle memleketi idare etmek gerektiğini savunan ve imparatorluğun kurtuluşunu bunda görenlerin kurduğu siyasi bir dernektir. Asıl adı "Yeni Osmanlılar" idi. 1860'larda İstanbul'da gizli olarak kuruldu. Kurucuları, Tanzimatçıları geri bulan Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed, Reji Komiseri, Nuri, Kayazade Reşad, Suphipaşazade Ayetullah ve Namık Kemal idi. Cemiyetin fikri lideri Şinasi, fiili lideri Mehmet Bey idi. Şinasi'nin Avrupa'ya kaçışından sonra fikri liderliğe Namık Kemal getirildi. Cemiyete daha sonra Ziya Paşa, Ali Suavi, Ebuzziya Tevfik, "Mir'at" mecmuası sahibi Refik, Agah Efendi katıldı. Bir süre sonra üye sayısı 245'e yükseldi. Dernekte önemli rol oynayan Mustafa Fazıl Paşa oldu. Mustafa Fazıl Paşa, "Liberte" gazetesinde Fransızca olarak Sultan Abdülaziz'e bir nevi demokrasi isteyen açık mektubundan sonra sadrazam olan Ali Paşa, bunlarla mücadeleye başladı. Ali Suavi Kastamonu'ya sürüldü. Namık Kemal ve Ziya Paşa memuriyetle İstanbul'da uzaklaştırıldılar. Bu hareket üzerine M. Fazıl Paşa, Jön Türkler'i Fransa'ya çağırdı ve dernek Paris'e taşındı. Yayın yoluyla faaliyete başladılar. Ali Suavi Londra'da "Muhbir"i (1867) Paris'te "Ulum"u (1969) çıkardı.

Jön Türkler'in çalışmalarını iki maddede toplamak mümkündür: 1. Osmanlı İmparatorluğu tabiiyetinde olanların haklarını, hürriyetlerini, eşitliklerini kanunların teminatına almak, 2. Osmanlı İmparatorluğuna meşruti idareyi getirmek.

13. Cezalandırılan devlet adamları; Mühif Paşa Tahran Elçiliği'yle Ziya Paşa Suriye Valiliği'yle, Namık Kemal Midilli Mutasarrıflığı'yla, Midhat Paşa, Damad Mahdud Paşa Tai'fe, Mehmed Murad Rodos'a İsmail Safa Sivas'a,

Süleyman Paşa Bağdat'a, Said Bey Yemen'e gönderildiler. 14. B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, S. 461.

15. İttihad ve Terakki Cemiyeti (İttihad-ı Osmani cemiyeti, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti), Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını ve meclis, i Mebusan'ın açılmasını sağlamak amacıyla gizli olarak 2 Mayıs 1889'da Askeri Tıbbiye'de kuruldu. Kısa zamanda yurt içinde ve dışında teşkilatını genişletti. Jön Türkler'in Paris grubuyla birleşti. Balkanlardaki Türkleri İslav tehlikesine karşı teşkilatlandırdı. Yurt içinde varlığını ilk defa Ermeni olaylarında duyurdu. (1895) . Bunun üzerine yapılan takip sonucu bir kısım üyeler yurt dışına kaçtı. (Dr. Abdullah Cevdet, Dr. İshak Sükuti, Dr. İbrahim Temo, Tunali Hilmi, Dr. Akil Muhtar). Kaçmayanlar çeşitli yerlere sürüldüler. Bundan sonra cemiyetin Cenevre (1897) ve Kahire (1897) şubeleri faaliyete başladığı gibi Rumeli kesimi de teşkilatlandı(1899). Cemiyet bu dönemde kendisini Jön Türkler'in temsilcisi olarak tanıttı. Ahmed Rıza bu sıfatla bir çok kongrelere katıldı. Cemiyetin yurt içi ve dışı yayın faaliyeti kuvvetliydi. İzmir 'de "**Hizmet**", "**Saadet**", "**Ahenk**", İstanbul'da "**Şura-yı Ümmet**", "**Meşveret**", Cenevre'de "**Osmanlı İçtihad**", Kahire'de "**kanun-ı Esasi**", "**Baseretü's-Şark**", "**Hak**" çıkarılıyordu. Bu gazeteler Sultan II. Abdülhamid idaresini tenkit etmekte idiler. Meşrutiyet düzeninin uygulanma metotları konusunda cemiyet üyeleri arasında ayrılık belirdi ve cemiyet ikiye ayrıldı. Prens Sabahaddin "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet" derneğini kurdu ve ayrıldı. Ahmed Rıza ve taraftarları, Ermeni Taşnaksutyan fırkası temsilcisinin gayretiyle Sultan II. Abdülhamid'e karşı ortak bir program yapmak üzere toplandı. (Muhalifin Kongresi, Paris 27, 28, 29 Aralık 1907). Bu arada Selanik'te "Os-

manlı Hürriyet Cemiyeti" kuruldu (1906). Bu dernek bir yıl sonra "Terakki ve İttihad Cemiyeti" Paris şubesiyle birleşti (1907). Bu birleşmeden sonra "İttihad ve Terakki Cemiyeti" Rumeli'de hızlı bir harekete geçti, bildiriler yayımladı. Kanun-ı Esasi yürürlüğe kondu, (23 temmuz 198) ve II. meşrutiyet Meclisi açıldı (17 Aralık 1908).

16. Türkçülük hareketlerinin doğmasına yol açan çeşitli tesirler için Bkz. Yusuf Akçura, "Türkçülük", **Türk Yılı**, C. I, S.289-455 (İstanbul, 1928); W.R. Polk and R. L. Chambers, **Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century**, S. 109-117 de E. Kuran'ın "The Impact of Nationalism on the Turkish Elite" makalesi (Chicago ve London, 1968)

17. Joseph Arthur de Gobineau. Fransız yazarı ve diplomatı (1816-1882). Askeri mesleğe girdi. 1849'da diplomatlığa başladı. İsviçre'de, İran'da Yunanistan'da, Brezilya'da, İsveç'te bulundu. Şiire, edebiyata, tarihe ve seyahata ait olmak üzere pekçok eser yazdı. Asıl ününü ırklarla ilgili kitabında ileri sürdüğü görüşler sağladı. Ona göre siyah ırk, ihtirasın, lirizmin, artistik mizacın kaynağıdır. Sarı ırk, menfaat, nifak ve alçaklığın ifadesidir. Beyaz ırk, aklın ve şerefin timsalidir. En üstün ırk, beyaz, beyazlar içinde Hindistan'daki Âriler, Arilerden de Teutonlardır. Hint, Mısır ve Yunan medeniyetleri Ârilerin eserleridir. Ariler zamanla Hami, Sami ve zenci ırkla karışmışlardır. Avrupa'daki Keltler ve İslavlar da sarı ırkla karıştıkları için bozulmuşlardır. Geriye tek bir saf ırk kalır. Germenler. Bu görüş Alman yazarları tarafından siyasi maksatla kullanılmaya başladı ve Pan-Germanizm'in doğmasına yolaçtı. Eserleri: **Essai sur l'Inégalité des Races Humanies** (Irkların Eşitsizlii üzerine Bir Deneme), Paris 1853-1855). **Trois Ansen Asie** (Asya'da Üç Yıl, 1859), **Les Religions et les Philosophies Dans l'Asie Centrale** (Orta As-

ya'da Dinler ve Felsefeler, 1865).

18. Ernest Renan, Fransız yazarı, (1823-1892). Dini eğitim gördü, İbranice öğrendi. Papazlıktan ayrıldı. (1845). Felsefe ve filoloji ile uğraştı. "**Essai Historique et Théorique sur les Langues Semitiques**" (Sami Dilleri Üstüne Tarihi Teorik Bir Deneme) adlı eseriyle Volney Ödülü'nü aldı. Gazetelerde yazı yazdı. Bibliotheque Nationale'de görevlendirildi. "**Averroas et Averroisme**" (İbni Rüşd ve İbni Rüşdçülük) adlı teziyle doktor oldu. (1852). Suriye'de kazılar yaptı. Mısır, Anadolu ve Yunanistan'a gitti. College de France'da ders verdi ve müdür oldu.

Eserleri: **Histoire Générale et Systeme Comparé des Langues Sémitiques** (Sami Dillerinin Karşılaştırmalı Sistemi ve Genel Tarihi, 1885), **Drames Philosophiques** (Felsefi Dramlar, 1886), **Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse** (Çocukluk ve Gençlik Hatıraları, 1883).

19. H. Kohn, **Nationalism: Its Meaning and History**, S. 136-140 (Princeton, 1965).

20. E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 296, (Ankara, 1962)

21. Joseph de Guignes. Fransız tarihçisi ve sinologu (1721-1800). 1745'te Bibliothèque Royale sekreteri oldu. Académie des Inscriptions et Belles Lettres'e üye seçildi. (1754) College de France'da profesörlük yaptı.

Eserleri: **Histoire Générale des Huns des Turcs, des Mongoles, et Autres Tartares Occidentaux**, Paris, 1765-1758. Eser, Ziya Gökalp'in tavsiyesiyle 1923-1925'te Hüseyin Cahit Yalçın tarafından Türkçe'ye çevrildi. (8 cilt). **Memoire Dans lequel on Prouve que les Chinois Sont vue Colonie Egyptienne** (Çinlilerin Bir Mısır Kolonisi Olduğunu İspat Etme Konusunda Muhtıra).

22. Arthur Lumbey Davids. İngiliz gramercisi (1811-

1832). Musevi asıllıdır. Bir süre İstanbul'da bulundu, Türkçe'yi inceledi, 21 yaşında öldü.

Türk diline ait yazdığı İngiliz grameri (**A Grammar of the Turkish Language**, London, 1832). Türkçe'de "Kitabu İlmü'n-Nafi fi Tahsil-i Sarf u Nahv-i Türki" olarak bilinir. Annesi Sarah Davids eseri Fransızcaya çevirerek Sultan II. Mahmud'a ithaf etti. (**Grammaire Turcs**, 1836). Kitabın sonunda Çağatayca, Kıpçakça, Tatarca ve Osmanlıca metinler ve tercümeleri vardır.

23. Mustafa Celaledin Paşa (1826-1876). Polonya'nın Kleszow şehrinde doğdu. Asıl adı Constantin Borzecki'dir. 1848 ihtilaline karıştığı için ülkesinden kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. (1848) Haritacıydı, Osmanlı ordusuna girdikten sonra Müslüman oldu. Fikriyle, kalemiyle, canıyla Osmanlı İmparatorluğu için çalışan Paşa, koruyucusu Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın ölümüyle Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından 44 yaşındayken emekli edildi. (1870) H.A. Paşa'nın sürgüne gönderilmesi üzerine tekrar orduya alındı. (1871) Karadağ, Rus,Boğdan, Girit, Hersek savaşlarına katıldı ve son savaşta şehit oldu.(1876).

Anadilinden başka Latince, Fransızca, Almanca ve Rusça bilirdi. Ressandı. Yağlıboya tablolarının Dolmabahçe Sarayı'nda olduğu söylenir. "**Basiret**" ve "**Courrier d'Orient**" gazetesinde imzasız yazılar yazdı. Avrupalıların aryanı ırkından, Yunan ve Roma mitolojisindeki ilahların isimlerinin de Türkçe olduğunu iddia etti.

Oğlu Enver Celaledin Paşa da Osmanlı ordusunda görev yaptı. O da babası gibi Türk dili ve tarihiyle ilgili olarak "**Edebiyat-ı Umumiye**" mecmuasında makaleler yazdı. Mustafa Celaledin Paşa, Nazım Hikmet'in dedelerindendi. N. Hikmet'in kendisi de bunu "**Lehistan Mektubu**"nda belirtir. Fransızca eserini Sultan Abdülaziz'e sun-

du. Osmanlı İmparatorluğunun yaşaması için yapılması gereken şeyleri bildiren bir muhtıra niteliğinde bir eser idi. Adıgeçen eserinden başka Fransızca “**La Guerre Moderne**” (Zamanımız Harbi) adlı bir eseri daha vardır.

24. Touro-Aryan, Mustafa Celaleddin Paşa’ya göre Türklerin geldiği ırktır. Asya’daki Turan ırkı ile Hindistan’daki “yüksek tabakaya mensup” anlamına gelen Ari (Aryan) lerin karışmasından meydana geldiği sanılan karışık fakat soylu ırk. Avrupalıların da Ari ırkından geldiği şeklinde görüşler vardır. Mustafa Celaleddin Paşa’nın Touro-Aryan görüşüyle Türkleri Avrupalılarla aynı ırka bağlamadaki maksadı Türkleri Avrupa’ya yaklaştırmak idi.

25. Arminius Vambery, Macar seyyahı ve Türkologudur. (1832-1913). Ecdadı Bavyera’daki Bamberg şehrinden Macaristan’a göç etmiş bir Musevi aile idi. Küçük yaşta yetim kaldı ve bu yüzden tahsilini bitiremedi. Terzi çıraklığı yaptı, bir meyhanecinin evlatlığı oldu. Tahsile başladı. Yirmi yaşında Türkçe öğrendi. İstanbul’a geldi. (1857) Rıfat Paşa’nın hanegisi Hacı Reşid efendi’den Türkçesini ilerletti. İstanbul’da 6 yıl kaldı. Türkçe-Almanca sözlük çıkardı. (1858) “**Abuşka**” adlı Çağatay sözlüğünü tercüme ederek yayımladı. (1862) Türkçe ile Macarca arasındaki akrabalığı konu edinen araştırmalar yaptı. Reşid Efendi adıyla derviş kılığında Mekke’den dönen bir kafileyle Orta Asya’ya gitti, dolaştı (1863-1865) İstanbul üzerinden Macaristan’a döndü. Oradan Londra’ya geçti ve hatıralarını nakletti. Bu seyahati esnasında Orta Asya’da bir Türk ırkının varlığını keşfetti. Bu seyahat hatıralarını “**Bir Sah-te Dervişin Asya-ı Vusta’da Seyahati**” adıyla yayımladı. (1879) Tekrar İstanbul’a geldi. (1890) Sultan II. Abdülhamid’in dostluğunu kazandı ve maaşlı görev verildi. II. Abdülhamid tarafından Jön Türkler’i İstanbul’a getirmekle görevlendirildi, başaramadı. II. Meşrutiyet’ten son-

ra maaşı kesildiğinden Osmanlı Devleti aleyhinde çalışmaya başladı.

Eserleri: **Macar ve Türk-Tatar Dillerinin Lügatçeleri** (1869). **Macarların Menşei** (1882), **Tschagatalsche Sprachstudien** (1868), **Ulgurische Sprachmonumenta und das Kutadgu Bilig** (1870), **Das Türkenvolk in Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen** (1885), **Altosmanische Sprachstudien** (1891). 26. II. Bölüm’ün 9 nolu dipnotuna bakınız.

27. Şeyh Süleyman Efendi,’nin **Çağatayca-Türkçe** sözlüğünü “**Kelati Szemie**” dergisinden transkripsiyonlu olarak yayımladı. Ayrıca Seydi Ali Reis’in 1553-1556 yıllarına ait Hindistan ve Afganistan seyahatnamesini İngilizceye çevirdi.

28. Leon Cahun, Fransız yazarı ve tarihçisidir. (1841-1900).Yazarlık yaptı, incelemeler yayımladı.1870 Prusya-Fransız Savaşı’na gönüllü olarak katıldı. 1878,1880 ve 1881’de Doğu ülkelerinde inceleme gezisine çıktı. Bu inceleme ve araştırmalarını “**Introduction a l’Histoire de l’Asie, les Turcs et les Mongoles**” (Asya Tarihine Giriş, Türkler ve Moğollar, 1896) adıyla yayımladı. Ayrıca Türkler üzerine “**Hassan le Jenissaire**” (Yeniçeri Hasan,1891). “**La Banniere Bleue**” (Gök Bayrak) adlı eserleri vardır.

29. A.I. de Sacy (Antoine Isaac Silvestre de Sacy) , Fransız şarkiyatçısıdır (1758-1838). Dom Berthereau’dan şarkiyat öğrendi. Ecole des Languages Orlantales’da Arapça okuttu. College de France’ta İran dili profesörlüğü yaptı, Milletvekilliği ve rektörlük yaptı.

Orta Asya tarihi araştırmalarının öncüsü oldu. Fransa’da Arap filolojisi çalışmalarının kurucusu olarak tanındı. “**Grammaire Arabe**” adlı (1810) eseri büyük ün kazandı. Mısır hiyerogliflerinin çözülmesinde büyük emeği geç-

ti. “**Le Livre de Kalilah et Dimneh**” (Kelile ve Dimne, 1816) başlıca eserlerindedir.

30. W. Radloff (Friedrich Wilhelm), Alman asıllı Rus Türkologudur. (1837-1918). Berlin Üniversitesi’ni bitirdikten sonra Jena üniversitesinde felsefe doktoru oldu. Dil, tarih ve etnoğrafya malzemesi toplamak üzere Sibiryaya ve Türkistan’da yaşayan Türk boyları arasında dolaştı. Pedagoji, felsefe ve genel linguistik üstünde çalışmalar yaptı. Orhun bölgesindeki arkeolojik araştırmalara katıldı.

Orta Asya Türk boylarının tarihi, etnoğrafyası, dili ve folkloruyla ilgili çalışmalar yapan W. Radloff, Türkçenin tarihi eserleri üzerinde durdu.

Eserleri: **Proben der Volksliteratur der Turkischen Stamme** (Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekleri, X Cilt, 1866-1910), **Verleichende Grammatik der Nördlichen Türkosprachen, I Phonetik** (Kuzey Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, I Fonetik, 1882), **Aus Sibirien** (Sibiryadan, 1884), **Das Türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus** (Kodeks Kumanikus’taki Türk Dili Malzemesi, 1887), **Das Kutadgu bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun** (Balasagunlu Yusuf Has Hacip’in Kutadgu Bilik’i, 2 bölüm 1891-1910), **Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialekte** (Türk Ağzları İçin Sözlük Denemesi, IV Cilt, 1893-1911), **Dreynetyurkskiye Nadpis v Bongolli** (Moğolların Eski Türkçe Yazıtları, III Cilt, 1894-1899), **Uigurische Sprachdenkmaler** (uygur Dili Ürünleri, 1928).

31. E.J.W. Gibb (Ellas John Wilkinson), İngiliz şarkiyatçısı, türkologu ve edebiyat tarihçisidir (1857-1901). Glasgow Üniversitesinde okurken “Binbir Gece Masalları” ile doğu ilmine merak sardı. Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendi. Şarkiyatçı James Redhouse ve Edward G. Brown ile tanıştı. Hoca Sadeddin Efendi’nin “**Tacü’t-Tevarih**”inde

İstanbul’un fethi bölümü (**The Capture of Constantinople**) XV. asırda yazılan “Kırkvezir” hikayesini (**The Forty Vezirs**), XVIII. asır yazarlarından Aziz Efendi’nin “**Muhayyelat**”ının bir bölümünü (**The Story of Cevad**) ve çok sayıda Divan şiirini İngilizceye çevirdi. En büyük eseri “**The History of Ottoman Poetry**”dir. (Osmanlı Şiiri Tarihi, VI Cilt, 1900-1903). Ayrıca “**Ottoman Literature: The Poets And Poetry of Turkey**” (Osmanlı Edebiyatı: Türk Şair ve Şiirleri, 1901) adlı eseri vardır.

32. Wilhelm Thomsen, Danimarkalı Türkologdur. (1842-1927). Küçük yaşta dile karşı ilgi duydu ve birçok dili incelikleriyle öğrendi. Önce İlahiyat Fakültesine kaydoldu. Sonra filolojiye geçti. Norvik dilleri ve karşılaştırmalı dilbilim okudu. Batının kültür dillerinden başka Sanskritçe, Arapça, İspanyolca, Portekizce, Rumca, Fince, Macarca öğrendi. “**Macar Dili ve Onun Akrabalığı Üzerine**” adlı bir inceleme yayımladı. (1867). Aynı yıl Finlandiya’da “**Germen Dillerinin Fin-Lap Dilleri Üzerindeki Tesiri**” adlı doktora tezini verdi. Avrupa’yı dolaştı. Daha çok Slav ve Roman dilleri üzerinde durdu. 1871’de üniversiteye girdi. 1875’te profesör oldu. 1876’da Danimarka Bilimler Akademisine üye seçildi.

Ömrünün son otuzbeş yılını Türk diline ayırdı. Göktürk kitabelerindeki yazıyı çözdü (1893). Daha sonra bu kitabeleri Fransızcaya çevirdi. Uygurcanın ses düzeniyle ilgili Radloff’un açıklamalarındaki hataları ortaya koydu.

Türkolojiyle ilgili eserleri: **Déchiffrement des Inscriptions de l’Orkhon et de L’énissel, Notice Preliminaire** (Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözülmesi, Giriş Notları, 1893). **Inscriptions de L’Orkhon Déciffrees** (Çözülmüş Orhun Yazıtları, 1896), **Une Lettre Méconnue des Inscriptions de l’énissei** (Yenisey Yazıtlarında Bilinmeyen Harfler, 1912), **Turcica** (Türkçe, 1916).

33. C.W. Hostler, *Turkism And the Soviets* (New York, 1957) adlı eserinin 49. sayfasında Türkiye’de iki milyon Kırimlı’nın yaşadığını söyler.

34. A.g.e., s.44.

35. R. Davison, 1855-1866 yılları arasında bir milyon Müslüman mültecinin bulunduğunu istatistiklere dayanarak verir, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, s.151, n.32 (Princeton, 1963).

36. Yakup Beğ (Muhammed, Atalık Gazi) (1820-1877). Hokand Sarayı’nda bulundu (1847). Akmesicid valiliği yaptı (1847-53). Akmesicid’i Ruslara karşı müdafaa etti. Doğu Türkistan’ı Çinlilerden kurtardı. Kaşgar’da hükümdarlık kurdu ve kendisini Kaşgar Han’ı ilan etti. Atalık Gazi ve Bedevlet ünvanlarını aldı. Yeni Hisar, Yarkend, Hoten, Aksu, Kuça, Kara Şehir, Kurla ve Turfan’ı zaptederek hudutlarını genişletti, memleketin dahili emniyetini sağladı. Çok kuvvetli siyasi şahsiyeti ile ün kazandı. Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya ile diplomatik ilişkiler kurdu. Orta Asya’daki Rus-İngiliz rekabetinde Osmanlılara bağlanarak durumunu kuvvetlendirdi. İstanbul’a elçi gönderdi (1870). Top-tüfek ve diğer harp malzemesi ile piyade, süvari ve topçu subayları gönderildi. Yakup Bey, hutbeleri Sultan Abdülaziz adına okuttu, sikkeleri onun adına bastırıldı (1870). İkinci bir yardım isteminde silah ve askeri personel verildi. 40.000 kişilik kuvvetli bir ordu meydana getirdi. Çinliler hariç, bütün komşuları ile dostça münasebetler kurdu. Bir sefer sırasında Kurla’da ani olarak vefat etti. (18 cemaziyelevvel 1294/1877).

Adil, dindar ve cesurdu. Yorulmadan çalıştı ve Çinlilerin bıraktığı harabeler içinden bir imparatorluk çıkardı. (Bkz: Boulger, *The Life of Jacoop Beg Atalık Ghazi and Badaulet Ameer of Kashgar*, London, 1878).

37. Bu münasebetler için bkz: R. Davison, *Reform in the*

Ottoman Empire, s.272.

38. Rusya’daki Türkçü ve Pan-Türkçü hareketler için bkz: C.W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, s.120-137.

39. İsmail Gaspıralı, gazeteci-yazar ve fikir adamıdır. (1851-1914). Bahçesaray’daki ilk öğreniminden sonra Moskova Askeri Lisesi’nde okudu. Pan-İslavizm akımına tepki duyarak Türkçülük fikrine bağlandı. Okuldan çıkarıldığı için bir süre öğretmenlik yaptı. Paris’e gitti (1872). İstanbul’a geldi. (1874), tekrar Kırim’a döndü. (1875) “*Tonguç*” adlı bir dergi (1881) ve iki yıl sonra da *Tercüman-ı Ahval-i Zaman*” gazetesini çıkardı. (1883). Rusya Müslümanlarının tek gazetesi olarak *Tercüman’ın İ.Gaspıralı’nın dil birliği davasına büyük hizmetleri oldu. Gazete Türkiye’de de okundu ve bazı makaleleri iktibas edildi. Rusya Türkleri’nin kolayca okuma-yazma öğrenmeleri için Usul-ü Cedid adıyla bir metod geliştirdi. Türkistan’a, Mısır’a Hindistan’a gitti. Tekrar İstanbul’a geldi ve büyük ilgi gördü. (1909).*

I. Gaspıralı, Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa’nın fikirlerini benimsedi ve Cemaleddin Afgani’den faydalandı. “*Dilde, fikirde, işte birlik*” şeklinde ifade ettiği temel görüşü, Rusya Türklerinin varlıklarının koyabilmeleri için ortak bir yazı diline sahip olmaları tezi ile pekiştirildi.

Eserleri: *Rusya Müslümanları* (1881), *Mir’at-ı Cedid* (1882), *Hace-i Sıbyan* (1893), *Atlaslı Cihannüma* (1894), *Mektep ve Usul-ı Cedid Nedir?* (1894), *Darü’r-Rahat Müslümanları-Yahut Acaib-i Diyar-ı İslam* (1909)

40. Fethali Ahundov (Ahundzade), Azerbaycan Türk yazar ve fikir adamıdır. (1812-1878). Öğrenime Gence’de başladı. Rus-İran savaşı yüzünden yarım bıraktı. (1826). Rus dili ve edebiyatı üzerine çalıştı. Sürgündeki Rus ihtilalcileriyle tanıştı. Puşkin’in ölüm üzerine yazdığı mersiye

Rus edebiyatçılarının dikkatini çekti. 1850'den sonra yazdığı eserlerle Azerbaycan tiyatrosunun kurucusu oldu. Arap alfabesini ıslah ederek halkın kolayca öğrenmesini sağlamak için çalışmaya başladı. Bu görüşünü benimsetmek için İstanbul'a geldi ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyeye'ye teklifini sundu, fakat cemiyet bu görüşü uygun bulmadı. İrkdaşlarına yardım ettiği için maaşının çoğu kesildi, ağır bir hastalıktan sonra öldü.

Yazdığı tiyatro eserleri, Rusça'ya, Fransızca'ya, İngilizce'ye, Almanca'ya ve Farsça'ya çevrildi. Eserleri: **Hikayet-i Molla İbrahim Halil Kimyager** (1850), **Hikayet-i Mösyö Jurdan Hekim-i Nebat ve Derviş Mest Ali Şah-ı Meşhur Caduger** (1850), **Hikayet-i Hırs-ı Guldun Basan** (1851), **Sergüzeşt-i Vezir-i Han-ı Serab "Yahut" Lenkeran Veziri** (1850), **Sergüzeşt-i merd-i Hasis Veya Hacı Kara** (1852), **Muraffa Vekillerinin Hikayeti** (1855), **Hikayat-ı Şah Yusuf** (1856) Sosyoloji ve metafizikten bahseden **Hakku'l-Lakîn** adlı bir felsefi eseri de vardır.

41. B. Lewis **The Emergence of Modern Turkey**, s.427.

42. Hüseyinzade Ali Bey (Dr. Ali Hüseyin Turan, 1864-1942). Dedesi Kafkasya şeyhülislamı Hüseyinzade Ahmed Ceylani ve Fethali Ahunzade'nin tesiriyle Türk dili ve Türkçülükle ilgilendi. Petersburg Üniversitesinin Fizik-Matematik Bölümü'nü bitirdi. (1889). Türklük ve Türkçülük konusunu incelemek üzere İstanbul'a geldi. Askeri Tıbbiye'ye girdi (1890). Aynı yerde hocalık yaptı. (1900) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olarak Kafkasya'ya kaçınca (1903) buradaki Türklerin bağımsızlık hareketlerine katıldı. Ahmet Ağaoğlu ile birlikte günlük "**Hayat**" gazetesini ve "**Füyuzat**" dergisini çıkardı (1906). Türklerin bağımsızlığı ve Türkçülük düşüncesi üzerine yazılar yazdı. Askeri Tıbbiye'ye öğretmen olarak

geri döndü. (1910). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Merkez Üyeliğine getirildi. Ziya Gökalp'le birlikte çalıştı. I. Dünya Savaşında Kafkasya'ya gönderildi ve orada Azerbaycan Bağımsız Devleti'nin kurulmasına çalıştı. 1916'da Berlin Türk Kavimleri Kongresi'ne katıldı. Askeri Tıbbiye'den emekli oldu. (1933)

Eserleri: **Veba ve mikrobu**, **Kılıflı Adam** (A.Çehov'dan terc.), **Garbın İki Destanında Türk** (1926), **Servet-i milel** (A. Smith'ten terc.), **Kefalet-Yahut-Vefadar Dostlar** (Shiller'den terc., 1923), **Sifilis**, **Ansiklopedik Tıp Lugati**, **Güzellik ve Işık**.

43. Ahmet Ağaoğlu. Fikir adamı (1869-1939). Petersburg Politeknik Enstitüsü'nde yarım kalan öğrenimini Paris Sorbonne Üniversitesi Tarih ve Filoloji bölümü ile Hukuk Fakültesinde tamamladı. (1894) Tiflis, Bakü ve Şusa'da öğretmenlik yaptı. "**İrşad**", "**Hayat**", "**Terakki**" gazete ve dergilerini çıkardı. Hüseyinzade Ali, Topçubaşı Ali Merdan, Hasan Bey, Zerdabi, Şahtahtlı Mehmet Ağa gibi Türkçülerle birlikte Rusya'daki milletlerin ve Kafkasyalıların bağımsızlığı için çalıştı. Türkiye'ye gelince (1909) Darülfünun'da Rusça, ondan sonra Türk Tarihi müderrisliği yaptı. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Mehmed Emin ile birlikte Türk Ocağı çalışmalarında bulundu. "**Hikmet**" gazetesinde, "**Sebilürreşad**"da, "**Türk Yurdu**"nda ve "**Tercüman-ı Hakikat**"te yazdı. İttihat ve Terakki Partisi üyeliğine (1912) Matbuat Genel Müdürü, "**Hakimiyet-i Milliye**" gazetesini başyazarı ve Kars milletvekili oldu. (1923) Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde profesörlük yaptı. Siyasi hayattan çekildi. (1931) Üniversiteden ayrıldı.

Eserleri: **Şii Mezhebi ve Menkıbeleri** (1892), **İslam ve Ahund** (1900) **İslam'a göre ve İslam Aleminde Kadın** (1901), **Üç Medeniyet** (1920) **İngiltere ve Hindistan**

51929), **Serbest İnsanlar Ülkesinde** (1930), **Etrüsk Medeniyeti ve Bunun Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri** (1933) **Ben Neyim** 51939), **Gönülsüz Olmaz** (1941), **İran ve İnkılabı** (1941), **Türk Teşkilat-ı Esasîyesi**, **Türk Hukuk Tarihi** (1941), **İhtilal mi? İnkılap mı?** (1942) vs.

44. Ahmed Rıza, Gazeteci ve siyaset adamıdır. (1859-1930). II. Meşrutiyeti hazırlayanların başında gelir. İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı. Bursa Maarif Müdürü iken Fransa ihtilalinin 100. yıldönümü sebebiyle Paris'te açılan sergide Bursa ipeklilerini teşhir etmek bahanesiyle Paris'e kaçtı. Bir ıslahat teklifi hazırlayarak Sultan II. Abdülhamid'e gönderdi. "Meşveret" gazetesini çıkardı. Bir müddet sonra da "Şura-yı Ümmet" yayınladı. Maddi sıkıntıları çekti. Türkçe dersler vererek ve II. Abdülhamid'den yardım alarak geçindi. Meşrutiyetten sonra Meclis-i Mebusan Reisi oldu. 31 Mart Olayı'ndan önce Pera Palas'taki bir ziyafette "İttihat ve Terakki'ye muhalif olanların yok edileceğini bildirdi. 31 Mart Olayı'ndan ve Çırağan yangınından sonra itibarını kaybetti. Sultan Vahideddin tarafından Ayan Meclisi Başkanlığına getirildi. Siyasi faaliyetlerinden dolayı Paris'e gitmek zorunda kalı. Kurtuluş savaşı yıllarında yurda döndü.

Eserleri: **Tolérance Musulmane** (Paris, 1897), **La Faillite Morale de la Politique Occidentale on Orient** (Paris, 1922)

45. Yusuf Akçura, **Türk Yılı**, s. 322 (İstanbul, 1928).

46. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, dilci ve siyaset adamıdır. (181-?). İstanbul'a geldi. (1847). 1860-1870 yılları arasında Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi şeyhliğini yaptı. İngilizlerin imparatorluk aleyhinde İslam dünyasında propaganda yapmaları üzerine Sultan II. Abdülhamid tarafından Rusya ve Asya'daki müslümanları halifenin etra-

finda birliğe çağırmak için görevlendirildi. Bu maksatla Fergana, Buhara, Hive, Türkmenistan, Afganistan ve Hindistan'ı dolaştı. Peşte'de toplanın Turan Kongresine katıldı. Ayrı bölgelerde yaşayan Türkler arasında dil birliğini sağlamak maksadıyla sözlük hazırladı. Ona göre Çağatayca dünyada bulunan ana dillerden biridir. Osmanlı Türkçesinin de kaynağıdır. Bilinen tek eseri "Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmani'dir. (II. c. İstanbul, 1882; II. c. basılmadı).

47. Eser kısaltılmış tertibi ile birlikte Almanca olarak İgnos Kunoş tarafından 1902'de Budapeşte'de basıldı. (Şeyh Süleyman Efendi's **Chagatai-Osmanicshes Wörterbuch**). Daha sonra A. Vambery tarafından **Keleti Szemle** dergisinde yayımlandı.

48. Mehmet Sadık (? - ?) hakkında fazla bilgi bulunamamıştır. yalnız Üsküdar'daki Özbekler Dergahının şeyhliğini yaptığı ve Ravza-i Terakki Mektebinde Farsça okuttuğu bilinmektedir. Eseri "Üss-i Lisan-ı Türki" (İstanbul, 1313) Almanca'ya çevrildi. (Martin Hartmann, **Çağataisches die Grammatix Üss-i Lisan-ı Türki des mehmet Sadıx**, Heidelberg 1902).

49. XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu ile Kazan Hanlığı arasındaki ilk temaslar için bakınız: C.W. Hostler, **Türkism and the Soviets**, s. 138.

50. Şehabeddin Mercani, Kazanlı alim (1808-1889). Buhara'da öğrenim gördü. İstanbul'a geldi. (1881). Cevdet Paşa ve Münif Paşa ile tanıştı. Dinden başka milliyetin de var olduğunu açıkça bildirdi. Siyasi ve tarihi milliyetçiliği onu "Bütün Türklük" fikrine götürdü. Rusça kelime kullanmaktan geri durmayı, öz dili konuşmayı tavsiye etti. Rus-Tatar Darülmualimin'de ilahiyat dersleri verdi. Dostu W. Radloff'un vasıtasıyla Rus tarihçileri ile tanıştı. Otuz kadar eserinden bazıları: "El-Hikmetü'l-Baliga, Vefiya-

tü'l-Esiaf, Müstefadü'l-İhtiyar, Kitab-ı Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i kazan ve Bulgar.

51. Ahmet Cevdet paşa, alim, tarihçi, devlet adamıdır. (1822-1895). Lofça'da başlattığı ve İstanbul'da sürdürdüğü öğrenimi sırasında hocalardan ilahiyat, hikmet Arap edebiyatı, jeoloji, astronomi ve Farsça öğrendi. Eski tarzda şiirler yazdı. Şeriatı iyi bilen kişi olarak Reşid Paşa'ya tavsiye edildi. Reşid Paşa'nın tesiriyle siyasi ve idari görevler aldı. Fuad Paşa'yla Bükreş'e gitti. (1848) yeni kurulan Darülmualiminin müdürü, Meclis-i maarif ve İslam Hukuku Encümeni, Meclis-i Ali-İ Tanzimat üyesi oldu. İşkodra (1861) ve Kozan'da (1865) komiserlik, Bosna'da müfettişlik yaptı. (1863). Divan-ı Ahkam-ı Adliye başkanlığına getirildi. (1868-1872). Şeri mahkemeler kurdu (1868). Mecelle'yi hazırlayan komisyonun başkanlığını yaptı. Bursa, Maraş, Yanya, Suriye valiliklerinde bulundu. Beş defa Adliye nazırı, üç dea Maarif nazırı, iki defa Evkaf-ı Hümayun nazırı, birer defa da Dahiliye ve Ticaret nazırı oldu. Şiirleri olan Ahmet Cevdet Paşa, dil, tarih ve islam hukukuna ait eserleriyle tanınır. Paşa, dilin zamanla değişebileceği, herkesin okur-yazar hale gelmesi için dilin sadeleştirilmesi görüşünü savundu. Eserlerini de bu son görüşün ışığında yazdı. Paşa'nın kendisine has bir tarih görüşü de vardır.

Eserlerinden bazıları: **Tarih-i Cevdet** (1853-1883). **Kısas-ı Enbiya** (1874-1888), **Medhal-i Kavaid** (1851), **Kavaid-i Türki** 51871), **Belagat-ı Osmaniye** (1880) **Kavaid-i Osmani** (Fuad Paşa ile, 1884), **Mecelle-i Ahkam-ı Adliye** (1889), **Tezakir** (C. Baysun neşri, (1953, 1963, 1967).

52. Münif Paşa, devlet adamıdır. (1828-1910). Antep Nuruosmaniye Medresesinde başlattığı öğrenimini Kahire ve Şam'da tamamladı. Şam eyalet Meclisi kalemi'ne me-

mur oldu. (1851). Sonra İstanbul Babiali Tercüme Odasına tayin edildi. (1852) İkinci elçi olarak Berlin'e gitti. (1855) Karadağ sınır tespiti için Hersek'e gönderildi. (1858) Ticaret Mahkemesi II. Reisi (1861), Mütercim-i evvel (1863), Zaptiye Müsteşarı (1867), Divan-ı Temyiz Reisi (1868), Meclis-i Maarif Reisi (1869) oldu. Üç defa maarif Nazırlığı (1877-1884) bir defa Ticaret Nazırlığı, Meclis-i Fevkalade-i Sıhhiye Reisliği yaptı. (1890). Sultan II. Abdülhamid tarafından Tahran'a elçi olarak gönderildi. (1896).

“**Ceride-i Havadis**” gazetesine yazılar yazan Paşa, “**Ruzname-i ceride-i Havadis**”i çıkardı. Kurduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olan “**Mecmua-ı Fünun**” dergisini yayımladı. (1865). Hukuk Mektebi'nde dersler verdi.

Eserleri: **Muhaverat-ı Hikemiye** (Voltaire, Fenelon ve Fontenel'den terc.), **Telhis-i Hikmet-i Hukuk**, **Medhal-i İlm-i Hukuk**, **İlm-gi Servet**, **Hikmet-i Hukuk**, **Belagat Dersleri**, **Desitan-ı Al-i Osman** (İstanbul, 1299).

53. Yusuf Akçura, **Türk Yılı**, s. 397 (İstanbul, 1928).

54. A.g.e., s. 5

55. Yusuf Akçura'nın kurduğu dernekler ve çıkardığı dergiler ile beraber çalıştığı arkadaşları:

Türk Derneği: Yusuf Akçura'nın önderliğinde İstanbul'da kuruldu. (1908) Y. Akçura, Ahmed Mithat, Bursa'lı Tahir, Necip Asım, Veled Çelebi, Emrullah Efendi, Celal Bey, Arif Bey, Musa bey, Fuad Raif bey, Rıza Tevfik Bey, Ahmed Ferid Bey, derneğin kurucularıydı. “**Türk Derneği**” dergisi çıkarıldı. (7 sayı) Dernek ve dergi daha sonra yerini Türk Ocağı ve “**Türk Yurdu**”na bıraktı.

Türk Yurdu cemiyeti: İstanbul'da kuruldu. (1911) Mehmed Emin Bey, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Bey, Dr. Akıl Muhtar Bey ve Yusuf Akçura kurucularıdır.

Aynı senenin sonlarında cemiyetin fikirlerini yaymak gayesiyle "Türk Yurdu" dergisi çıkarıldı. Dergiyi Y. Akçura yönetti.

Türk Ocağı: 190 tıbbiyelinin teşebbüsüyle İstanbul'da kuruldu (1912). Mehmet Emin bey, Ahmed Ferid Bey, Ahmet Ağaoğlu, Dr. Fuad Sabit Bey kurucularındandı. Dernekte Y. Akçura II. Başkan olarak görev yaptı.

56. Sultan II. Abdülhamid devri basını için bkz: . Emin, **The Development of modern Turkey as Measured By Its Press**, New York, 1914, P. Fesch, **Constantinople aux Derniers Jours d'Abdulhamid** Paris, 1907; S. Nüzneti Gerçek, **Türk Gazeteciliği 1831-1931** İstanbul, 1931, Fırvır Benliha Şapolyo, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın**, Ankara, 1969.

57. P. Fesch, A.g.e., s. 54.

58. A. Emin, A.g.e., s. 77.

59. İ. Habib Sevik, **Edebi Yeniliğimiz**, s. 419, İstanbul, 1937.

60. P. Fesch, A.g.e., s. 63.

61. Ş. Sami, Trablusgarb'a vilayet gazetesini idare etmek üzere yapılan talep üzerine Matbuat İdaresi'nin tensibi ile görevli gönderilmişti. bkz. Ömer Faruk Akün, **İslam Ansiklopedisi, Şemseddin Sami** maddesi.

62. Sava Paşa. Osmanlı devlet ve siyaset adamı (? - ?). Yanıyılı Sava Efendi'nin oğludur. Salnamelere göre Girit Muhtararını tayin edildi. (1870). Galatasaray Sultanisi Müdürlüğü yaptı. (1875-1878). Orada mekteb-i Hukuku açtı. Vezaret rütbesiyle Paşa oldu. (1878). Cezayir-i Bah-i Sefid Valisi (1879), Hariciye Müsteşarı (1880) ve sonra Hariciye Nazırı, Nafia Komisyonu Azası 51885), Girit Valisi, olarak görev yaptı. (1887). 1901 senesi sonlarından itibaren Paşa'nın ismine rastlanmamıştır. Paris'te ölmüştür.

63. "Lisan-ı Türkî (Osmani), **Hafta**, Nu: 12, 10 Zilhicce

1298/1881

64. Ş. Sami'nin eserleri için bakınız: Hikmet Turhan Dağlıoğlu, **Şemseddin Sami, Hayatı ve Eserleri**, s. 29-31, İstanbul, 1934: İslam Ansiklopedisi Şemseddin Sami maddesi.

65. Geniş bilgi için bkz. **İslam Ansiklopedisi, Şemseddin Sami** maddesi.

66. P. Fesch, A.g.e., s. 63.

67. Ahmet Mithat Efendi için bkz. S. E. Siyavuşgil, **Ahmed Mithat efendi, İslam Ansiklopedisi**, B. Lewis, **Encyclopedia of İslam**, M.S. Çapanoğlu **İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmed Mithat**, İstanbul, 1964; K. Yazgıç, **Ahmed Mithat Efendi, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, 1940; A.H. Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, c. 1 İstanbul 1956; **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, c.1, İstanbul, 1977.

68. Ahmed Cevdet Bey, gazetecidir. (1862-1935). Kapitanpaşa Rüşdiyesinden sonra Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Mülkiye ve Hukuk mekteplerini bitirdi. Reji'de ve Osmanlı Bankası'nda çalıştı. **Takvim-i vekayi, Sabah, Tarik ve Saadet**'te yazılar yazdı. "İkdam"ı kurdu (1894) ve İkdamcı olarak tanındı. İttihad ve Terakki'ye karşı çıktı. 31 Mart Olayı'ndan sonra Avrupa'ya gitti. (1909). Yazılarını oradan gönderdi. Cumhuriyetten sonra yurda döndü. Bir haberden dolayı İstiklal Mahkemesine verildi ve beraat etti. Matbuat Kongresinde öldü.

A. Cevdet Bey, gazeteciliğimizi geliştirmede büyük rol oynadı. Bazı teknik yenilikleri ve rotatif baskıyı yurdumuza getirdi. Gazetesi devrin en önemli gazetelerinden biri olup Latin harflerinin kabulüne kadar çıktı. (1928). Türkçülük fikrini benimseyen A.Cevdet Bey, kurduğu İkdam Kütüphanesindeki yayınlarıyla Türk yayıncılığının gelişmesine yardımcı olmuştur.

69. P. Fesch, A.g.e., s. 63.

70. Veled Çelebi (İzbudak), Türk alimidir. (1869-1950). Mevlana'nın soyundan geliyordu. Özel öğrenim görmüş, Türkçe, Arapça ve Farsça üzerinde incelemeler yapmış ve makaleler yazmıştır. II. Meşrutiyetten sonra Konya Mevlana Dergahı Postnişinliğine getirilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Mevlevilerden oluşan ve Mücahidin-i Mevleviye adlı bir alay kurmuş ve 4. Ordu'ya katılmıştır. Daha sonra postnişinlikten uzaklaştırılmıştır. Milli Mücadeleye katıldı. Kastamonu Milletvekili seçildi. (1923).

Eserlerinden bazıları: **Türk Diline Medhal** (1923), **Ferhenkname** (Kilisli M. Rıfat ile, 1924), **Divan-ı Türki-i Sultan veled** (1935), **El-İdrak Haşiyesi** (1936), **Atalar Sözü** (1936) vd.

71. Bursalı Mehmet Tahir, Türk yazarlarından. (1861-1926). Harbiye'yi bitirdikten sonra (1879) askeri okullarda arih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Üsküp, Manastır ve Selanik askeri rüşdiyelerine müdür oldu. II. Meşrutiyetten sonra Bursa'dan mebus seçildi. Makale, kitap, biyografya ve bibliyografya hazırladı. Daha çok son iki dalda tanındı. Birçok eseri içinde **Osmanlı Müellifleri** (III Cilt, 1914), **Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri** adlı eserleri en tanınmışlarıdır.

72. Rauf Yekta, Türk müzikologudur. (1871-1935)

73. Necip Asım'ın diğer eserleri: **Ziya ve Hararet** (1304), **Güvercin Postası** (1305), **Ferid** (Fransızca'dan terc., 1306), **Yeni Tertip Muhtasar Osmanlı Sarfı** (1306, ilaveli 1308) **Ev Kızı** (1307) **Lügat-ı İlmiyye ve Fenniye** (1308) **Sitler** (1310), **Lugat-ı Müşahabet** (1311), **Kitap** (1311) **Pek Eski Türk Yazısı** (1327), **İlm-i Lisan** (1327), **Gök Bayrak** (Fransızca'dan tercüme, 1327), **Milli Aruz** (1329), **Hibetü'l-Hakayık** (1334), **Osmanlı Tarihi** (1335), **Eski Savlar** (1338),

Orhun Abideleri (1340), **Bektaşî İlmihali** (1343), **Celeddin Harezmsah** (1934).

II. BÖLÜM

TERMİNOLOJİ

1. W.M. Ramsay, **Impressions of Turkey**, s. 99, London, 1897.
 2. Henry Charles Woods, **Washed by Four Seas**, s. 163, London, 1908.
 3. L.M.J. Garnet, **The Turkish People**, s. XII, London, 1909.
 4. "Gençlerimiz", **Basiret**, Nu. 1570, 4 Cemaziyelevvel 1292/1875.
 5. "Türklük", **Basiret**, Nu. 40, 19 Zilhicce 1286/1870.
 6. "Lisan-ı Türki (Osmani)", **Hafta**, Nu. 12, 10 Zilhicce 1298/1881.
 7. "**Kamusu'l-Alam**, c.III, s. 1639.
 8. Birkaç örnek: Ahmed Mithat, **Paris'te Bir Türk**, İstanbul, 1293/1877; Mehmet Selahattin, **Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasisesi**, İstanbul, 1306/1890; "Türk Ahmed"i imzalı mektup "**Basiret**", Nu. 47, 30 Zilhicce 1286/1870; "Bir Türk" imzalı "**Bizde Maarif**" makalesi, **Mizan**, Nu. 138, 13 Mart 1890.
 9. Sultan II. Abdülhamid, Sadrazam Hayreddin Paşa'ya: "Paşa! Paşa! Ben Türk'üm, Türk olarak kalacağım." dedi. İ.M.K. İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. VI, s. 923.
- Arnavut taburları zabitlerinden biri, birgün yanlışlıkla

üzerine su sıçratan Anadolu çocuğu bir bahçivana haykırıyor: "Pis Türk!" Hakan o anda köşkün alt katında ve pencerededir ve kimse onun farkında değil... Bir ses duyuluyor: "Unutmayın ki ben de bir Türküm!" N.F. Kısakürek, **Ulu Hakan Abdülhamid Han**, s. 358, İstanbul, 1970.

İstanbul'daki askeri kumandanlardan bir kısmı Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıkıp ayağına kapanarak Çatalca'ya gelen Hareket Ordusu'na askeri kuvvetle mukabele olunmasını istirham ettiler. Padişah:

"— Ben Türk padişahı ve İslam halifesiyim. İslam'ı, birbirine kırdırtamam" dedi. M. Raif Ugan, **Sultan II. Abdülhamid ve Bugünkü Muarızları**, s. 50, İstanbul 1965.

Vambery'nin Abdülhamid'le olan dostluğu, Sultanın şahsi görüşleri üzerinde kuvvetli tesir meydana getirmiş olmalıydı. E. Pears, **Forty Years in Constantinople**, s. 124-130 (London, 1916).

10. "Tedbir-i deva için marazın teşhisi lazım olduğundan bu illet-i inhitat bize ne zamandan beri arız oldu ve niçin tedavisine himmet olunmadı ve elyevm Türkistan'ın ilmi neden ibarettir, buralarını mevzu-ı bahis etmek iktiza eder. "Namık Kemal; Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi", **Hürriyet**, Nu. 5, 27 Temmuz 1868. Buna rağmen Osmanlı imparatorluğu için Devlet-i Aliye, Memalik-i Osmaniye veya Devlet-i osmaniye isimleri daha çok kullanılmıştır.

11. Ali Suavi, **Türkiye**, Paris 1289/1873; "Mösyö Gladiston'un Türkiye ile Osmanlılar Muharebesi," **Osmanlı**, Nu. 41, 25 Ekim 1880.

12. "Türklük", **Basiret**, Nu. 40, 19 Zilhicce 1286/1870; "Türklük" **İkdam**, Nu. 1648, 20 Mart 1899.

13. **Kamusu'l-A'lam**, C. IV, s. 3129.

14. G.E. Von Grunebaum, **Modern İslam**, s. 235. New

York, 1964.

15. Şemseddin Sami tarafından gayrimüslimler için geniş ölçüde kullanılmıştır. Bkz."Lisan-ı Türki (Osmani)", **Hafta**, Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881. Pek nadir olarak da Osmanlı milleti için kullanılmıştır. "Hübb-i Padişah", **Malumat** (Günlük), Nu: 428, 4 Ağustos 1898.

16. Modern Arap milliyetçileri tarafından kullanılan terimin ilk müslüman topluluklarla Araplar arasında yakın ilgi sağladığı söylenebilir.

17. B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, S. 335.

18. Namık Kemal, şair yazardır. (1840-1888). Tekirdağ'da doğdu. İki yaşında annesini kaybedince mutasarrıflık yapan dedesi Abdülatif Paşayla birlikte Kars'tan Sofya'ya kadar uzanan yerlerdeki kasabaları dolaştı. Devrin seçkin adamlarından ders aldı, yabancı dil öğrendi ve bilhassa tarihle ilgilendi. Şinasi ve Ziya Paşa'yı tanıdıktan sonra da edebiyat zevkini aldı. İlk şöhreti, Şinasi'nin **Tasvir-i efkar** gazetesindeki makalesiyle başladı. Yeni Osmanlılar Cemiyetine girdi. Sonra Avrupa'ya kaçtı. (1867). Önce Londra'da sonra İsviçre'de Hürriyet gazetesini çıkardı. Umumi af üzerine tekrar İstanbul'a geldi. (1872). **Hadika ve İbret** Gazetelerinde makaleler yayımladı. **Vatan-Yahut-Silistre**'nin oynanmasından sonra İstanbul'da kalması tehlikeli görüldüğünden Kıbrıs'a Magosa'ya sürüldü. (1873). Sultan Abdulaziz'in yerine geçen V. Murat zamanında İstanbul'a döndü. Sultan I. Abdülhamid devrinde de Midilli'ye sürüldü. Sakız Adası'nda mutasarrıf iken öldü.

Edebiyatı ideali için vasıta yapan, fikri ve edebi eserlerini kalkınma için yazan ilk yazarımızdır. 'Vatan' kelimesini Türkçede ilk defa bugünkü manasında kullandı. 'Miliyet' ve 'Hürriyet' kelimelerini Türkçeye kazandırdı. Yeni fikir-

lerin yayılması için devlete, yeni edebiyatın tutunması için de eski edebiyata hücum etti. Eserlerini halkın anlayabileceği bir dille yazdı. Avrupa edebiyatının her türünde eser verdi. Gazeteciliği edebi bir tür haline getirdi.

Sultan II. Abdülhamid devrinde Şura-yı Devlet üyeliği de yapan N. Kemal, Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasına çalıştı. Padişaha bazı hakların verilmesini istediğinden Mithat Paşa'yla tartıştı. Ona göre en iyi sistem meşrutiyetti. İngiliz parlamento sistemini beğenirdi. Meşrutiyeti kurmak için dışardan kanun getirmeye gerek yoktu. Bu meşrutiyet İslami esaslara, fıkha dayanmalıydı. Yine ona göre, mazi bağlarının mahkumu olmadan Avrupalılaştırmanın çareleri aranmalıydı.

19. "Hübbü'l-Vatan", **Hürriyet**, Nu. 1, 29 Haziran 1868.

20. "Gençlerimiz", **Basiret**, Nu. 1570, 4 Cemaziyelahir 1292/1875.

21. **İkdam**, Nu. 2601, 19 Eylül 1901.

22. Ahmed Mithat Efendi, **Üss-i İnkılab**, C.II, s. 169, İstanbul 1295/1879.

23. A.g.e., s. 226. 1876 Anayasa (Kanun-ı esasi) taslağındaki bazı maddeler bu esere alınmıştır: "Tabiiyyet-i devlet-i Osmaniye'de bulunan efradın cümlesine bila istisna Osmanlı tabir olunur. Osmanlı sıfatı kanunen tayin olunan hususata göre istihsal ve ifade edilir.

Kaffe-i Osmaniyan, herhangi kavm ve mezhebden bulunur ise, bulunsun, hürriyet-i şahsiyelerine malik ve memleketin hukuk ve tekalifinde ve kanun nazarında cümlesi müsavidir." A. Mithat Efendi, **Üss-i İnkılab**, c.II, s.329, 330.

24. A.g.e., s. 5, 183, 184.

25. "Redd-i Tahlil", **Vakit**, Nu. 2325, 28 Nisan 1882.

26. İbni Rıfat Samih (Samit Rıfat), fikir adamı ve şairdir

(1874-1932). Askeri Rüşdiye'ye devam etti, fakat bitiremedi. Bir müddet Darütedris'te okudu. Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Devlet dairelerinde memur olarak çalıştı. Konya (1912) ve Trabzon (1913) valilikleri yaptı. Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'ya geçti ve Kuva-yı Milliyecilere katıldı. Çanakkale milletvekili seçildi. Türk Dil Kurumu Başkanlığı yaptı.

Rasimli Gazete, Hazine-i Fünun, Maari, Mekteb, İrtika, İkdam, Sabah gibi gazete ve dergilerde şiir ve makaleler yazdı. Sade Türkçe'yi savundu.

27. "Vak'a-yı Edebiya", **İkdam**, Nu. 1589, 11 Aralık 1898.

28. "Şiir ve Edebiyat-ı cedidemiz", **Sabah**, Nu. 3261, 21 Aralık 1898.

29. "Muharrir-i Şehir, Ruşen-i Zamir, Şemseddin Sami Bey Efendi Hazretlerine", **İkdam**, Nu. 1635, 26 Ocak 1899.

30. "Redd-i İtiraz" **Sabah**, Nu. 3294, 23 Ocak 1899. Şemseddin Sami bu konuda kararsız gibidir. Mehmet Emin (Yurdakul)'e gönderdiği bir mektupta "Efkar ve hissiyat-ı milliyenin milli bir lisanla ifadesi: İşte şiir, işte edebiyat... eşarınızı Türk lisanıyla ve Türk efkar ve hissiyatını havi olarak yazılmış gördüğümünden..." diyerek şiirdeki dili över. Mehmed Emin, **Türkçe Şiirler**, s. 10, 11, İstanbul 1316.

31. "Terbiye" **İkdam**, Nu. 727, 27 Temmuz 1896.

32. **Mizan**, Nu. 143, 17 Nisan 1890.

33. "Garib İtiraz", **Sabah**, Nu. 235, 20 Nisan 1890.

34. "Mizan Gazetesi Sahib-i İmtiyazına", **Saadet**, Nu. 650, 23 Şubat 1887.

35. "Mazeret", **Mizan**, Nu. 19, 24 Şubat 1887

III. BÖLÜM

TARİHTE TÜRKLER

1. İlk Osmanlı tarihçileri için bkz. B. Lewis-P.M. Holt'un neşrettikleri **Historians of the Middle East** (London, 1962) adlı eserde H. İnalcık tarafından yazılan "The Rise of Ottoman Historiography"; P.L. Menge'in yazdığı "The Beginnings of Ottoman Historiography"; E. Kuran'ın "Ottoman historiography of the Tanzimat Period" makalesi; M.H. Yınanç'ın "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", **Tanzimat**, c.1, s.573-595 (İstanbul, 1940). Ayrıca modern Türk tarihçiliği için bakınız: B. Lewis, "History Writing and National Revival in Turkey", **Middle Eastern Affairs**, c.IV, s. 218-227 (1953). Türkiye'de yayımlanan tarih kitapları için de bakınız: E. Koray, **Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1729-1955**, İstanbul 1959.

2. Hayrullah Efendi, tarihçi, fikir adamı ve hekimdir (1820-1866). Tıbbiye'de okudu. Medrese bilgilerini aldı. Maarif meclis-i Azası, Mekatib-i Umumiye Nazırı oldu. Maarif Müsteşarlığına (1857), bir yıl sonra da Nazır vekilliğine ve Tıbbiye nazırlığına getirildi. Meclis-i Vala Azalığı'na tayin edildi. (1864). Tahran Elçisi oldu ve orada öldü.

Uzun ve yorucu bir çalışmayla meydana getirdiği tarihî o zamana kadar alıılmamış geniş bir plana göre hazırlan-

mıştır. Devrinin tarihlerinin aksine Osmanlı tarihini umumi tarih çerçevesi içinde yani dünya tarihi ile mukayeseli bir şekilde ele almıştır. Türk ve Osmanlı kaynakları yanında yabancı kaynaklardan da faydalanmıştır.

Eserleri: **Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye** (18 cilt, ölümlüyle yarım kalmıştır). **Makalat-ı Tıbbiye, Mesail-i Misriyye, mesail-i Hikme, Beyt-i Dihkani, Avrupa Seyahatnamesi**. Ayrıca **Tarih-i Umumi** adlı bir eseri daha olduğu söylenmektedir.

3. Hayrullah Efendi, **Tarih-i Devlet-i Aliye-i osmaniye**, c.1, Kıs. I, s.5, İstanbul 173. Yeni baskı: Haz. Zuhuri Danışman, c.1, s. 10-19. İstanbul 1971.

4. Namık Kemal, **Osmanlı Tarihi**, c.1, s.38. İstanbul 1326/1910.

5. Ahmed Vefik Paşa, yazar, devlet adamıdır. (1823-1891). Mühendishane-i Berri Hümayun'a kaydoldu. Öğrenimini Paris'te Saint-Louis Lisesi'nde tamaladı. Tercüme Odası'na girdi. Elçilik katibi olarak Londra'da (1840) sonraları Sırbistan, İzmir, Eflak ve Boğdan'da bulundu. Encümen-i Danış üyeliği (1851), Tahran Büyükelçiliği, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye üyeliği (1855), Deavi Nazırlığı yaptı (1857). Reşid Paşa sadrazamlıktan ayrılınca görevine son verildi. Paris Elçiliği, Evkaf Nazırlığı, Divan-ı Muhasebat Başkanlığı, Darülfünun hocalığı, meclis-i Vala üyeliği, Anadolu Müfettişliği, Rüşumât Eminliği (1871), Sedaret müsteşarlığı (1872), Maarif Nazırlığı ve Şura-yı Devlet üyeliği yaptı. Dahiliye Bakanı ve Başvekil oldu. (1878).

Önemli eserleri: **Müntehabat-ı Durub-ı Emsal** (1852), **Hikmet-i Tarih** (1863), **Şecere-i Türki** (1864), **Fezleke-i Tarih-i Osmani** (1870), **Lehçe-i Osmani** (1876-1888).

6. Ahmed Vefik Paşa, **Fezleke-i Tarih-i Osmani**, s. 2, İs-

tanbul 1286/1870.

7. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, c.1, s.14, İstanbul 1271/1855. **Tezakir**'inde (C. Baysun neşri, c.1, s. 85, Ankara 1953) Sadrazam Fuad Paşa'nın da aynı görüşü paylaştığına işaret eder.

8. "Heyet-i Umumiye-i İslamiye" başlığı altında yayımlanan şu makalelerde görülür: "Cinsiyet-i Ahall-i İslamiye", **Basiret**, nu. 441, 25 Cemaziyelevvel 1288/1871; "Vasf-ı Arab ve Türk", **Basiret**, Nu. 451, 8 Cemaziyelahir 1288/1871; "Müluk-ı memalik-i Abbasiye", **Basiret**, Nu. 466, 26 Cemaziyelahir 1288/1871; "Devlet-i Osmaniye, Keyfiyet-i Zuhuru", **Basiret**, Nu. 479, 11 Receb 1288/1871.

9. Ebulgazi Bahadır Han, Harzem hükümdarı ve aynı zamanda tarih yazarıdır (1605-1683). Cengiz Han'ın soyundandır. İyi tahsil gördü, vali oldu. Türk tarihini araştırdı, Hive Hanı oldu. Hanlığı, kendi isteğiyle oğlu Enuş Muhammed Bahadır Han'a bıraktı.

İki eseri vardır: **Şercere-i Terakime**, Türklerin soyu hakkında tarihi bilgi vermektedir. **Evşal-i Şecere-i Türki**, Kendi soyunun tarihidir.

10. Ebülgazi Bahadır Han, **Evşal-i Şecere-i Türki**, İstanbul 1864. Kitap önceleri **Tasvir-i Efkâr**'ın Nu: 131, 28 Eylül 1863 ve sonrakilerinde tefrika halinde yayımlandı. Sonraları Rıza Nur tarafından kitap halinde bastırıldı. **Türk Şeceresi**, İstanbul 1343/1925.

11. Ahmed Hilmi (Efendi), Türk tarihçisidir (? - 1878). Babıali Tercüme Odasında çalıştı. Mülkiye Okulunda hukuk, tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Tebriz Konsoşluğunda bulundu. İlk Mebusan Meclisinde İstanbul milletvekili oldu. (1877) İngiliz tarihçilerinden (William ve Robert) Chambres'in Chambers' Journal adlı 6 ciltlik genel tarihini 2 cilt halinde bazı eklerle dilimize çevirdi

(**Tarih-i Umumi**, İstanbul 1864). Daha sonra 6 cilt halinde genişletti. Almandan (Otto Hubner) çevirdi, **İlm-i Tedbir,i Servet** 51869) ile Avrupa ekonomisi hakkında bilgi verdi.

12. Ahmed Hilmi, **Tarih-i Umumi**, c.II, s.244, İstanbul, 1280/1864.

13. Süleyman Paşa, devlet adamıdır. (1838-1892). Harbiyeyi bitirdikten sonra (1859) Bosna-Hersek ve İşkodra'da subaylık yaptı. İstanbul'da çeşitli görevlerde bulundu. Girit İsyanı'nı bastırması için (1867) rütbesi yükseltildi. Harbiye'ye geçti. Mekatib-i Harbiye Nazırı oldu ve askeri okul programlarında önemli yenilikler yaptı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesini sağladı. Sultan II. Abdülhamid devrinde mareşal rütbesiyle Bosna-Hersek kumandanı tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı (1876). Karadağ İsyanı'nı bastırdı. Rusları yendi ve Şıpka kahramanı oldu. Plevne Savaşına katıldı. Savaş sonunda Sultan Abdülhamid tarafından Bağdat'a sürüldü ve orada öldü.

Tanzimat devrinin ilk Türkçülerinden olan Süleyman Paşa, edebiyat ve tarihle ilgilendi. Bu konularda eser verdi. İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinin tarihinin okul kitaplarında yer almasını sağladı. Dilimizin Osmanlı dili Türk dili olduğunu savundu.

Eserleri: **Mebaniül-İnşa** (2 cilt, 1874), **Tarih-i Alem** (1876), **İlm-i Sarf-ı Türki** (1876).

14. Süleyman Paşa, **Tarih-i Alem**, c.1, s.383, İstanbul 1293/1876.

15. Ali Suavi, gazeteci ve fikir adamıdır (1839-1878). Genç yaşta vaazlar vermeye başladı. Maari Nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın dikkatini çekti ve İstanbul'a getirildi. Medrese ve cami derslerine devam etti. Hacca gitti. Dönüşünde çeşitli yerlerde öğretmenlik yaptı. Başmuharirliğini yaptığı **Muhbir** gazetesindeki siyasi yazılar yü-

zünden Kastamonu'ya sürüldü. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın davetiyle Avrupa'ya kaçtı. (1867). Londra'da **Muhbir**'i yayımladı (1867). Jön Türkler arasındaki ihtilaf ve Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi desteğini çekmesi üzerine gazete kapandı (1868). Ali Suavi Paris'e geçti ve **Ulum** gazetesini çıkardı. (1869). Sultan II. Abdülhamid'in izniyle İstanbul'a döndü. Onun güvenini kazandı, müşavir oldu. Daha sonra Galatasaray Sultanisi Müdürlüğüne getirildi. (1877). Sultan II. Abdülhamid'le arası açıldı ve görevine son verildi. Osmanlı-Rus Savaşı'nın en kritik safhasında etrafına topladığı Rumelili göçmenlerle Çırağan Sarayı'nı basarak V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak istedi. Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa tarafından öldürüldü.

Haris, dengesiz, fevri bir mizaca sahipti. Fikirleri de dengesiz ve düzensizdi. Fıkıhçı, Osmanlıcı, Türkçü, meşrutiyetçi, halifeci, İslamcı ve laikti. Türkiye'de laiklik fikrinin ilk savunucusu idi. Hilafete karşı çıktı, namaz surelerinin Türkçeleştirilmesini, Latin harflerinin kabul edilmesini ve terimlerin Latince'den olduğu gibi, alınmasını istedi. Gobineau'dan ilhamla Türkçü fikirleri savundu. Dil konusundaki fikirleri şöyle özetlenebilir: Dünyada dil ayrılığı olmamalı, bütün milletler tek dil konuşmalı. Osmanlıca diye bir dil yoktur. Osmanlıca politik bir kelimedir. Türk dili bütün dillerden üstündür. Dil sade olmalıdır. Namaz sureleri Türkçeleştirilmeli ve hutbe Türkçe okunmalıdır. Arap harflerini okumak zordur. Islahat yapmak şartıyla imla işi halledilmelidir.

Sarıklı ihtilalci, Protestan Suavi adları verilen Ali Suavi'nin eserlerinden bazıları: **Ali Paşa'nın Siyaseti** (1909), **Hive** (1873), **Kasumu'l-ulum ve'l-Maarif** (1870), **Montenegro** (1876).

16. Ali Suavi'nin fikirleri için bkz. İ.H. Danişmend, **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**, İstanbul 1942. Ayrıca **Ulum**'da-

ki makaleleriyle ilk Türk tarih araştırmacıları olarak görülen Ali Suavi'nin bu makaleleri nedense kitap haline getirilmemiştir. A.H. Tanpınar, **XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, c.1, s.219.

17. Ahmed Mithat, **Mufassal Tarih-i Kurun-ı cedide**, c.1, s.122, İstanbul, 1303. kitap daha önce **Tercüman-ı Hakikat**'ın nu. 261, (Ocak 1886) ve sonrasında tefrika edilmiştir.

18. A.g.e., s. 152.

19. Sami, Aziz, Şevki, **Mir'at-ı Osmani**, s.4, İstanbul, 1293.

20. Mesela: "Velinimetimiz padişahımız hazretlerinin cedd-i alileri Türk aşiretlerinden Kayı Han kabilesinin serdarı Süleyman Şah'tır ki, Horasan taraflarında temekkün etmiş iken oralarda zuhur eden Tatarlar'ın zulm ve cevrinden bihuzur olup 611 tarihinde kabilesiyle beraber Rum diyarına hicret buyurdular." Selim Sabit, **Muhtasar Tarih-i Osmanî**, s. 2, İstanbul, 1295/1879. Ayrıca bakınız: Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, c.1, s.8, İstanbul, 1309/1893.

21. Oğuz Han (Mete), büyük Türk hükümdarıdır (Hük. M.Ö. 209-174). Japon denizinden Volga ırmağına kadar yayılan büyük bir Hun İmparatorluğu kurmuştur. Babası Teoman da Türk efsanelerinde Karahan adıyla anılır. 21 krallığı kendi bayrağı altında topladığı söylenir. Türk boyları arasında birlik meydana getiren Oğuz Han, Çin İmparatoru'nu yendi, aman dilemeleri üzerine Çinlilerden her yıl vergi almak şartıyla anlaşma yaptı. 35 yıl tahtta kaldı.

22. Mehmet Tevfik, **Küçük Telhis-i tarih-i Osmani**, s.11 vd., İstanbul, 1305/1889; Ahmed Rasim, **Küçük tarih-i Osmani**, s. 6 vd., İstanbul 1306/1890.

23. Mehmed Murad (Mizancı), gazetecidir (1853-1914).

Dağistan'lı olması sebebiyle Yüksek öğrenimini Rusya'da yapmıştır. İstanbul'a gelerek (1873) Mithat Paşa'nın tavsiyesiyle Rüşdü Paşa'nın katipliğinde bulundu. Mektebi Mülkiye'de Tarih hocalığı, Darümuallimin'de müdürlük yaptı. (1880) **Mizan** gazetesini çıkardı (1886). İdareye karşı olduğundan gazete kapatıldı. Düyun-ı Umumiye Komiserliğinde bulundu. Hürriyet fikirlerini yaydığı için buradan çıkarıldı. Mısır'a kaçtı (1895) ve oradan Avrupa'ya geçti. Londra'da Lord Salisbury ile görüşüp **Mizan** gazetesini Mısır'da çıkarmak için izin aldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre kolunun lideri oldu. Ahmet Celaleddin Paşa'nın aracılığıyla İstanbul'a döndü (1897), 31 Mart Olayı'nın desteklediği gerekçesiyle Rodos'a sürüldü. Eserlerinden bazıları: **Turfanda mı yoksa Turfa mı?** (1891), **Muhtasar Tarih-i Umumi** (1889), **Tarih-i Ebu'l-Faruk** (Osmanlı Tarihi, 7 c. 1909-1914).

24. Mehmed Murad, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, s.21 vd.

25. Vecihî, **Mufassal Tarih-i İslam** s. 524-528 (İstanbul, 1316/1900).

26. Necip Asım, **Türk Tarihi**, İstanbul, 1316/1900.

27. Mesela: Necip Asım "Avrupa'da Müsteşrikin", **İkram**, Nu. 538, 21 Ocak 1896; Hüseyin Kadri, "Mösyö Leon Kahun ve Türk Tarihi", **İkdam**, Nu. 554, 6 Şubat 1890; "Mösyö Vambery'nin Nutku," "Tercüman-ı Hakikat", Nu. 5589, 22 Kasım 1896.

28. Hammer-Purgstall, Joseph Freither von, Avusturyalı şarkiyatçı ve tarihçidir (1774-1856). Viyana Doğu Dilleri Akademisi'ni bitirdi (1796). Papa'nın elçisi Herbert'in yanında tercüman olarak İstanbul'a geldi (1799). Mısır'a gönderildi. Orada ele geçirdii Arapça el yazması eserleri ve birçok hiyeroglif tabletleri Avusturya İmparatorluk Kütüphanesine götürdü. Viyana arşivlerinde uzun yıllar Şark

yazmalarını inceledi. 30 yıl Türk tarihi ve edebiyatı üstünde çalıştı. Bu konudaki eserleri şunlardır: **Die Staatsverfassung and Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches** (Osmanlı İmparatorluğunun Devlet Teşkilatı ve devlet İdaresi, 1814-1816). **Geschichte des Osmanischen Reiches** (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1827-1832; Mehmed Ata tarafından 6 cilt olarak Türkçeye çevrildi, İstanbul, 1913-1921, 1947. En son Prof. Dr. Abdülkadir Karahan tarafından 2 cilt olarak özetlendi.) **Geschichte der Osmanischen Dichtkunst** (Osmanlı Şiir sanatı Tarihi, 1386-1838).

29. Lamartine, Alphonse de, Fransız şair ve diplomatıdır. (1790-1868). Lyon ve Bailley'de öğrenim gördü. İtalya'ya gitti. (1811-1812). Muhafız Alayı'na girdiyse de 51814 ayrıldı (1815). Çeşitli aşk maceraları yaşayan Lamartine, okumayı ve yazmayı bırakmadı. Büyük başarı kazanan **Meditations Proetiques** (Şairce Düşünceler)'i yayımladı (1820). Elçilik ateşesi olarak Napoli'ye gitti. (1820). Floransa'da elçilik katipliği yaptı (1821). Bu arada arka arkaya kendisine ün kazandıran birçok eserini yayımladı.

1823-33'te Marsilya'dan hareketle Yunanistan, Türkiye, Filistin ve Lübnan'a seyahat yaptı. Milletvekili seçildi. (1833). Dışişleri Bakanı oldu (1848). 2 Aralık Hükümet Darbesi'nden sonra evine çekildi.

Hristiyanlığı terkettikten sonra dini ihtiyaçlarını şiirle gidermeye çalıştığı söylenir. 1847'den sonra tarihi kitaplar yazdı. Bu arada **Histoire de la Turquie**'yi kaleme aldı. Burada Rusya'nın Türkiye ve Avrupa için nasıl bir tehlike olduğunu ve bunu da ancak Türklerin ortadan kaldırmaya çalışacağını belirtti. Türkiye'ye özel bir yakınlık duyan Lamartine, Türk dostu olarak tanınır. **Meditations, Raphael, Graziella** gibi eserleri R.M. Ekrem ve Abdülhak Ha-

mid gibi romantik şairlere tesir etmiştir. **Türkiye Tarihi** adlı eseri 7 cilt olarak Türkçe yayımlandı. (Tercümar 1001 Temel Eser)

30. "Hikmet-i Tarihiye'den bir Nebze", **İkdam**, Nu 5796, 23 Mayıs 1897.

31. Girit Olayı: Girit Adası, tarih boyunca Akdeniz hakimiyetinde kilit noktalarından biri olarak görülür. 961 yılına kadar müslümanların elinde olan ada, daha sonra Bizanslıların eline geçti. Venediklilere intikal etti. 1341'den sonra başlayan Türk akınları sonunda 1669'da tamamen Osmanlılara bağlandı. 1866'da vuku bulan bir isyan, adanın Rusya ve Fransa'nın isteği ile Yunanistan'a verilmesini zorladı. 1897'de de kesin olarak Yunanistan tarafından işgal edildi.

Girit halkı arasında baş gösteren milliyetçilik akımları ve istiklal çabaları ihtilalci Etniki Eterya Cemiyeti ve dış güçler tarafından destekleniyordu. Girit Rumları ayaklandılar (1821). Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, isyanı bastırmakla görevlendirildi. Yunanistan'ın ayrılıp bağımsız bir krallık oluşundan sonra Girit Rumları ikinci defa ayaklandılar. (1830) Mehmed Ali Paşa bunu da bastırdı. (1831) Fakat Yunanlıların kıskırtmasıyla fesat bitmedi. 1840 Londra Antlaşması ile Girit'in idaresi Mısır'dan alınıp Osmanlılara verildi. 1841'de çıkan diğer bir isyan, Girit Valisi Mustafa Naili Paşa tarafından bastırıldı.

Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin uygulanması Giritli Rumları memnun etmedi. Bundan faydalanan Yunanlılar, Yedi Ada'nın kendilerine verilmesi, Rumların bulunduğu yerlerin tamamen Yunanistan'a bırakılması istekleriyle Giritlileri kıskırttı ve 1866'da büyük bir ayaklanma meydana getirdiler. Asiler Yunanistan'a katıldıklarını bildirdiler. Sadrazam Ali Paşa işe el koydu. Üye çoğunluğunu Rumların teşkil ettiği bir meclisin kurulması kabul edildi.

1877-1878'de ada valisinin Rum, yardımcısının Türk olması, 80 üyelik meclise 50 Rum üyenin seçilmesi, resmi yazışmada dilin Rumca olması kabul edildi. Girit meselesi 1897'de yeniden alevlendi. Yunanlılar Girit'e 1500 kişilik bir askeri kuvvet çıkardılar. Osmanlı hükümetinin ısrarlı tutumuyla Batılılar Girit'i abluka ettiler. Yunanlılar buna aldırmayınca Edhem Paşa komutansındaki Osmanlı Ordusu, Makedonya, Alasonya üzerinden hücumla geçti ve Yunan ordusu yenildi. Osmanlı ordusu Atina'ya doğru ilerledi. Batılı devletlerin işe karışmasıyla bu hareket durduruldu. Girit'te Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya himayesinde bir yönetim kuruldu. Yunan kralının oğlu Georgios komiser olarak tayin edildi. II. Meşrutiyetten sonra Girit Meclisi Yunanistan'a katıldığını resmen ilan etti. Balkan savaşı'ndan sonra 1913'te yapılan Londra ve Bükreş antlaşmalarıyla Girit'in Yunanistan'a ilhakı Osmanlı Devleti tarafından da kabul edildi.

32. "Hikmet-i Tarihiye'den Bir Nebze", *İkdam*, Nu. 5771, 25 Mayıs 1897.

33. "Hikmet-i Tarihiye'den Bir Nebze", *İkdam*, nu. 5763, 16 Mayıs 1897.

34. "Musahabe, Üstad-ı Fezail Mejadım Necib Asım bey Efendi Hazretlerine", *İkdam*, Nu. 1736, 7 Mayıs 1899.

35. Necip Asım, *Türk tarihi*, c.1, s.3, "Bu eser 'etrak-ı büdrak' falan diye koca milleti tezyif etmekten utanmayan ve müverrihlik namını fuzuli gasbeden garazkarların müfteriyat-ı kazibelerini red ile mefahir-i milliyetimizi yine onların eserleriyle isbat edebilecektir. İşte bu faide de bizim için hayırlı bir netice demektir."

36. "Türkçenin Tarihçesi", *İkdam*, Nu. 751, 21 Ağustos 1896.

37. "Tarih-İ Etrak", *İkdam*, Nu. 572, 24 Şubat 1896.

38. Necip Asım, *Türk tarihi*, c.1, s.32.

39. "Muhakemetü'l-Lugateyn" *İkdam*, Nu. 1274, 30 Ocak 1897.

40. "Tarih-i Etrak", *İkdam*, Nu. 572, 24 Şubat 1896.

41. Necip Asım, *Türk Tarihi*, c.1. Başlangıç. Eserde bu konuda Ortaçağ İslam yazarlarından Cahiz'in *Menakibu'l-Etrak* adlı eserinden alınmış uzun iktibaslar vardır. Bkz. s.50. Kitaptan alınan parçalar tercüme edilerek *Malumat* (Gazete)'ta yayımlanmıştır. (Nu. 2 3 Haziran 1897). Bu eser ayrıca Van Vloten (Leiden, 1903), Şerafeddin Yaltkaya (*Türk Yurdu*, 1329) ve Ramazan Şeşen tarafından yayımlanmıştır (Ankara, 1967).

42. "Tarih-i Etrak", *İkdam*, Nu. 572, 24 Şubat 1896.

43. "Muhakemetü'l-Lugateyn", *İkdam*, Nu. 1274, 30 Ocak 1897.

44. "Tarih-i Etrak", *İkdam*, Nu. 572, 24 Şubat 1896; "Türkçenin tarihçesi", *İkdam*, Nu. 751, 21 Ağustos 1896.

45. Orhun abideleri, Göktürk kitabeleri, Eski Türk Yazıtları adlarıyla bilinmektedir. Moğolistan'ın Orhun nehri kıyısında bulunan bu abidelerden ilk defa XIII. asırda Moğol tarihçisi Cuveyni, *Tarih-i Cihan-Güşa* adlı eserinde bahsetmişti. 1709-1722 yılları arasında esir olarak Rusya'da bulunan İsveç subayı Yuhann von Strahlenberg bu taşlara rastlamış ve İsveç'e dönüşünde 1730'da yayımladığı *Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia* adlı eserinde bunlardan bahsetmiştir. 1721 yılında Daniel Messerschmidt, 1818'de Spaaskly bu yazıtlardan söz etmişlerdir. Bu yayınlar üzerine ilim dünyasında bunlara karşı ilgi artmış ve araştırmalar başlamıştır. 1889'da Rus Yadrinstseff tarafından taşlar, yeniden bulunmuştur. Daha sonra Finler Heikel'in, Ruslar W. Radloff'un başkanlığında heyetler göndererek yazıtların kalıp ve fotoğraflarını almışlardır. Uzun süre çözülemeyen bu "gizli yazılar" Da-

nimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen'in çalışmaları sonucuda 25 Kasım 1893'te okunmuştur. Yine Thomsan 1922'de çalışmalarının neticelerini yayımlamıştır.

M.S. 546-742 yılları arasında hüküm süren Göktürklerden kalan bu kitabeler içinde en önemlileri Kültiğin Kağan (732), Bilge Kağan (735) ve Bilge Tonyukuk (725) adına dikilen taşlardır. Bunlar, Türk dili ve tarihi bakımından büyük değer taşır.

Türkiye'de Şemseddin Sami, Necip Asım, Hüseyin Namık Orkun, Nihal Atsız, Ragıp Hulusi bu ilk yazılı metinler üzerinde çalışmışlardır.

46. Bu buluşlar Necip Asım'ın **İkdam**'da yayınlanan şu makalelerinde ortaya konmuştur: "Hutut-ı Kadime-i Türkiye", Nu. 200, 15 Mart 1895, "Orhun Abideleri", Nu. 461, 5 Kasım 1895; "Türk Yazıları" Nu. 2543, 24 Nisan 1901.

47. Necip Asım, **En Eski Türk Yazısı** s.2, İstanbul 1315/1899.

48. "Türk Yazıları", **İkdam**, Nu. 2543, 24 Nisan 1901.

49. Necip Asım, **Türk Tarihi**, c.1, s.32.

50. Muhakemetü'l-Lügateyn", **İkdam**, Nu: 1274, 30 Ocak 1897.

51. Türklerde Musalah-ı Umumiye Fikrinin Kıdemi", **İkdam**, Nu: 1765. 5 Haziran 1899.

52. Mesala, Hayrullah Efendi, C. I, S. 3,5.

53. Cengiz Han, Büyük Moğol Hükümdarıdır. (1155-1227). Babası Bahadır (Batır) Yesukay öldüğü zaman 12 yaşında olan Cengiz, gençliğini kuvvetli bir ordu kurmakla geçirdi. 25 yıllık hanlığı sırasında bütün Moğollar'ı hükümü altına aldı. Çin'i fethetti. Batıda Harezmsah devletiyle Orta Asya ve Anadolu'daki bütün beylikleri ortadan kaldırarak sınırlarını Çin'den karadeniz'e kadar genişletti. Ayrı orduları İran, Azerbaycan, Kafkasya, Don, Tu-

na'ya kadar yayıldı. Rusya'nın bir kısmını aldı ve buralardaki Türkleri bir bayrak altında topladı.

Hülağu, (1217-1266). Cengiz Han'ın torunlarından. İlhanlı Devleti'ni kurdu. İran ve Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra İsmailiye Devleti'ni ortadan kaldırdı(1256). Bağdat'ı aldı. Halife Mustasım Billah'ı öldürttü. Bağdat'ı yakıp yıktı. (1258) . Suriye'yi aldı.

54. "Muhakemetü'l-Lügateyn", **İkdam**, Nu: 12374, 30 Ocak 1897.

55. Necip Asım, **En Eski Türk Yazısı**, S.34. L.Cahun'dan çevirdiği "la Bauiere Bleue" (Gök sancak)'nın giriş bölümünde Cengiz han'ın geniş bölgeleri tahrip eden haline getirdiğini kabul etmekle beraber bütün dünya fatihlerinin de aynı şekilde davrandığını iddia eder. Cengiz Han'ın günümüze kadar gelebilecek olan Türk İmparatorluğu'nu kurması ve Türk birliğini sağlaması için savaştığını belirtir. L. Cahun, **Gök Sancak**, S. 4.

56. Necip Asım, **Türk Tarihi**, C. 1, Başlangıç.

57. Necip Asım, **Türk Tarihi**, C. 1, Başlangıç.

58. "Vasf-ı Arab ve Türk", **Basiret**, Nu: 451, 8 Cemaziyelahir 1288/1871.

59. "Muharrir Efendi Hazretleri" **Tercüman-ı Hakikat** Nu. 2241, 11 Aralık 1885.

60. Ebuzziya Tevfik, gazeteci, yayımcı ve siyaset adamıdır (1849-1913). Horasanlı bir aileye mensuptur. Maliye kalemelerinden sonra Şura-yı Devlet'te çalıştı. Gazetelerde yazı yazdı. Yeni Osmanlılar Cemiyetine katıldı. (1866) Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımıyla matbaa sahibi oldu. **İbret**'i çıkardı. **Hadika**'yı siyasi gazete haline getirdi. **Vatan Yahut Silistre**'nin oynanışından sonra Ahmet Mithad Efendi ile Rodos'a sürüldü. Afla İstanbul'a döndükten sonra A.M. Efendi ile Medrese-i Süleymaniye'yi kurdu. (1876). Çeşitli yerlerde memurluk ve gazetecilik yaptık-

tan sonra oğlu ile Konya'ya sürüldü. (1900). II. Meşrutiyetten sonra affedilerek İstanbul'a döndü. İttihad ve Terakki Fırkası'na girdi. Antalya Mebusu seçildi.

61. "Münevvia", tercüman-ı Hakikat, Nu. 1251, 12 Ağustos 1882.

62. Ahmet Mithat, Mufassal, c.1, s.133.

63. A.g.e., s.135.

64. İsmaililer, Karmatiye, Seb'iyeye, Mübarekiye, Babekiye gibi Batıni bir mezheptir. Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmail'i 7. İmam olarak kabul ettikleri için İsmaililer denir. Kurucusu Muhammed b. Hüseyin'dir.

Bahreyn'de büyük bir güç haline gelen İsmaililer Mekke'ye hücum ederek Mekke'yi daha sonra Medine'yi tahrip ettiler. Zemzem kuyusunu insan cesedleriyle doldurdular. Hacer-i Esved'i alıp 30 yıl merkezleri Hacer'de saklandılar.

Mezhebi, ed-Da'vetü'l-Cedide adıyla yeniden teşkilatlanıran Hasan Sabbah oldu. Hasan Sabbah, Tahran-Kazvin yolu üzerinde bulunan Alamut Kalesi'ni 1090 yılında ele geçirdi ve burayı mezhebin merkezi haline getirdi. Haşhaş kullanarak "yumuşak başlı, kendini feda etmeye hazır" Fedaiyyun denilen tedhişçiler yetiştirdi. Bu fedailer tarafından, ileri gelen devlet adamlarından Nizamülmülk (1092), Trabluslu Raymond (1152), ve Conrad de Monferrat (1192) öldürüldü. Nasreddin-i Tusi, esir edildi. 170 yıl İslam dünyasını korku içinde bırakan İsmaililer, Hasan Sabbah'ın halefi Büzürg Ümmid Rudbari tarafından hanedanlık kurdular. Bu hanedan 1256 yılında Hülagu'nun kaleyi alıp hükümdar Rükneddin'i öldürtmesiyle kaldırıldı. Günümüzde toplu halde Hindistan'da bulunan İsmailileri lideri Ağa Han'dır.

65. Ahmed Midhat, Mufassal, c.1, s.139-140.

66. A.g.e., s.135. Necip Asım, İkdam'daki makalesinde

Selçuklular hakkında Avrupalıların yaptığı araştırmalara değinir. "El-Urade fi Hikayeti'l-Selçukiye", Nu. 543, 16 Ocak 1895, Ahmed Midhat Efendi'nin Selçuklular hakkındaki şahsi görüşleri ayrıca Devlet-i Osmaniye adlı eserinde (Kainat Serisi, İstanbul 1298/1882, s.116) yer alır.

67. Bkz. Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought, s. 328, Princeton, 1962.

68. Bursalı Mehmet Tahir, "Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri" s.4; İkdam, Nu. 794, 3 Ekim 1896.

69. Bursalı Mehmet Tahir, A.g.e.

70. İbni Sina, Türk-İslam filozofu ve hekimidir. (980-1037). Batıda Avicenna olarak bilinir. Babasından ve devrin bilginlerinden ders aldı. Geometri, mantık okudu. Gramer ve fıkıh konularında çalıştı. Ayrıca tıp öğrenimi gördü. Eucleides'in geometrisi üzerinde durdu. Aristoteles'in metafiziğini ve felsefesini öğrendi. Babasının ölümünden sonra Harezmi ve Horasan'ı dolaştı. Cürcan'da Ebu Muhammed Şirazi, İbni Sina'ya destek oldu. İbni Sina el-Kanun-ı fi't-Tıb adlı eserini burada yazdı. Devrinde tanınan bütün Yunan filozoflarını, ilkçağ düşünürlerini inceledi. Farabi'nin akılcılığı ile Ebubekir Razi'nin deneyciliğini birleştirdi. Akılla deneyin birbirlerinin tamamlayan iki temel varlık olduğunu ileri sürdü. Çalışmalarında musikiye de yer verdi. Bu konudaki çalışmalarını Kitabü's-Şifa'sında topladı. Kitabü'n-Necat, İşarat, el-Hikmetü'l-Meşrikiyye, Hindiba, Tedbirü'l-Misafirin, Danişname gibi risale ve kitapları vardır.

71. "Avrupa Medeniyeti'nin esasına Bir Nazar", Sabah, Nu. 2954, 11 Şubat 1898.

72. "İslamların ve Bilhassa Türk Millet-i Necibesinin Tebabate Ettikleri Hizmetler", İkdam, Nu. 2601, 19 Eylül 1901.

73. "Zeban-ı Farisi", İkdam, Nu. 2505, 15 Haziran

1901. Ebüktigin'in oğlu Mahmud, Gazne hükümdarı (999-1030) ve Hindistan fatihi idi. Sadi (1213-1292) ve Cami (1414-1492) meşhur iki İran şairidir. Ali Şir Nevai (1441-1501) de Türk-Çağatay edebiyatının en büyük temsilcisi olarak kabul edilir.

74. "Muhakemetü'l-Lugateyn, **İkdam**, Nu. 1274, 30 Ocak 1897 el-Mütenebbi, (915-955), Ortaçağ'ın en büyük şairi olarak kabul edilmesine rağmen Halep'in Arap Hamdani yöneticisi Seyfuddevle'nin sarayında himaye gördü.

75. Hayrullah Efendi, **Tarih-i devlet-i Al-i Osmaniye**, c.1, s.13-14.

76. Mesela: "Mareşal Moltke'nin Şark Hakkında Olan Muharreratı", **Basiret**, nu: 1306, 12 Receb 1291 (1874); "Osmanlılar Hakkında Bir İngiliz Kadınının Mektubu", **İkdam**, Nu. 534, 17 Ocak 1896.

77. "Askerlik" **Terakki**, Nu. 24, 28 Cemaziyelevvel 1315/1897.

78. "Hikmet-i Tarihiyeden Bir Nebze" **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. (768, 23 Mayıs 1897.

79. "Türk Askeri", **İkdam**, Nu. 996, 28 Nisan 1897.

80. "Türklür", **Basiret**, Nu. 40, 19 Zilhicce 1286/1870.

81. "Asar-ı Hayriyye-i Osmaniye" **Malumat** (Günlük), Nu: 88, 29 Ağustos 1897.

82. "İstidad-ı Osmaniyan", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu 109, 2 Kasım 1878.

83. Evrenos Bey, bir Türk komutanıdır. (öl.1417). Asıl adının Adrinos ve kendisinin Rum olduğu söylenir. Süleyman Paşa komutasında Rumeli'de girilen ilk fütuhata katılmıştır. Önce Gelibolu civarında Konurhisar'da uç beyi olan Evrenos Bey, daha sonra Lüleburgaz'a yerleşti. Orhan Gazi'nin ölümünden sonra Trakya'daki toprakları korudu. Daha sonra Edirne ve İpsala'yı aldı. Daha ileri gide-

rek Dimetoka ve Gümölcine'yi aldı ve Edirne'yi Sırp tehlikesinden kurtardı. 1371'deki Çirmen savaşı'ndan sonra Ferecik, İskeçe, Kavala, Karaferye, Drama ve Zihne'yi Osmanlı topraklarına kattı. Serez'i aldı. Drama ve Serez'e Türklerin yerleştirilmesinde büyük hizmetleri görüldü.

1385'de vezir Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'yla Makedonya'da Vardar, Yenice, Üsküp, Manastır ve Arnavutluk'ta Ohri'yi fethetti. Yıldırım Bayezid ile Eflak ve Niğbolu savaşlarına katıldı. Hacca gitti. Vardar Yenicesinde öldü.

84. "Hikmet-i Tarihiyeden Bir Nebze" **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 5765, 19 Mayıs 1897.

85. "Hikmet-i Tarihiye'den Bir Nebze" **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 5775, 29 Mayıs 1897.

86. "Medeniyet-i Osmaniye" **Malumat** (Haftalık), Nu. 102, 25 Eylül 1313/1897.

87. 42. sayfaya bakınız.

88. **Kamusu'l-A'lam**, c.III, s.1642.

89. "Makale-i Mahsusa", **İkdam**, Nu. 2535, 14 Ocak 1901.

90. "Edebiyat-ı Şahane", **İkdam**, Nu. 1110, 20 Ağustos 1897.

91. "Dilimize Hizmet", **İkdam**, Nu. 2331, 23 Aralık 1900.

92. "Türklerin Rabıta-i Milliyesi Hükümdarlarıdır", **Malumat** (Günlük), Nu. 89, 30 Ağustos 1897.

93. "Osmanlılığımızın Başka Milletlere Adem-i Müşahabeti", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 5881, 13 Eylül 1897.

IV. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU DIŞINDAKİ TÜRKLER

1. "Lisan-ı Türki (Osmani)", **Hafta**, Nu. 12, 10 zilhicce 1298/1881.
2. Ali Suavi, **Hive**, s.128, Paris 1290/1874.
3. "Maveraünnehre dair aldığımız bir varakadır", **Basiret**, Nu. 257, 17 Şeval 1287/1870.
4. "Dikkat", **Basiret**, Nu. 586, 22 Muharrem 1298/1872.
5. "Rusya ve Hive", **Basiret** Nu.764, 26 Şaban 1289/1872.
6. Bununla birlikte 1877-1878 Türk-Rus harbi sırasında duyguların kabarması devam etmiş ve Rusların Orta Asya ve Balkanlardaki ilerlemeleri arasında bazı tahminler yapılmıştır. Mesela bkz. "İzah-ı Hakikat", **Vakit**, Nu. 321, 17 Eylül 1876.
7. 91. sayfaya bakınız.
8. Mehmet Atif. Hakkında geniş bilgi bulunamamıştır. Kitabındaki bir nottan Tophane Muhasebe Kaleminde katiplik yaptığı anlaşılmaktadır. Adigeçen eseri beş senede binden fazla kitap karıştırarak yazmıştır.
9. Mehmed Emin, **İstanbul'dan Seyahat**, s.20, İstanbul 1295/1870; **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 139, 10 Ekim

1878.

10. "Tunganlar Yahut Dunkanlar", **İkdam**, Nu. 1649, 9 Şubat 1899; "Pekin'de Türkler", **İkdam**, Nu. 1665, 25 Şubat 1899; "Başkırlar" **İkdam**, Nu. 1787, 27 Haziran 1899; "Kırgızlar", **İkdam**, Nu. 2633, 21 Ekim 1901.

11. Şah Muzafferuddin, İran şahıdır (1853-1907). Kaçar hanedanının beşinci şahı idi. Veliahtlığı zamanında Azerbaycan valiliği yaptı. Babasının öldürülmesinden sonra tahta çıktı. (1895). İngiliz ve Rus siyasetinin baskısına maruz kaldı. İstanbul'a geldi. (1900) İran'ın ilk millet meclisini açtı. (1906).

12. "Devlet-i Aliye-i Kaçariye, **Sabah**, Nu. 3909, 30 Eylül 1900.

13. "Pekin'de Türkler, **İkdam**, Nu. 1665, 25 Şubat 1899.

14. "Türkistan-Rusistan", **İkdam**, Nu. 1473, 17 Ağustos 1898; "Kazan'da Maarif-i İslamiye ve Türkiye, **İkdam**, Nu. 2488, 29 Mayıs 1901; Hive'de Darül-ulu, **İkdam**, Nu. 1125, 4 Eylül 1897; "Kafkasya ve Kafkasyalılar" **Ma-lumat** (Günlük), Nu. 32, 3 Temmuz 1897.

15. Mesela: **İkdam**, Nu. 1338, 5 Nisan 1898. Ayrıca, Kazan'da bir muhabirin varlığı, Kırım gazetesindeki düzenli raporlardan anlaşılmaktadır. Bkz. **İkdam**, Nu. 186, 3 Ocak 1895.

16. "Devlet-i Osmaniye, Keyfiyet-i Zuhuru", **Basiret**, Nu. 479, 11 Receb 1288/1881.

17. "Elsine-i Turaniye", **İkdam**, Nu. 687, 18 Haziran 1896.

18. **Kamusu'l-A'lam**, c.III, s. 1683.

19. "Makale-i Mahsusa" **İkdam**, Nu. 2353, 14 Şubat 1901.

20. Polonyalı ve diğer milliyetçi mülteciler, Türkiye'ye sığınıyor ve Osmanlı Türkleri arasında milliyetçi fikirlerin

yayılmasına yardım ediyorlardı.

21. "Mekatib-i Harbiye ve Tıbbiye Şakirdanı tarafından Macarlı General Klapka'ya Geçen Gün Verilen Varakanın Tercümesi", **Vakit**, Nu. 372, 11 Kasım 1876.

22. "Memalik-i Osmaniye ve Medeniyet-i Garbiye", **İkdam**, Nu. 848, 26 Kasım 1896. Bizzat Sultan, Vambrey ile samimi dostluğundan dolayı Macarlara karşı özel bir ilgi göstermişti. **The Times**, 29 Nisan 1889 tarihli sayısında 80 Macar turistin Sultan tarafından huzura kabul edildiği yazar. Aynı gazetenin 5 Ekim 1889 tarihli sayısında da 70 Macar turisti için Sultan'ın ziyafet verdiği ve konuşmaların ırk akrabalığının verdiği bir samimiyet içinde geçtiği haberi verilmişti. Daha sonra Vambrey başkanlığında bir yazarlar heyetine de hediyeler verilmişti. **The Times**, 18 Ekim 1889.

23. **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 5218, 10 Kasım 1895.

24. **Kamusu'l-A'lam**, c.II, s.1345. C.V. S. 3595. Kıbrıs için bkz. "Kıbrıs'tan Tahrirat-ı Mahsusa", **Tercüman-ı Ahval**, Nu. 386, 2 Rebiülahir 1250/1863; Bulgaristan için bkz. "Bulgaristan'ın İdare-i Mümtazesi", **Vakit**, Nu. 871, 26 Mart 1878.

25. "Cinsiyet-i Ahali-i İslamiye", **Basiret**, Nu. 441, 25 Cemaziyevvel 1288/1871.

26. Bulgarca'da Türkçe kelimeler: Kuzey Türkçesi'nin batı gurubunda geçen Bulgar Türkçesi'nde rastlanan eski Türkçe kelimeler: Davanş (Taşvan), Dilom (Yılan), Toh (Tavuk), Veç (üç), Tut (dört), Beh (beş), Alt (altı), Eni (on), Kağan, Han, Tarkan, Bagatur, Tenri, Şişman vs.

27. "Devlet-i Aliye'nin Kuvveti ve İstikbali", **Basiret**, Nu. 285, 20 Zilkade 1287/1871. Makale, tarihi gerçeklere aykırı olarak Girit Müslümanlarından dillerini unutmüş Türk olarak bahseder.

28. "İttihat", **Basiret**, Nu. 310, 23 Zilhicce 1287/1871.

Ruslar, Ksanthoderm (Sarı grup) ırkındadırlar. Bu ırktaki Sibiryalılar, Moğollar, Eşkimolar, Amerika Kızılderilileri, Endonezyalılar ayrı alt bölüm meydana getirirler. Bunlar çok eskiden birbirlerinden siyasi ve coğrafi sebeplerle ayrılmışlar ve her biri ayrı bir ırk hüviyetini anacak şekilde değişmişlerdir. Aynı grupta olmalarına rağmen bugün Ruslarla Türkler, birbirlerinden ayrı birtakım irki özellikler gösterirler.

29. "Osmanlılık Sıfatı", **Basiret**, Nu. 117, 12 Rebiülahir 1287/1870.

30. Bu hususta Jön Türkler'i konu edinen bütün eserlerde ortaya konmaktadır. İ.H. Sevük, **Edebi Yeniliğimiz** (s.432, İstanbul 1937)'de Askeri Tıp Mektebi öğrencileri arasında kurulan gizli cemiyetleri Osmanlı mı, Turanlı mı yoksa İslami mi diye adlandırmak konusunda münakaşalar yapıldığını belirtir. Bu, Hüseyinzade Ali'nin tesirine bağlanabilir. Rusya'daki Müslümanlarla ilgilenme özellikle 1905 inkılabını takip eden yıllardan sonra güçlü olmuş ve bilhassa "Şura-yı Ümmet" gazetesi tarafından ele alınmıştır. Bkz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin siyasi Fikirleri**, s. 203-207. Ankara, 1964. Rus İmparatorluğundaki Müslümanlarla yapılan gizli yazışmalar, Türk Birliği için güçlü ümitleri canlandırıyordu. Bkz. A.B. Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 217, İstanbul 1945; A.B. Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, s.386, İstanbul 1956; Y.H. Bayur, **Türk Tarihi**, s.89 Ankara, 1952.

31. Ali Şir Nevai, Türk Çağatay edebiyatının en büyük şahsiyetidir. (1441-1501). Herat'da doğdu. Hüseyin Baykara'nın süt kardeşi ve okul arkadaşıdır. Hüseyin Baykara Herat hükümdarı olunca onu yanına almıştır. Ali Şir Nevai, H. Baykara'nın toplantılarında bulunur, fikirlerini söylerdi. 32 yıl onun yardımcısı oldu. Ailesi zengin oldu-

ğu için, devlet işlerinden para almazdı. Hatta devlete yardım ettiği bile söylenir. Şahsî servetiyle kendi adını taşıyan bir mahalle yaptırdı. Yaptırdığı eserlerin sayısı 370'i bulur. Yalnız Çağatay edebiyatında değil, bütün Türk edebiyatı tarihinde ayrı bir yer işgal eder. Türkçeyi yükseltmek, onunla sanat değeri yüksek eserler meydana getirmek için çalıştı. Edebiyatın yanında musikiyle de ilgilendi. Resim, mimari ve hat sanatlarıyla uğraştı.

Türk dil ve kültürüne değer kazandıran yazarın 30'a yakın eseri vardır. Belli başlıları şunlardır: **Türkçe Divan**, **Farsça Divan**, **Hamse** (1484) **Nesaimü'l-Muhabbe min Şemaimü'l-Fütüvve** (1495), **Lisanü't-Tayr** (1498), **Muhakemetü'l-Lugateyn** (1498), **Mecalisü'n-Nefais** (1491), **Mizanü'l-Evzan**, **Mahbubu'l-Kulub** (1500).

32."Hive'de Darü'l-Ulum", **İkdam**, Nu. 1125, 4 Eylül 1897.

33. Bkz. İ.H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c.IV, s.343, İstanbul 1955.

34. "Türkçenin Taammumu", **Sabah**, Nu. 3961, 21 Kasım 1900.

35. Daha önce bahsi edilen hususlara bakınız.

36. "Lisan-ı Türki (Osmani)", **Hafta**, Nu. 12, 10 Zilhicce 1298/1881.

37. Tefvîk Fikret, Türk şairidir. (1867-1915). Aksaray Valide Rüşdiyesinde okudu. Sonra Galatasaray Sultanisi'ne devam etti. Muallim Naci, Muallim Feyzi ve Rezaizade Ekrem Bey'den edebiyat zevkini aldı. Babıali İstişare Odası'na memur oldu. Hüseyin Kazım ve Ali Ekrem ile **Malumat** dergisini çıkardı. (1894). Galatasaray Sultanisi Türkçe Öğretmenliğine seçildi. Sonra Robert Kolej'e geçti. (1896). **Servet-i Fünun** dergisini yönetti. (1896) ve onu edebi bir akımın sembolü haline getirdi. Dergiden ayrıldı ve "Aşçıyan"a çekildi. 1908'de Meşrutiyetten sonra

Hüseyin Cahid ve Hüseyin Kazım ile **Tanin** gazetesini çıkardı. Galatasaray Sultanisi Müdürlüğü yaptı. Sonra buradan ayrılıp ölümüne kadar Robert Kolej'deki derslerine devam etti.

Şiirleri, teşbih, istiare ve mecazlarla doludur. Tablo gibi tasviri şiirleri vardır. Şiirlerinde hitabet üslubu görülür. Yeni benzetmeler, Fransızcadan tercüme edilen yeni terkipler ve kelimeler kullanırdı. Kin, nefret, bedbahtlık; ümit, sevgi gibi birbirlerine zıt duyguları işledi. Şermin'le çocuk edebiyatının ilk ve güzel örneklerini vermiştir.

İstibdata karşı olan Sis şiiri elden ele dolaştı. Burada İstanbul'a lanetler yağdırmıştır. Sultan II. Abdülhamid'e karşı yapılan suikastte Ermeni suikastçileri "Şanlı Avcı" diyerek övmüştür. Yine istibdat aleyhine Millet Şarkısı'nı yazdı. 1908'de inkılabını büyük bir sevinçle karşıladı. Galatasaray Lisesi Müdürlüğü verildiğinde **Tanin** ve **Sabah** gazetelerinde lehinde ve aleyhinde yazılar yazıldı. Hüseyin Cahid'e yazdığı bir mektupta "Bugün say ve irfanım tebdil-i tabiiyyet ediyor" demesi, din ve tarih aleyhinde sözler sarfetmesi, İttihat ve Terakki'ye karşı olması, oğlu Haluk'un din ve milliyet değiştirmesi aleyhinde pekçok yazının yazılmasına sebep oldu.

Tek eseri, bütün şiirlerini topladığı **Rübab-ı Şikeste** (1897)'dir.

38. "Tasfiye-i Lisan, Servet-i Fünun, Nu. 422, 1 Nisan 1315/1899.

V. BÖLÜM

ANADOLU

1. B. Lewis, *The Emergence, of Modern Turkey*, s.333.
2. R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, s.301-306.
3. "İstimdad", *Basiret*, Nu. 1342, 24 Şaban 1290/1874.
4. Mesela: "Teşebbüs-ı Nafia", *Mizan*, Nu. 47, 15 Mart 1888; "Anadolu'nun Müstakbelini Tahaylül", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 3004, 24 Haziran 1888; "Anadolu Kızılbaşları", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 3492, 28 Haziran 1890; Sürgündeki Jön Türkler'in Anadolu'ya bakış tarzları için bkz. Ş. Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, s.201.
5. "İki Tercümanlar", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 954, 24 Ağustos 1881.
6. "Asya-yı Sagirde Tebeddülât-ı Etnolojikiye", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 958, 31 Ağustos 1881.
7. 70. sayfaya bakınız.
8. *Kamusu'l-A'lam*, c.1, s.396.
9. A.g.e., c.1, s.396-397.
10. "Türklük", *İkdam*, Nu. 1688, 20 Mart 1899.
11. 47. sayfaya bakınız.
12. "Anadolu ve Türklerin Kıdem-i Temekkünü", *İkdam*, Nu. 2145, 20 Haziran 1900.
13. II,VI. bölümlere bakınız.

14. "Kamus-ı Türki" İkdam, Nu. 2348, 9 Ocak 1901.
15. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s.154.
16. Mehmed Emin (Yurdakul), Türk şairidir (1869-1944). Beşiktaş'ta Sıbyan Mektebinde, Askeri Rüştiye'de, Mülkiye İdadisinde okudu. Son okulu bitirmeden ayrılıp memur oldu. Mekteb-i Hukuk'a devam etti. (1889) Ordan da ayrılarak Rüşumat Emaneti Tahrirat Kalemî'ne memur oldu. İttihad ve Terakki'ye girdikten sonra (1907) Erzurum, Trabzon, Hicaz ve Sivas'a memuriyetle gönderildi. Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Ocağı'nın kurucuları arasında bulundu. **Türk Yurdu** dergisini çıkardı. Musul'dan milletvekili seçildi. Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'da çalıştı. Cumhuriyetten sonra Şebinkarahisar, Urfa ve İstanbul milletvekilliği yapmıştır. Şeyh Cemaleddin Afgani'den din, milliyetçilik ve medeniyet sevgisini almıştır. Bunları Anadolu halkının dertleriyle birleştirmiş ve şiirinin felsefesi yapmıştır. Türk-Yunan Savaşı yıllarında yazdığı "Cenge Giderken" adlı şiiri ve daha sonra yayımladığı "**Türkçe Şiirler**"i yurt içinde ve dışında büyük yankılar uyandırdı. Şiirimize milliyetçiliği, hece vezniyle sade Türkçeyi getirdi. Eserleri: **Türkçe şiirler** (1899), **Türk Sazı** (1914), **Ey Türk Uyanı** (1914), **Tan Sesleri** (1915), **Ordunun Destanı** (1915), **Zafer Yolunda** (1918), **Aydın Kızları** (1919), **Mustafa Kemal** (1928), **Ankara** (1939).
17. Mehmet Emin için bkz. Varlık Yayınları, Türk Klasikleri serisi, Nu. 16, İstanbul 1953.
18. Mehmed Emin; "Anadolu'dan Bir ses-Yahut Cenge Giderken" **Türkçe Şiirler**, s.37, İstanbul 1316/1900.
19. Abdülhak Hamid Tarhan, Türk şair ve edibidir. (1851-1937). Münevver bir aileden gelen Hamid, mahalle mektebinden sonra İstanbul Ruusuna tayin edildi.

- (1856) Rüşdiyeye devam etti. Paris'te Ecole Nationale'de okudu (1862) Dönüşünde Robert Koleje devam etti. Tercüme Odası'na girdi (1864). Tahran Elçisi olan babası ile İran'a gitti. (1866) Babasının ölümü üzerine İstanbul'a dönerek (1868), devlet dairelerinde çalıştı. Paris Sefareti II. Katipliği, (1876), Poti (1881), Golos (1882), ve Bombay şebenderlikleri yaptı (1883). Karısı Fatma Hanım'ın hastalanması üzerine İstanbul'a dönerken karısı yolda (Lübnan'da) öldü. Londra Sefareti Başkatipliği (1883), Lahey Sefareti (1895-1897), Londra Sefareti Müsteşarlığı (1897), Brüksel sefirliği (1908) görevlerinde bulundu. İkinci karısı Neily Hanım'ın vefatı üzerine Lüsyen hanımla evlendi. Sefaretten azledildi (1912). Ayan reis vekilliği yaptı. T. Büyük Millet meclisine İstanbul'dan milletvekili seçildi. (1928).
- Onbeş yaşında edebiyata merak duyan Abdülhak Hamid, şiiri iç ve dış geleneklerden kurtarmıştır. Aşk, tabiat, vatan sevgisi, ölüm, metafizik, sevinç, ümit, feryat ve isyanlardan kuvvet alan lirik, epik, felsefi şiirler yazdı. Eserlerinin çoğu tiyatro şeklindedir. Piyeslerinin konusunu Asur, Arap, Türk-Moğol, Yunan, Endülüs ve Osmanlı tarihinden almıştır. Bunları nazım-nesir karışık yazmış, fakat sahne dil ve tekniğine yabancı kalmıştır. Tanzimattan sonraki edebi ekollerden birine arkadaşlarıyla birlikte ismini verdi. (Ekrem-Hamid-Sezai).
- Eserlerinden bazıları: **Nesteren** (1876), **Tarık**, (1879), **Sahra** (1879), **Eşber** (1881), **Makber** (1885), **Ölü** (1885), **İlhan** (1913), **Liberte** (1913), **Turhan** (1916), **Finten** (1918), **Garam** (1923), **Hakan** (1935).
20. Mehmed Emin, "Anadolu'dan Bir Ses-Yahut-Cenge Giderken" **Türkçe Şiirler**, s.9.

VI. BÖLÜM

TÜRK DİLİ VE REFORMU

1. XIX. yüzyılda dil reformu hakkında yapılan ve dil mü-nazaralarına geniş yer veren münakaşalar için bkz.: A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara, 1949, Gerçekleşen reformlar için de bkz: U. Heyd, **Language Reform in Modern Turkey**, Jerussa-lem 1954.
2. Akif Paşa, şair ve devlet adamıdır. (1787-1845). Özel öğreniminden sonra çeşitli yerlerde memurluk yapmış ve daha sonra Hariciye Nazırı olmuştur. Churchill mesele-sinde İngiliz sefirinin baskısıyla azledildi (1836) ve bir yıl sonra da Mülkiye Nazırı oldu (1837). Hastalığı bahane edilerek görevine son verildi. Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasından sonra Kocaeli mutasarrıflığına tayin edildi (1839) ve halkın şikayeti üzerine azledilerek Edirne'ye sü-rüldü. (1840) İki senelik sürgün cezasından sonra Bursa ve Yozgat'ta oturmasına izin verildi. Şehzade Abdülha-mid'in doğumu münasebetiyle Sultan Abdülmecid'e sun-duğu tarih üzerine İstanbul'a dönmesine izin verildi. (1842) Hacca gitti ve dönüşünde İskenderiye'de öldü. Eserleri: **Münşeât-ı Elhac Akif Efendi ve Divançe** (1843) **Tabsıra** (1882), **Muharrerât-ı Hususiye-i Akif Paşa** (1883), **Eşâr-ı Akif Paşa** (1873), **Risaletü'l-Fira-siye ve'l-Siyasiye** adlı basılmamış bir tercümesi de vardır.

3. R.H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, s.178.

4. A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleştirme Evreleri**, s.156.

5. Sultan II. Mahmud, 1254 (1839)'te Galatasaray'da verdiği nutukta şöyle diyordu: "Fenn-i tıbbi kamilen lisanımıza alıp kütüb-i lazıme-yi Türkçe tedvine say ve ikdam etmeliyiz. Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransız lisanını tahsil ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbi öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır ve ondan sonra Memalik-i Mahsuse-i Şahanemin her tarafına Türkçe olmak üzere neşreylemektir. Hocalarınız, ilm-i tababeti tahsile çalışın ve tedricen Türkçeye alıp lisanımız üzere tedavülüne say cileyin." Osman Ergin, **Türkiye Maarif tarihi**, c.II, s.293, İstanbul 1939.

6. Türkçe aynı yıl açılan sivil Tıp mektebi'nde öğretim dili olarak kullanılmaya başlanmış ve Askeri Tıp mektebi'nde de 1869'da kabul edilmiştir. R.H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, s.250. Askeri okullar için bkz. A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve sadeleşme Evreleri**, s.102-106; O. Ergin, **Türkiye Maarif tarihi**, c.II, s.294-297.

7. Encümen-i Daniş (1851), Tanzimattan sonra eğitim ve öğretim hayatının ihtiyacı olan kitapları hazırlamak üzere kurulan ilk Türk ilimler akademisidir. Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı dilekçeyi Sultan Abdülmecid'in imzalaması üzerine hazırlıklara başlanmış ve 28 Temmuz 1851'de padişahın da bulunduğu bir törenle M. Reşid Paşa tarafından Darülmâarif Mektebi'nde açılmıştır.

Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, A.Cevdet Paşa, A.Vefik Paşa, mütercim Rüşdü Paşa, Sami Paşa, Yusuf Kamil Paşa, Y. İzzet Efendi, Behçet Molla, Abdülhak Molla, Hayrullah Efendi, Arif Efendi, Tahsin Efendi, Şeref Efendi, Fuad

Efendi, Ziver Efendi, Lebib Efendi, Recai Efendi, Hasan Efendi, Arif Hikmet Bey gibi Türk ve Aleko Efendi, Agop efendi, istirifak Efendi, Sahak Efendi, Vasılaki Efendi, Bogos efendi, David Efendi, Aleksandri efendi gibi azınlıklarla Hammer, Redhouse, Blanche gibi devrin Türk ve yabancı ilim adamlarını toplayan Encümen-i Daniş, telif ve tercüme pekçok eser hazırladı. 1862'de çalışmalarına son verildi.

8. M.Fuad Paşa (Keçecizade Mehmet Fuad Paşa), Osmanlı sadrazamı, şair ve yazarıdır. (1815-1869). Tıbbiye-yi bitirdi. İç ve dışta birçok resmi görevlerde bulundu. Macaristan ve Lehistan'daki ayaklanmalar sebebiyle Osmanlılara sığınan asillerin geri verilip verilmemesi konusunda çıkan anlaşmazlığı halletmek için Rus Çarına gönderildi. Başarısından dolayı sadaret müsteşarlığına tayin edildi. Encümen-i Daniş üyeliği yaptı. Mısır'ın vergisini arttırdığı için Hariciye Nazırı oldu. Meclis-i Ali-i Tanzimat reisliği yaptı. İkinci defa sadrazam oldu. Kalpten Nisce'de öldü.

9. Ahmed Cevdet Paşa ve M. Fuad Paşa, **Kavaid-i Osmaniye** İstanbul 1268.

10. R.H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, s.177-178).

11. İbrahim Şinasi, Tanzimat devrinin şair, gazeteci ve yazarıdır. (1826-1871). Paris'te maliye tahsili yapmıştır. Meclis-i Maarif azası oldu. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından korundu. Önce Agah Efendi'yle **Tercüman-ı Ahval** gazetesini çıkarmış (1860) ve daha sonra tek başına **Tasvir-i Efkar**'ı yayımlamıştır (1862). Paris'e gitti ve dönüşünden bir süre sonra öldü.

Türk edebiyatının Avrupalı bir şekil alması için çalışmıştır. İlk Fransızca şiir tercüme-yi yaptı. Dilde sadeleşmeye önem verirdi. Türkçe ilk gazete **Tercüman-ı Ahval**'e yaz-

diği makalede dilin açık ve halkın anlayabileceği biçimde olacağını belirtti. Gazeteyi halkın ifade vasıtası haline getirdi. “**Durub-u Emsal-i Osmaniye**”yi derledi. Sözlük hazırlamaya başladıysa da bitiremedi. Edebiyatımıza tiyatro türünü getirdi. Şiire yeni buluş ve imajları sokmuştur.

Eserleri: **Tercüme-i Manzume** (1859), **Şair Evlenmesi** (1860), **Müntehat-ı Eşar** (1860), **Durub-u Emsal-i Osmaniye** (1863), **Müntehat-ı Tasvir-i Efkâr** (3 C. 1885-1895).

12. A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, S. 164.

13. Ziya Paşa, Tanzimat devri şair ve yazardır (1825-1880). Sadaret Kalemî’nde memur iken Mustafa Reşid Paşa’nın yardımıyla Saraya katip olarak alındı. Fransızca öğrendi Kıbrıs ve Amasya’da mutasarrıflık yaptı. Jön Türkler’in üyesi olduğu için Paris’e kaçtı ve oradan Londra’ya gitti. Namık Kemal’le **Hürriyet** gazetesini çıkardı (1868). Bir müddet sonra Cenevre’ye gitti. Ali Paşa’nın vefatından sonra İstanbul’a döndü. Kanun-ı Esasi Encümeni’nde çalıştı. Suriye, Konya ve Adana’da valilik yaptı ve Adana’da öldü.

Haris ve hesabını bilen bir adamdı. Sadrazam olmak için uğraştı. İstanbul milletvekili olmak için imza toplattı. Mizacı ile ihtirasları ve fikirleri arasında perişan olan Paşa’nın bütün hayatı tezatlar içinde geçmişti. Bu hal eserlerinde de görülür. Diğer tanzimatçılar gibi hak, adalet, medeniyet gibi siyasi konularda cesaretle kalem oynattı. Dilin sadeleşmesini istedi. “Şiir ve İnşa” adlı makalesi bu bakımdan önemlidir. Fakat yine kendisi buna ters düşen bir tutum içine girdi ve “**Harabat**”ı hazırladı. Ne’fi ile Nabi’yi izafetleri çoğaltmakla Türkçeyi güzelleştiren kişiler olarak tanınırlar. Şiirleri genellikle eski anlayıştadır. Onda yeni olan şey felsefi huzursuzluktur. Bunu da “Terci-i

Bend”inde işlemiştir.

Eserleri: **Zafername** (1868), **Harabat** (1874), **Eşâr-ı Ziya** (1881) **Veraset Mektupları**, **Avrupa Mektupları**, **Rüya**, **Endülüs Tarihi**, **Engizisyon Tarihi**, **Emil**, **Tartüf**, **Defter-i Amal**, **Telemafue Tercümesi**.

14. “Şiir ve İnşa”, **Hürriyet**, Nu. 11, 7 Eylül 1868. Bu makale, Ziya Paşa, Varlık Türk Klasikleri, Nu. 25 (İstanbul, 1953)’te ve A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s.138-139, Ankara, 1949.

16. 18. sayfaya bakınız.

17. İ.H. Danişmend, **Ali Suavi’nin Türkçülüğü**, İstanbul 1942; H.Dizdaroğlu, “Ali Suavi’de Dil Anlayışı”. **Türk Dili**, c.VII, s.374-380. Ankara, 1959.

18. 42. sayfayabakınız.

19. A.Vefik Paşa, **Lehce-i Osmani**, İstanbul 1293.

20. A. Cevdet, **Kavaid-i Türkiye**, İstanbul 1291/1875.

21. Süleyman Paşa, **İlm-i Sarf-ı Türki**, İstanbul 1290/1874.

22. N.S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, s.334, İstanbul, tarihsiz.

23. A.Cevdet, **Belağat-ı Osmaniye**, s.3, İstanbul, 1297.

24. Gramer ve sözlük listeleri için bakınız: A. Dilaçar, “Türkiye Türkçesi Gramerlerinden Seçme Eserler”, **Türk Dili**, c.II, s.603-604 (1953); “Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler”, **Türk Dili**, c.II, s.677-668 (1953)

25. Mesela, Ebüzziya Tefik, **Lügat-ı Ebüzziya**, s.9-10, İstanbul 1306/1890.

26. Mesela, Mehmet Rifaz, **Külliyat-ı Kavaid-i Osmaniye**, s.3, İstanbul, 1303/1887.

27. Ş. Sami, **Kamus-i Türki**, İstanbul, 1317.

28. 19. sayfaya bakınız.

29. Mehmet Sadık, **Üss-i Lisan-ı Türki**, s.7, İstanbul

1313/1897. Eserin takdimi **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 5601, 12 Nisan 1896 ve Nu. 5602, 13 Nisan 1896'da yayımlandı.

30. N. Asım, **Ural ve Altay Lisanları**, s.15, İstanbul 1311/1895.

31. Mesela, Salih İhsan, **Osmanlı Lisanı**, s.5, İstanbul 1319/1903.

32. Mesela "Elsine-i Turaniye", **İkdam**, Nu. 687, 18 Haziran 1896; "Elsine-i Türkiye Hakkında Malumat-ı Lisaniye" **İkdam**, Nu. 733, 4 Ağustos 1896; "Türkçe'nin Tarihçesi", **İkdam**, Nu. 751, 21 Ağustos 1896; "Edvar-ı Lügaviye", **İkdam**, Nu. 1354, 21 Nisan 1898; "Türklük", **İkdam**, Nu. 1688, 20 mart 1899.

33. Ebu Hayyan, **Kitabü'l-İdrak Lisani'l-Etrak**, İstanbul, 1310/1893.

34. Ali Şir Nevai, **Muhakemetü'l-Lugatey**, İstanbul 1315/1899.

35. F.A. Berlin, Fransız şarkiyatçısıdır (1817-1877). Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmiş ve Erzurum Konsolosluğunda tercümanlık yapmıştır (1849). Aynı görevle Kahire'de bulundu. İstanbul'daki Fransız elçiliğine tayin edildi. 1839'dan itibaren **Journal Asiatique'de** Osmanlı Tarihi, İslam hukuku ile ilgili araştırmalar yayımladı. Türkiye ile ilgili eserler yazdı. "Notice Biographique et Littéraire sur Mir Ali Chir Nevai, Suivie d'Extraits des Oeuvres du meme A.ıteur" (Ali Şir Nevai Hakkında Biyografik ve Edebi Notlar ve bu Yazarın Eserlerinden Seçmeler) adlı bir araştırması da vardır. (J.A. 5. seri, XVII, 175-156, 281-357). Türkçe tercümesi: Necip Asım, "Mukaddime", **Muhakemetü'l-Lugateyn**.

36. Mesela, Mehmed Rifat, **Külliyat-ı Kavaid-i Osmaniye**, s.3; Salih İhsan, **Osmanlı Lisanı**, s.5-6; "Terakkiyat-ı Lisaniye", **İkdam**, Nu. 48, 18 Eylül 1894.

37. M. Müller (Friedrich Max Müller), Alman dilbilimcisi ve şarkiyatçısıdır. (1823-1900). Leipzig ve Berlin üniversitelerinde okudu. Sanskritçe öğrendi. Rig-Vada'yı yayımladı. Oxford'a yerleşti (1850) ve Oxford Üniversitesi'nde modern diller ve edebiyatları profesörü ve karşılaştırmalı gramer kürsüsü başkanı oldu.

Eserleri: **Lectures On The Science of Language** (1861-1863); **Essai On Comparative Mithologie** (1856); **The Origin And Growth of Religion** (1889) vd.

38. N. Asım, **Ural ve Altay Lisanları**, s.14, İstanbul 1311/1895.

39. 21. sayfaya bakınız.

40. Mesela, A. Cevdet, **Belagat-ı Osmaniye**, İstanbul 1297/1881; Rezaizade Ekrem, **Talim-i Edebiyat**, İstanbul, 1294/1878.

41. "Lisan ve Edebiyatımız", **Sabah**, Nu. 3232, 8 Ağustos 1898.

42. "Bend-i Mahsus: Lisan-ı Osmani'nin Edebiyatı Hakkında", **Tasvir-i Efkar**, Nu. 416, 16 Rebiülahir 1283/1866; **Tasvir-i Efkar**, Nu. 417, 19 Rebiülahir 1283/1866.

43. Said Bey (Kemalpaşazade-Lastik Said), yazar ve gazetecidir. (öl. 1921). İyi bir tahsil görmüş ve Arapça, Farsça, Almanca, Fransızca öğrenmiştir. Sultan I. Abdülhamid devrinde Şura-yı Devlet Bidayet mahkemesi reisi oldu. Yemen'e sürüldü. Dönüşünde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliğine getirildi siyaset, dil ve edebiyat konularında pekçok yazı yazdı. Öz Türkçe taraftarıydı. Yarım kalmış bir Fransızca'dan Türkçeye büyük Lügatı ve pek çok eseri vardır.

44. İ.A. Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, s.399, İstanbul, tarihsiz.

45. Hacı İbrahim Efendi, Yeni usulde Arapça öğretmek

üzere açtığı okulla tanınan ilim adamıdır (1826-1891). İstanbulludur. İlk öğreniminden sonra Bayezit Camiinde Arapça okudu. Babasıyla Hicaz'a gitti ve Arap gramerini iyice öğrendi. Sedaret Mektubi Kalemi'ne devam etti. Di- van Katipliği ile Erzumu'a gönderildi. Evkaf Nezareti Va- ridat Müdürlüğüne getirildi. Emekli olduktan sonra Os- manlıca'yı iyi bilmek için Arapçanın öğrenilmesi gerektiği- ne inanarak Horhor'da Edib Efendi Konağında Darül- İlm ve Talim adlı özel okulu açtı. (1882) 15 yılda öğreti- len Arapçayı 5 yılda öğretmeye muvaffak oldu. Edebiyat- ta yenilik konusunda Namık Kemal'le tartışmaları vardır. Eserleri: *Şerh-i Belağat-i Osmaniye* (1301), *Edebiyat-ı Osmaniye* (1305), *Hikemat-ı Arabiye*.

46. O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.III, s.786.
47. "Taaccüb", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1246, 7 Ağustos 1882.
48. "İbret", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1256, 22 Ağustos 1882.
49. "Taaccüb", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1246, 7 Ağustos 1882.
50. "İbret", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1256, 22 Ağus- tos 1882.
51. "Teessüf", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1247, 8 Ağus- tos 1882.
52. A.g.e.
53. "Mütenevvia", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1251, 12 Ağustos 1882.
54. A.g.e.
55. "Belağat-ı Osmaniye", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1123, 15 Mart 1882.
56. "Mevad-ı Lisaniye", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1138, 11 Nisan 1882.
57. "İkinci makale", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1119, 1x

- Mart 1882.
58. "Tekmile", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1243, 13 Ağustos 1882.
59. "Aynen Varakadır", *Ceride-i Havadis*, Nu. 4893, 4 Mart 1882.
60. "İhtar", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1123, 15 Mart 1882.
61. "Lisanımız", *Ceride-i Havadis*, Nu. 4876, 16 Şubat 1882.
62. "İbret", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1256, 22 Ağus- tos 1882.
63. "Belağat-ı Osmaniye", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1131, 24 Mart 1882.
64. "Sabıka Bir Nazar", *Ceride-i havadis*, Nu. 4896, 8 Mart 1882.
65. "Edebiyat", *Ceride-i Havadis*, Nu. 5120, 17 Ekim 1882.
66. "Lisan-ı Türki (Osmani)", *Hafta*, Nu. 12, 1x Zilhic- ce 1298/1881.
67. A.g.e.
68. "İhtarat", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1236, 26 Tem- muz 1882.
69. "Arz-ı Nedamete Cevab", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1305, 18 Ekim 1882.
70. "Mevad-ı Lisaniye", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1138, 30 Mart 1882.
71. "İhtarat", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1236, 26 Tem- muz 1882.
72. "Taassub Ve Garba Meftuniyet", *Tercüman-ı Haki- kat*, Nu. 1305, 18 Ekim 1882.
73. "Osmanlı Belağati", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 1139, 3 Nisan 1882.
74. "Belağat-ı Osmaniye", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu.

1115, 6 Mart 1882.

75. "Hacı İbrahim'e Cevab", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 1238, 28 Temmuz 1882.

Hacı İbrahim Efendi'nin cevabı için bkz: , **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 1250, 31 Temmuz 1882. Hacı İbrahim efendi, dinin Tanrı tarafından gönderildiğini ve bunun da Arap olan Hz. Muhammed vasıtasıyla geldiğini ve Türk'lere dinlerini öğretenlerin de Araplar olduğunu kabul eder. Arapçanın kutsal bir dil olması konusunda bir başka münakaşa için bakınız: A.S. Levend, **Şemseddin Sami**, s. 121-126, Anara 1969.

76. "Edebiyat", **Ceride-i Havadis**, Nu. 5119, 19 Ekim 1882.

77. "Mevad-ı Lisaniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 1241, 1 Ağustos 1882.

78. "Edebiyat", **Ceride-i Havadis**, Nu. 5119, 19 Ekim 1882.

79. "Muharrir efendi Hazretleri", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 2241, 11 Aralık 1895.

80. "Mevad-ı Lisaniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 1241, 1 Ağustos 1882. Burada Fransa tarafından Ceza-yir'in alınmasına (1830), Tunus'ta "Fransız himayesinin kurulmasına (1881) ve Mısır'ın İngilizler tarafından işgaline (1882) işaret edilir.

81. "Taassub ve Garba Meftuniyet", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 1305, 18 Ekim 1882.

82. "Lisana Dair Bir Sual ve Cevabı", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 4040, 29 Aralık 1891.

83. "Edebiyat-ı Müstakbelimiz", **Sabah**, Nu. 3343, 13 Mart 1899.

84. "Dilimize Hizmet", **İkdam**, Nu. 2331, 23 Aralık 1900.

85. "Lisanımızın Tashihi", **Sabah**, Nu. 3233, 21 Kasım

1898.

86. "Lisan ve Edebiyatımız", **Sabah**, Nu. 231, 17 Nisan 1890.

87. "Müsteşrikin ve Elsine-i Şarkiye", **Sabah**, Nu. 3125, 1 Ağustos 1898.

88. Şemseddin Sami, Farsçanın bir istisna olduğunu, ancak İranlıların sadece Arapça gibi bir dilden ödünç aldıklarını, kendi dillerini Türkler gibi asla hakir görmediklerini yazmaktadır. "Lisanımızın Tashihi", **Sabah**, Nu. 3233, 21 Kasım 1898.

89. A.g.e.

90. "Dilimize Hizmet", **İkdam**, Nu. 2331, 23 Aralık 1900.

91. Mesela, "Türkçe Bir Mektup", **İkdam**, Nu. 89, 29 Ekim 1891; "Türkçe'nin İlerisi", **İkdam**, Nu. 1683, 15 Mart 1899. **İkdam**, nu. 1694, 26 Mart 1899. Bu gurbun lideri Fuad Köseraif idi. Bkz. Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, (Ankara, 1961), A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s.219; N.S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, s.201.

92. Şemseddin Sami'nin Türkçeleştirmeyi savunurken birçok Arapça kelime ve terimleri kullanmak zorunda kalışı manalıdır. "Edebiyat-ı Müstakbelimiz", **Sabah**, Nu. 3343, 13 Mart 1899.

93. "Tasfiye-i Lisan", **Servet-i Fünun**, Nu. 422. 1 Nisan 1315/1899.

94. 93. sayfayı abakınız.

95. "Tarik-ı İslah", **Sabah**, Nu. 3139, 15 Ağustos 1898.

96. "Lisanımızın Sadeleştirilmesi", **Tarik**, Nu. 207-4820, 27 Muharrem 1317/1899.

97. "Lisanımızın Tashihi", **Sabah** Nu. 3233, 21 Kasım 1898.

98. "Lisan Bahsi", **İkdam**, Nu. 1090, 30 Temmuz 1897.

99. Bu ikinci ölçü, çoğu defa özellikle Şemseddin Sami tarafından bütün "gereksiz" kelimeleri, yani Türkçe karşılığı bulunabilecek olan kelimeleri dahil etmek şeklinde genişletilmiştir. "Lisanımızın Tahdidi", *Sabah*, Nu. 3188, 3 Aralık 1898.
100. "Kamus-ı Türki", *İkdam*, Nu. 2358, 19 Ocak 1901.
101. "Lisanımızın Tahdidi" *Sabah*, Nu. 3188, 3 Ekim 1898. Necip Asım, "Edebiyat-ı Şahane", *İkdam*, Nu. 1110, 20 Ağustos 1897'de eski Osmanlıcanın tipik uzun yapısından çekinen Sultanı över.
102. "Tarik-ı İslah", *Sabah*, Nu. 3139, 15 Ağustos 1898.
103. "Dilimize Hizmet", *İkdam*, Nu. 2331, 23 Aralık 1900.
104. "Lisan-ı Edebimizin İntihabı", *Sabah*, Nu. 3146, 22 Ağustos 1898.
105. "Tarik-ı İslah", *Sabah*, Nu. 3139, 15 Ağustos 1898.
106. "Türkçemizin Envai", *Sabah*, Nu. 3322, 20 Şubat 1899; "İzah-ı Meram", *Sabah*, Nu. 3160, 5 Eylül 1898.
107. "Lisan ve Edebiyatımız", *Sabah*, Nu. 231, 17 Nisan 1890.
108. "Tarik-i İslah", *Sabah*, Nu. 3139, 15 Ağustos 1898.
109. "Lisan-ı Edebimizin İntihabı", *Sabah*, Nu. 3146, 22 Ağustos 1898.
110. A.g.e.
111. Mesela Bkz. "Bir Lisan Nazıl Zengin Edilir?", *Sabah*, Nu. 4007, 6 Ocak 1901.
112. "Yine Lisan ve İmlamız", *Sabah*, nu. 3202, 17 Ekim 1898.
113. "Lisan-ı Türki (Osmani)", *Hafta*, Nu. 12, 10 Zilhicce 1298/181.
114. Bkz. A.S. Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme* ~~1912-1918~~ 141-150.

116. Redhouse, (Sir James William), İngiliz dilbilgini, sözlükçü, mütercimdir (1811-1892). İstanbul'a geldi (1826), teknik ressam olarak çalıştı ve sekiz yıl kaldı. Türkçeyi öğrendi. 1830'da hazırlamaya başladığı Türkçe-İngilizce-Fransızca sözlüğü yayımlanmak üzere İngiltereye döndü. (1834). Binachi sözlüğünün yayımlanması üzerine vazgeçti. Tekrar İstanbul'a geldi. (1838). Sadrazam'a, Hariciye Nezareti'ne (1840) ve Bahriye tercümanı oldu. Encümen-i Daniş'de bulundu. 1853'e kadar Babiali ile İngiliz Sefareti arasındaki yazılı ve sözlü anlaşmaları yürüttü. Bir ara Erzurum ve Suriye'de bulundu. Londra'ya döndü (1853). İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda, Doğu Dilleri tercümanlığı yaptı. Royal Asiatic Society'ye üye seçildi.

Eserleri: *Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane* (1846), *Vade mecum of the Ottoman Colloquial Language* (1855), *Turkish Vade Mecum* (1877), *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language* (1884), *A Dictionary of Arabic and Persian Words Used in Turkish* (1853), *İngilizce-Türkçe Sözlük* (1856), *Türkçe-İngilizce Sözlük* (1857), *Lexico of English and Turkish* (1861), *A Turkish and English Lexicon Shewing the English Significations of the Turkish Terms* (1890). Ayrıca Mevlana ve Eflaki'den bazı tercümeleri de vardır.

117. "Edebiyatımız", *Sabah*, Nu. 248, 4 Mayıs 1890.
118. "Sarf ve Nahv-ı Osmani", *Malumat* (Haftalık), Nu. 109, 29 Cemaziyelahir 1314/1896.
119. "Lugat Bahsi", *Malumat* (Haftalık), Nu. 112, 21 Recep 1315 (1897).
120. Bahsi geçen konulara bakınız.
121. "Lisanımızın Tahdidi", *Sabah*, Nu. 3188, 3 Ekim 1898.

122. "Kamus-ı Türki", *Sabah*, Nu. 2346, 7 Ocak 1901; *İkdam* Nu. 2348, 9 Ocak 1901; *İkdam*, Nu. 2358, 19 Ocak 1901. Şemseddin Sami, *İkdam*'da yayımlanan aşağıdaki makalelerinde bunu belirtir: "Kamus-ı Türki", Nu. 2195, 9 Ağustos 1900; Nu. 2215, 29 Ağustos 1900, Nu. 2688, 15 Aralık 1901; Nu. 2720, 16 Ocak 1902.

123. "Kamus-u Türki", *İkdam*, Nu. 2358, 19 Ocak 1901.

124. "Kamus-ı Türki", *İkdam*, Nu. 2384, 9 Ocak 1901. Necip Asım'ın teklif ettiği çizgiler paralelinde hükümet gerçekten de bazı teşvik edici adımlar atmıştır. Maarif Nazırlığı'nın aracılığıyla Babıali 1894 yılında Anadolu vilayetlerine bu bölgelerde kullanılan ve "başka yerlerde bilinmeyen" saf Türkçe kelimeleri derlemek ve İstanbul'a getirmek için öğretmenler ve memurlar göndermiştir. Padişahın da bizzat kendisi bu işle ilgilenmiş olmasına rağmen çok az teşvik görmüştür. Maarif Nazırı tarafından imzalanmış olup kullanılan metodları açıklayan ve Saray katipliğine yollanan bir mektup için bakınız "Bir Belge" *Türk Dili*, c.IV, s.657-659 (1955) de, ayrıca A.S. Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s.145-147. Necip Asım bu harekete "Lügat Bahsi", *Malumat*, Nu. 112, 21 Recep 1315/1897'de değinir. Hazırlanan listelerden birini gördüğünü ancak diğerlerinin bulunamadığını belirtir.

125. Mesela "İslah ve Tebdil-i Huruf", *İkdam*, Nu. 513, 27 Aralık 1896. Ayrıca bakınız: A.S. Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s.153-162.

126. Eski Türk yazılarının yeniden canlandırılması ihtimali, Veled Çelebi tarafından mümkün görülmez. Bkz. "İmla", *İkdam*, Nu. 1557, 9 Kasım 1898.

127. "Elifba Bahsi", *Malumat* (Haftalık). Nu. 109, 29 Cemaziyelahir 1314/1896.

128 "İmlamız" *Sabah*, Nu. 3153, 29 Ağustos 1898.

129. Emrullah Efendi, eğitimci ve yazardır. (1858-1914). Yanya (1882- Selanik, (1884), Halep (1887) ve İzmir (1891) maarif müdürlüklerinde bulundu. İsviçre'ye kaçtı. Sultan II. Abdülhamid, onu affederek Meclis-i Maarif Azalığına getirdi. (1900) Aynı zamanda Konya Hukuk Mektebi Müdürlüğü yaptı (1906). *Servet-i Fünun*'da yazılar yazdı. *Muhitülmaarif* adlı büyük bir ansiklopedi hazırladı (1911), Meşrutiyette Kırklareli milletvekili seçildi. İki defa Maarif nazırlığına getirildi. (1910-1911).

130. A.S. Levend, *Semşeddin Sami*, s.127-135.

131. Ali Kemal (Ali Rıza), gazeteci ve yazardır. (1867-1922). İstanbul'da Paris'te ve Cenevre'de okudu. Siyasi faaliyetlerinden dolayı Halepe sürüldü. (1889). Avrupa'ya kaçtı. 1908'de İstanbul'a geldi. Avrupa'da bulunduğu sıralarda *İkdam* gazetesinde yazılar yayımladı. 1908'de Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne girerken İttihad ve Terakki'ye hücum etti. *Peyam* adında bir gazete çıkardı. Sonra *Sabah* gazetesine birleşti ve *Peyam-ı Sabah* adıyla çıktı. Damad Ferid Paşa Kabinesinde Milli Eğitim ve İçişleri Bakanlıkları yaptı. Milli Mücadele aleyhinde bulunduğu için yargılanmak üzere Ankara'ya götürülürken İzmit'te linç edildi.

Tarih ve Edebiyat üzerine tercümelemleri vardır. Rıza Tevfik ve Hüseyin Daniş, Ahmed Refik, Yahya Kemal, Yakup Kadri gibi yazarları gazetesinde topladı. Türkçülere karşı idi.

Eserleri: *Bir Safha-yı Tarih* (1913), *Rical-i İhtilal* (1913), *Çölde Bir Sergüzeşt* (1913), *Fetret* (1915), *Paris Musahabeleri*, (1913), *Tarih-i Siyasi* (1918), *Raşid Müverrih mi Şair mi?* (1918). *Sorbon Darülfünununda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri* (1914). Ömrünün sonlarında bir Türkçe Lügat hazırlamaya başladığı söyle-

nir.

132. A.S. Levend, **Şemseddin Sami**, s.244.

133. "Lisan-ı Edebimizin İntihabı", **Sabah**, Nu. 3146, 22 Ağustos 1898.

134. "Elsine ve ulum ve Fünun", **Sabah**, Nu. 3301, 30 Ocak 1899.

135. "Tarik-ı Islah", **Sabah**, Nu. 3139, 15 Ağustos 1898.

136. "Elsine ve Ulum ve Fünun", **Sabah**, Nu. 3301, 30 Ocak 1899.

137. Mesela "Lisan Tedrisatı", **İkdam**, Nu. 76, 16 Ekim 1894; Türkçe Tedrisatı", **İkdam**, Nu. 4156, 1 Ocak 1906.

138. Latince, Rumca, Fransızca; Arabî, Türki", **İkdam**, Nu. 1309. 9 Mart 1898.

139. Sade dil öğretimi için Manastır İdadisine gönderilen bir genelge için bakınız: M.F. Köprü.ü, **Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri**, s.46, İstanbul, 1928; A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s.143-145.

140. "Terakkiyat-ı Osmaniye", **İkdam**, Nu. Nu. 78, 18 Ekim 1894.

141. M. Emin **Türkçe Şiirler**, s.10, İstanbul, 1316/1900.

142. "Edebiyat-ı Müstakbelimiz", **Sabah**, Nu. 3343, 13 Mart 1899.

VII. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜ

1. En fazla bilinenler arasında Arapça, Farsça ve Türkçe (Çağatayca da dahil olmak üzere) şiirleri ihtiva eden Ziya Paşa'nın **Harabat**'ı (3 cilt, İstanbul 1291, 1292) ve Osmanlı nesrinden seçmeleri ihtiva eden Ebüzziya Tevfik'in **Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye** (İstanbul, 1296/1880)'si vardır.
2. Bahsi geçen konulara bakınız.
3. Mesela, Tekezade M. Said, **Durub-ı Emsal-i Türkiye -Yahut Atalar Sözü**, İstanbul, 1311/1895; A. Midhat, **Türki Durub-ı Emsal**, İstanbul, tarihsiz.
4. Halid Ziya (Uşaklıgil) Servet-i Fünun devri romancısıdır. (1885-1945). Mahalle Mektebinden sonra Askeri Rüşdiye'ye devam etti. İzmir'de avukat Auguste de Jaba'dan Fransızca öğrendi. Katolik rahiplerinin idare ettiği Mechitariste Mektebi'nde okudu. Bu arada Fransızcadan tercümeler yaptı. Arkadaşlarıyla **Nevruz** isimli bir dergi çıkardı (1884). Osmanlı Bankası'nda ve İzmir İdadisinde çalıştı. Yine arkadaşlarıyla **Hizmet** adlı gazete yayımladı. (1186) XIX. asrın meşhur hikaye muharrirlerinden tercüme ettiği hikayeleri **Nakil**'de (4 cilt) topladı. Tütün rejisi müdürlüğü göreviyle İstanbul'a geldi. Recaiade'nin teşvikiyle **Servet-i Fünun**'da yazmaya başladı. Sultan V. Mehmed'in Başkatipliğini yaptı. Üniversite'de Batı edebi-

yatı dersleri okuttu. Milli edebiyat cereyanının doğması üzerine Yeşilköy'de köşküne çekildi ve hatıralarını yazdı. Eserlerinden bazıları: **Mai ve Siyah** (1897), **Aşk-ı Memnu** (1900), **Kırık Hayatlar** (1924), **Bir Yazın Tarihi** (1900), **Kırk Yıl** (1936), **Saray ve Ötesi** (1942) vd.

5. Cenab Şahabeddin, şair ve yazardır. (1870-1934). Askeri Tıbbiye'yi bitirdikten sonra Paris'te ihtisas yaptı. Çeşitli yerlerde resmi görevlerde bulundu. Emekliye ayrıldı (1914) ve Edebiyat Fakültesinde yabancı dil hocalığı yaptı. Bir müddet sonra Osmanlı Edebiyatı Tarihi Müderrisi oldu. (1919) **Peyam-ı Sabah** gazetesindeki yazılarıyla Milli mücadelenin aleyhinde bulundu. Cumhuriyetten sonra lehte yazılar yazdıysa da kendisini kabul ettiremedi ve siyasetten uzakta yaşamak zorunda kaldı.

Avrupa'da Batı edebiyatı üzerinde incelemeler yaptı. İstanbul'a döndükten sonra kendine has bir şiir tarzı oluşturmaya çalıştı. Şiirleri ruh, şekil ve üslup bakımından yeniydi. Edebiyat-ı Cedide'nin doğmasına zemin hazırladı. Bu edebi ekol, toplum meselelerinden uzakta, siyasete karışmadan, ferdi yaşayışın, içe dönük duygularıyla uğraştı. "Sanat sanat içindir" prensibine uygun eserler verdi. Resim ve musikiyi şiire uyguladı. "Elhan-ı şita" adlı manzumesi bu bakımdan meşhurdur. **Genç kalemler** dergisinde görülen "Yeni Lisan" taraftarları ile Türkçe yazarlara çatı.

Eserlerinden bazıları: **Tamat** (1887), **Hac Yolunda** (1909), **Evrak-ı Eyyam** (1915), **Nesr-i Harb**, **Nesr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri** (1918), **Yalan** (1911), **Körebe** (1917), **Küçük Şeyler** (19227 vd.

6. Hüseyin Cahid (Yalçın), Türk fikir ve siyaset adamıdır. (1874-1957). Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra (1896) Maarif Nezareti'nde çalıştı. Vefa ve Mercan idadilerinde hocalık yaptı. **Servet-i Fünun** yazarları arası-

na katıldı. Tevfik Fikret ve H. Kazım'la **Tanin** gazetesini kurdu (1908). İstanbul mebusu, Meclis-i Mebusan Reisi, Duyun-ı Umumiye Dayınler Vekili oldu. İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinden sonra Malta'ya sürüldü. (919-192). Dönüşünde **Tanin**'i yeniden çıkardı. (1922-1925). Çorum'a sürüldü. (1925-1926). İstanbul'da Fikir Hareketleri adlı bir dergi çıkardı. İstanbul ve Kars Milletvekili oldu. **Ulus** gazetesi başyazarlığı yaptı. Cumhuriyet devrinin başlarında birkaç defa İstiklal Mahkemesine verildiyse de hepsinde beraat etti.

Servet-i Fünun dergisinde yayımladığı hikaye, roman ve tenkit yazılarıyla ün kazandı. Eski edebiyata karşı yeni edebiyatı, Doğu kültürüne karşı Batı kültürünü savundu. Ateşli yazılarıyla önceleri savunduğu İttihat ve Terakkiyi 1908'den sonra yermeye başladı.

Eserleri: **Nadide** (1892), **Hayat-ı Muhayyel** (1897), **Hayat-ı Hakikiye Sahneleri** (1910), **Kavgalarım** (1910), **Edebi Hatıralar** (1935), **Talat Paşa** (1943), **Seçme Makaleler**, (1951), Ayrıca İngilizce, Fransızca ve İtalyanca'dan pekçok eser çevirmiştir.

7. "Lisan ve Edebiyatımız", **Sabah**, Nu. 3132, 8 Ağustos 1898.

8. "Dekadanlar", **Sabah**, 13 Mart 1897. Bunu takip eden edebi tartışmalar için bkz: A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s. 194-198, 208-212. Hüseyin Cahid makalelerden bazıalarını **Kavgalarım**'ın 119-180. sayfalarında zikretmektedir.

9. A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve sadeleşme Evreleri**, s.169-173.

10. Mesela, Manastırlı Faik, **Türkçe Aruz**, s.8, İstanbul 1313/1897.

11. "Fenn-i Musiki", **Malumat** (Haftalık), Nu. 43, 20 Haziran 1312/1896.

12. M. Emin, **Türkçe Şiirler**, s.11.
13. “Edebiyat Hakkında Birkaç Söz”, **İkdam**, Nu. 1302, 28 Şubat 1897.
14. “Edeb-i Milli Ne Zaman Vücut Edecektir”, **Malumat** (Haftalık), Nu. 94, 31 Temmuz 1313/1897.
15. “Arabdan İstifade Edeceğimiz Ulum”, **Tarik**, Nu. 4630, 11 Kasım 1898. Makale, yazarın **Kavgalarım** adlı eserinin 25-108. sayfalarında da vardır.
16. “İkram-ı Aklam”, **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 5873, 5 Eylül 1897; **Malumat** (Haftalık), Nu. 99, 4 Eylül 1313/1897.
17. “İkram-ı Aklam”, **İkdam**, Nu. 1127, 6 Eylül 1897. Süleyman Çelebi 51351-1422), Nefi 1572-1635) ve Baki (1526-1600) en büyük Osmanlı klasik şairlerindedir. Sinan Paşa (1440-1486) Sultan II. Mehmed’in veziri ve usta bir yazar idi. Naima 51655-1716) tarihçi, Muallim Naci (1850-1893) ise yazar, şair ve büyük tesiri olan bir tenkitçi idi.
18. “Klasikler”, **Malumat** (Günlük), Nu. 100, 10 Eylül 1897; **Malumat** (Haftalık), Nu. 99, 4 Eylül 1313/1897.
19. Enafis-i Asar-ı Edebiye”, **İkdam**, Nu. 838, 16 Kasım 1896. **Kutadgu Bilig**, Türk dili ve Edebiyatının en değerli eserlerinden biridir. Balasagunlu Yusuf Has Hacip tarafından yazıldı. (1069-1070) ve Tabgaç Buğra karahan’a sunuldu. Eserin ismi “Saadet veren, saadet yolunu gösteren, idare etme sanatını öğreten bilgi” demektir. Mesnevi şeklinde aruz ölçüsünde yazılmıştır. Tamamı 6645 beyittir.
- Mahbubu’l-Kulub. Ali Şir Neva-i’nin ömrünün sonlarında 1500’de yazdığı didaktik ve ahlaki eserdir. Nevai bu eserinde her çeşit meslek ve halk tabakalarını inceler ve hayat felsefelerinden sözeder. Folkloru, atasözlerine dayanan tenbihlerle birtakım ahlaki ilkeler ortaya koymak ister.

Zamanının küçük bir **Kutadgu Bilig**’i sayılabilir. Sultan Veled (1226-1312) Mevlana’nın büyük oğlu idi. Babasının ölümünden sonra en büyük Mevlevi sayıldı. Mevlevi tarikatının ilk kurucusu ve şeyhi oldu. (1273-1312). Ömrünü babasının fikirlerini yaymak ve açıklamakla geçirdi. Şiirlerinin çoğunu Farsça yazmasına rağmen Türkçe şiirlerinde Yunus Emre’ye yaklaşan güzel söyleşileri de vardır. Üslubu, muhayyilesi, şairliği zayıftır. Nesir olan “**Maarif**”teki üslubu ise sağlamdır. Eserleri **Rebabname**, tasavvuf konularını işleyen Farsça bir eserdir (1301). Sultan Veled, babasının ölümünden sonra tarikat haline getirdiği Mevleviliğin kurallarını, ilkelere, törenlerini belli bir düzene bağladı ve bunları **Rebabname**’de topladı. 162’si Türkçe 26’sı Rumca olan 8 bin beyitlik ve aruz vezniyle yazılmış bir eserdir.

20. “Bizde Klasikler Yok mu?”, **Malumat** (Günlük), Nu. 103, 13 Eylül 1897; **Malumat** (Haftalık), Nu. 99, 4 Eylül 1313/1897. Akif Paşa için VI. Bölüm’ün 2 numaralı notuna bakınız. Akif Paşa’nın şiirleri içinde en önemlisi küçük yaşta ölen torunu için yazdığı dört kıtalık manzumedir. Hece vezniyle, sade ve samimi bir dille yazılmıştır.

Tıfl-ı nazeninim unutmam seni
Aylar, günler değil geçse yıllar
Telhkam eyledi firakın beni
Çıkar mı hatırdan o tatlı diller?

Kıyılmaz iken öpmeğe tenin
Şimdi ne haldedir nazik bedenin
Andıkça gülşende gonca-dehenin
Yansın ahım ile kül olsun güllef.

Tagayyürler gelip cism-i semine

Sırma saçlar yayıldı mı cebine?
Döküldü mü siyah ebru zemine?
Dağıldı mı kokladığım sümbüller?

Feleğin kinesi yerin buldu mu?
Gül yanağın reng-i ruyi soldu mu?
Acaba çürüdü, toprak oldu mu?
Öpüp okşadığım o pamuk eller?

Baki'nin Kanuni'nin ölümü üzerine 1566'da yazdığı mer-
siye, Divan edebiyatının bir şaheseri sayılır. Osmanlı İm-
paratorluğunun haşmeti, Kanuni'nin büyüklüğü, yaptık-
ları, Baki'nin dil ve üslubu hep bu şiirde gizlidir. Mersiye
8'er beyitlik bentlerden oluşan Terbikbi bend şeklinde ya-
zılmıştır. Tamamı 66 beyittir.

21. "Klasikler Meselesi", **Malumat**, (Haftalık), Nu. 102,
25 Eylül 1313/1897.

22. "Yine Klasikler", **Malumat**, (Günlük) Nu. 107, 17
Eylül 1897; **Malumat** (Haftalık), Nu. 100, 11 Eylül
1313/1897.

23. "Klasikler", **Malumat** (Günlük, Nu. 100, 10 Eylül
1897.

24. Salih Zeki, Türk matematikçisidir. (1864-1921). Da-
rüşşafaka'daki öğreniminden sonra Posta ve Telgraf daire-
si Fen Şubesi'nde çalışmıştır. Paris'e gönderilerek elektrik
mühendisliği tahsili yaptı. Rasathane Müdürü, Maarif Müs-
teşarı, Galatasaray Sultanisi Müdürü, Maarif Müs-
teşarı, Darülfünun Müdürü oldu. (1913). Darülfünun,
Mülkiye ve Mühendis mekteplerinde fizik, matematik
dersleri okuttu. Fizik ve matematiğe ait pekçok eser yaz-
mıştır. Müzikle de ilgilendi. Ahmed Midhat Efendi ile
müzik konusunda bazı tartışmaları vardır.

25. "Makale-i Mahsusa", **İkdam**, Nu. 1627, 18 Ocak
1899.

26. "Türk Musikisi", **Malumat** (Haftalık), Nu. 103, 2
Ekim 1313/1897)

27. "Fenn-i Musiki", **Malumat** (Haftalık), Nu. 20 Hazi-
ran 1312/1896.

28. "Türk Musikisi", **Malumat** (Haftalık), Nu. 103, 2
Ekim 1313/1896.

29. "Klasikler ve Bahsin Bencesi", **Malumat** (Haftalık),
Nu. 103, 2 Ekim 1313/1897.

30. "Musiki-yi Osmani Nazariyatı", **İkdam**, Nu. 2044,
11 Mart 1900.

31. "Musiki Hakkında Birkaç Söz", **İkdam**, Nu. 1341, 6
Nisan 1898.

32. Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c.III, s.919-
929.

33. Celal Esat (Arseven), Türk ilim adamıdır (1876-
1971). Sanayi-i Nefise Mektebi'nde, Mülkiye'de ve Har-
biye'de okudu. Teğmen rütbesiyle mezun oldu (1893) ve
daha sonra askerlikten istifa etti (1906). Güzel Sanatlar
Akademisinde profesörlük yaptı. Milletvekili seçildi. Sanat
Tarihi ve Türk sanatlarına ait pekçok eser yazmıştır. Yeni
anlayıştaki suluboya tablolarıyla dikkati çeker. Tiyatroyla
da ilgilenmiş ve piyesler yazmıştır.

34. "Osmanlı Sanayi-i Nefisesi", **İkdam**, Nu. 4502, 13
Aralık 1906; "Osmanlı Mimarisi", **İkdam**, Nu. 4523, 3
Ocak 1907. Sultan II. Abdülhamid devri sonlarında san-
sürün en katı biçimde uygulandığı zamanda yazılan bir iki
makale "Türk" sanatından çok "Osmanlı" sanatından
bahsetmektedir.

35. "Nukuş-ı milliye", **Malumat** (Haftalık), Nu. 108, 6
Kasım 1313/1897.

36. "Arab'tan İstifade Edeceğimiz Ulum", **Tarik**, Nu.
4630, 11 Kasım 1898.

37. "Gençlerimiz", **Basiret**, Nu. 1570, 4 Cemaziyelahir

1292/1875.

38. "Türklür", *Basiret*, Nu. 40, 19 Zilhicce 1286/1870.

39. "Türklük", *İkdam*, Nu. 1688, 20 Mart 1899.

40. Bahsi geçen konular

41. "Eski Türk Adları", *İkdam*, Nu. 2319, 11 Aralık 1900.

42. "İsm-i Haslar", *İkdam*, Nu. 1033, 5 Haziran 1897. Ahmed Bedevi Kuran, Jön Türkler'in gizli teşkilatlarının birinde üyelerin gizli adları olarak orijinal Türk isimlerini aldıklarını zikreder: **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet mücadeleleri**, s.30 İstanbul, tarihsiz. Başındaki birçok makale ve mektup orijinal Türk isimleriyle imzalanmıştı. Mesela, **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Mayıs 1898.

43. "Ahlak ve Adât", *Sabah*, Nu. 211, 28 Mart 1880.

44. A.g.e..

45. A. Midhat, *Avrupa Adab-ı muaşeret-i Yahut-Alaf-ranga*, s.4-11. İstanbul 1312/1896.

46. "Avrupalılaşmaktaki Tehlike", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu. 4616, 10 Kasım 1898.

VIII. BÖLÜM

TÜRKÇENİN İMPARATORLUK İÇİNDEKİ DURUMU

1. Son devir bilginleri Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesinde - hiç olmazsa Anadolu için- Karamanları överler. "Türkçenin Devlet Dili Olarak İlanının 684. Yıldönümü", *Türk Dili*, c.X, s. 587 (1961).
2. Özellikle bkz. R.H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, s.1877.
3. Ali Paşa, Türkçe vasıtasıyla Türklerin İmparatorluğu kontrol edebileceği ümidinde olduğunu bir memorandumda belirtmiştir. *The Times*, 9 Nisan 1877.
4. A. Galanti, **Vatandaş Türkçe Konuş**, s.62, İstanbul 1928.
5. "Maarif-i Umumiye Hakkında", *Basiret*, Nu. 352, 11 Sefer 1288/1871.
6. "İttihat", *Basiret*, Nu. 309, 22 Zilhicce 1287/1971.
7. Bahsi geçen konulara bakınız.
8. "Havadis-i Dahiliye", *Tasvir-i Efkar*, Nu. 437, 12 Receb 1283/1866.
9. "Tıp ve Tababet", *Sabah*, Nu. 2987, 13 Haziran 1306/1877.
10. "Terakkiyat-ı Tıbbiye", *Sabah*, Nu. 304, 20 Haziran 1306/1877.

11. "Havadis-i Dahiliye", *Tasvir-i Efkar*, Nu. 437, 12 Receb 1867.
12. "Muhtaç Olduğumuz Şeylerden Birincisi", *Basiret*, Nu. 752, 12 Şaban 1289/1872.
13. "Tıb ve Tababet", *Sabah*, Nu. 297, 13 Haziran 1306/1877.
14. R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, s. 56. Baltimore, 1963; Ahmed Mithad, *Üss-i İnkılab*, s.368, 185. Mithat Paşa'nın taslağı Türkçenin resmi dil olma durumunu daha açık olarak ortaya koyuyordu: "Devlet tarafından işe alınacak olan Osmanlı vatandaşlarının devlet resmî dili olan Türkçeyi bilmeleri şarttır." *A.g.e.*, s.30. Türkçe ile ilgili tartışmalar için bakınız: "Türkçe'nin Devlet Dili Oluşu" *Türk Dili*, c.X, s.605-607 (1961), E.z. Karal, Sultanın bir ara Arapçanın resmi dil olması taraftarı olduğundan bahseder: *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, s.403, Ankara, 1962.
15. Parlamentoda Türkçe ile ilgili büyük münakaşalar koptu. Diğer dillerin hakkını savunan bir Rum temsilci, Türkçenin diğer bütün dillerden üstün olduğu görüşünü belirten Ahmed Vefik Paşa tarafından susturuldu. *The Times*, 9 Nisan 1877.
16. VI. bölüm'ün 124 numaralı notuna bakınız.
17. "Mekatib-i mahalliye Ve Ecnebiye", *Sabah*, Nu. 241, 27 Nisan 1306/1877.
18. "Bend-i Mahsus-ı Lisani", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 241, 27 Nisan 1306/1877.
19. "Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Islahat-ı Ahire", *İkdam*, Nu. 84, 23 Ekim 1894.
20. Mesela: "Museviler ve Türkçe meselesi", *Tercüman-ı Hakikat*, Nu. 7125, 24 Şubat 1901; Nu. 7126, 25 Şubat 1901; "Lisan-ı Osmani ve Devlet-i Aliye Musevileri", *Sabah*, Nu. 4077, 17 Mart 1901; "Musevilerin Lisan-ı

- Osmani'yi Tahsile İnhimakları", *İkdam*, Nu. 2038, 5 Mart 1900.
21. Alliance Française (Tam adı: Alliance Française Pour la Propagation de la Langue Française dans les Colonies et à l'Étranger) 1883'te Paris'te kuruldu. Amacı, Fransızca'yı sömürgelerde ve yabancı ülkelerde yaymak, buralarda okullar açmak, bunları devam ettirmek ve böylece Fransız ihracatını kolaylaştırmaktır. 1893'de yabancıların Fransızca'yı öğrenmelerini, üniversite ve diğer yüksekokullara girmelerini kolaylaştırmak amacıyla özel kurslar da açılmıştır.
22. "Osmanlı Lisani İntişarı", *Sabah*, Nu. 3134, 10 Ağustos 1898.
23. "Münasebat-ı Umumiyyede Lisan-ı Resmî", *Sabah*, Nu. 3170, 15 Eylül 1898.
24. "Lisan-ı Osmani'nin Tamimi", *İkdam*, Nu. 785, 24 Eylül 1896.
25. "Türklük", *İkdam*, Nu. 1688, 26 Mart 1899.

IX. BÖLÜM

SONUÇ

1. Örnek için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, Ankara, 1964.
 2. 21. sayfayabakınız.
 3. U. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s.108, N. 3, London, 1950.
 4. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s.30.
 5. Ziya Gökalp, fikir adamı, şair ve sosyologtur. (1876-1924). İlköğrenimini Diyarbakır'da yaptı. Sonra Askeri Rüşdiye (1886-1870) ile Mülki İdadî Mektebi'ne (1891-1894) devam etti. Amcasından Arapça, Farsça ve İslam felsefi öğrendi. Dr. Yorgi'den tabii ilimler dersi aldı. Babasından Namık Kemal'i öğrendi. Bu yıllarda kendisini intihara götüren inanç buhranı geçirdi. Yüksek tahsil için İstanbul'a gelerek Baytar Mektebi'ne girdi. Jön Türkler'le ilgilendi. Şüpheleri üzerine çektiği için 13 ay tutuklandı. (1898) ve Diyarbakır'a sürüldü. Ticaret Odası Fahri Katipliği, Vilayet İdare meclisi Zabıt katipliği görevlerinde bulundu. **Diyarbakır** gazetesinde yazılar yazdı.
- II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesini kurdu. **Peyman** gazetesini çıkardı. İttihat ve Terakki'nin Selanik Kongresine katıldı (1909). Orada çıkan **Genç Kalemler**'e yazı yazdı. Ergani Sancağı Milletvekili seçildi (1912) ve İstanbul'a

gitti. Politikayla, ilimle uğraştı. Üniversite'de Sosyoloji kürsüsünü kurdu ve dersler verdi. Milli edebiyatın kurucularından sayılır.

İstanbul'un işgalinden sonra İngilizler tarafından Malta Adasına sürüldü. (1919). İki yıllık sürgün hayatından sonra Diyarbakır'a dönerek (1921), **Küçük Mecmua**'yı çıkardı. Atatürk'ün kurduğu Te'lif ve Tercüme Heyeti'ne alındı. Diyarbakır Milletvekili seçildi (1923). 48 yaşında öldü.

Son yıllarda Türkiye'nin yetiştirdiği en büyük fikir adamı, modern Türkiye'ye şekil veren temel müessese ve düşüncelerden çoğunun babası sayılır. Karışık unsurlardan meydana gelen Osmanlı imparatorluğunun birgün yıkılarak milliyetçilik esaslarına dayanan yeni bir devlet kurulacağını çok önceden sezmişti. İlk şiir ve makalelerinde Osmanlıcı ve İslamcı idi. Selanik'te bulunduğu sıralarda Balkanların karışık durumunu gördü ve kurtuluşu Turancılıkta buldu. Fransız, sosyologu Emile Durkheim'in tesirinde kalmıştır.

Türk tarih ve kültürünü çok yeni bir görüşle aydınlatan ilmi milliyetçiliğin temellerini atmış ve birçok sosyal reformların tasarısını ve öncülüğünü yapmıştır. İstiklal Harbi yıllarında Turancılıktan vazgeçti. Fikirleri daha kolay aktardığı için şiiri seçti. Halk edebiyatından faydalandı. Şiirlerinde ideolojiyi, mitolojiyi, Türklük-İslamlık-Garplık gibi üç ayrı temayı işledi. Milli kültüre çok önem vermiştir. Eserleri: **Şaki İbrahim Destanı** (1908), **Kızıl Elma** (1915), **Altın Işık** (1923), **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak** (1918), **Yeni Hayat** (1918), **Türkçülüğün Esasları** (1923), **Türk Medeniyet Tarihi** (1925), **Malta Mektupları** (1931).

6. Ziya Gökalp için bkz: U. Heyd, **Foundations Of Turkish Nationalism**; Ziya Gökalp, **Turkish Nationalism**

And Western Civilization (Çev. ve Yay. Niyazi Berkes), New York, 1959; Ziya Gökalp **The Principles of Turkishism** (Çev ve Notlarla Yay. R. Devereux). Leiden, 1969. 7. U. Heyd, **Language Reform in Modern Turkey**, s.48, Jerusalem, 1954.

KAYNAKLAR

A. GAZETE VE DERGİLER

- Basiret** (Günlük), İstanbul, 1286-1294 (1869-1877)
Ceride-i Havadis (Günlük), İstanbul 1277-1301 (1860-1884)
Hafta (Haftalık), İstanbul 1298-1299 (1880-1881)
Hürriyet (Haftalık) Londra 1868-1870.
İkdam (Günlük) İstanbul 1894-1928.
Malumat (Haftalık) İstanbul 1313-1321.
Malumat (Günlük), İstanbul 1897.
Mizan (Haftalık) İstanbul 1886-1890.
Saadet (Günlük) İstanbul 1885-1922.
Sabah (Günlük) İstanbul 1876-1922
Sabah (Günlük), İstanbul 1876-1922.
Servet-i Fünun (Haftalık), İstanbul 1891-1944.
Tarik (Günlük). İstanbul 1884-1899.
Tasvir-i Efkâr (Haftada 5 sayı). İstanbul 1278-1287 (1862-1870).
Terakki (Haftada 2 sayı) İstanbul 1315 (1898).
Tercüman-ı Ahval (Günlük) İstanbul 1277-1282 (1860-1866).
Tercüman-ı Hakikat (Günlük), İstanbul 1877-1908.
Vakit (Günlük) İstanbul 1875-1884.

B. KİTAPLAR

Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, 2 c. İ-

- ranbul, 1309-1312 (1893-1896).
Ahmet Cevdet paşa, **Belagat-i Osmaniye**, İstanbul 1297 (1881).
— **Kavaid-i Türkiye**, İstanbul 1291 (1875).
— **Tarih-i Cevdet**, 12 C., İstanbul 1271-1292 (1855-1876).
— ve M. Fuad Paşa, **Kavaid-i Osmaniye**, İstanbul 1268 (1852).
Ahmed Hilmi, **Tarih-i Umumi**, 2. c., İstanbul 1280 (1864)
Ahmed Mithat, **Kainat**, İstanbul, 1288-1298 (1872-1882).
— **Mufassal tarih-i Kurûn-ı Cedide**, 2. C. İstanbul 1303 (1887).
— **Tarih-i Umumi**, İstanbul 1295 (1879).
- **Üss-i İnkılab**, 2 C, İstanbul 1294-1295 (1878-1879)
Ahmed Rasim, **Küçük Tarih-i Osmani**, İstanbul 1306 (1890)
Ahmed Vefik paşa, **Fezleke-i Tarih-i Osmani**, İstanbul 1286 (1870)
- **Lehce-i Osmani**, 2 C., İstanbul 1293 (1877)
Ali Suavi, **Hive**, Paris 1290 (1874)
Ali Şir Nevai, **Muhakemetü'l-lugateyn**, İstanbul 1815 (1899)
Ali Tevfik, **Fezleke-i Tarih-i Umumi**, İstanbul 1304 (1888)
Bursalı Tahir, **Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri**, İstanbul 1314 (1898)
Ebüzziya Tevfik, **Lügat-ı Ebüzziya**, İstanbul 1306 (1890)
Hayrullah Efendi, **Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, 2 C., İstanbul 1273-1292 (1867-1876)
Hüseyin Cahid, **Kavgalarım**, İstanbul 1326 (1910)

- Manastırlı Faik, **Türkçe Aruz**, İstanbul 1813 (1897)
Mehmed Emin, **Türkçe Şiirler**, İstanbul 1316 (1900)
Mehmed Murad, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, İstanbul 1302 (1886)
Mehmed Rifat, **Külliyat-ı Kavaid-i Osmaniye**, İstanbul 1303 (1887)
Mehmed Sadık, **Üss-i Lisan-ı Türki**, İstanbul 1313 (1897)
Mehmed Tevfik, **Küçük Telhis-i Tarih-i Osmani**, İstanbul 1305 (1889)
Mustafa Bey, **Kitabü'l-İdrak Fi Lisani'l-Etrak**, İstanbul 1309 (1893)
Namık Kemal, **Osmanlı Tarihi C. I**, İstanbul 1326 (1910)
Necib Asım, **En Eski Türk Yazısı**, İstanbul 1315 (1899)
- **Türk Tarihi**, C, 1, İstanbul 1316 (1900)
- **Ural ve Altay Lisanları**, İstanbul 1311 (1895)
Salih İhsan, **Osmanlı Lisanı**, İstanbul 1319 (1903)
Sami - Aziz- Şevki, **Mir'at-ı Tarih-i Osmani**, İstanbul 1293 (1877)
Selim Sabit, **Muhtasar Tarih-i Osmani**, İstanbul 1295 (1879)
Süleyman Efendi (Şeyh), **Lügat-ı Çağatay ve Türki-yi Osmani**, İstanbul 1298 (1882)
Süleyman Paşa, **İlm-i Sarf-ı Türki**, İstanbul 1290 (1874)
- **Tarih-i Alem**, 2 c., İstanbul 1293 (1876)
Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki**, İstanbul 1317 (1901)
- **Kamusul-A'lam**, 6 C., İstanbul 1306-1316 (1890 - 1900)
Vecihi, **Mufassal Tarih-i İslam**, İstanbul 1316 (1900)
Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, İstanbul 1327 (1911)

DİĞER KAYNAKLAR

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezahir*, C. I; Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1953
- Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul (Tarihsiz)
- Bayur, Hikmet; *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Ankara 1952
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Müntreal 1964
- Cahun, Leon, *Introduction a l'Histoire de l'Asie*, Paris 1896
- Caferoğlu, Ahmed, "Ahmed Midhat ve Türkçemiz," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. I., 1946, s. 2-8
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *İdeal Gazeteci Efendi babamız Ahmed Midhat*, İstanbul 1964
- Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, *Şemsettin Sami, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1934
- Danişmend, İsmail Hami, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, İstanbul 1942
- *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1955
- Dauids, Arthur Lumley. *A Grammer of the Turkish Language* Londra 1832
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Consitutional*

- Period*, Baltimore 1963
- Dizdaroğlu, hikmet, "Ali-Suavi'de Dil Anlayışı", *Türk Dili*, C. VII (1958) S. 374-380
- "Şemseddin Sami Bey ve Dil Anlayışı" *Türk Dili*, C. I (1952). S. 17-20
- Emin Ahmed, *The Develoment of Modern Turkey as Measured by its Press* New York, 1914
- Ergin, Osman *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I-V İstanbul 1939-1945
- Fesch, Paul, *Constantinople aux dernlers jours d'Abdulhamid*, Paris 1907
- Galante, Abram, *Vatandaş Türkçe Konuş*, İstanbul 1928.
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği, 1831-1931*, İstanbul 1931
- Gökalp Ziya, *The Principles of turkism*, Çeviren ve notlarla yayınlayan: Robert Devereux, Leiden 1968.
- *Turkish, Nationalism and Western Civilisation*, Çeviren ve yayınlayan: Niyazi Berkes, New York 1959.
- Gövsä, İbrahim Alaettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul (Tarihsiz)
- Grunebaum, Gustav E. von, *Modern İslam*, New York 1964.
- Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism*, Londra 1950.
- *Language Réform in Modern Turkey*, Jerusalem 1954.
- Hostler, Charles Jarren, *Turkism and the Soviets*, New York 1957.
- İnal, Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son sadrazamlar*, İstanbul, 1940-1953.
- İnalçık, Halil, *The Rise of Ottoman Historiography*. B. Lewis, P. M. Holt, *Historians of the Middle East*, Lon-

- dra 1962, s.152-167.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c.VII, Ankara 1962.
- Karpat, Kemal. **Turkey's Politicis, the Transition to a Multi-Party System**, Princeton 1959.
- Köprülü, Mehmet Fuad, **Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri**, İstanbul 1928.
- Kuran, Ahmed Bedevi, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadeleleri**, İstanbul (Tarihsiz)
- **İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, İstanbul 1948.
- **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul 1945.
- **Osmanlı İmparatorluğu İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1956.
- Kuran, Ercümen, **The Impact of Nationalism on the Turkish Elite**. W.R. Polk, A.L. Chambers, **Beginnig of Modernization in the Middle East, the Nineteenth Century**, Chicago ve Londra 1968, s.109-117.
- **Ottoman Historiography of the Tanzimat Period**. B. Lejis, P.M. Holt, **Historians of the Middle East**, Londra 1962, s.422-429.
- Levend, Agah Sırrı, **Şemseddin Sami**, Ankara 1969.
- **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara 1949.
- Lewis Bernard, "Ahmed Mithat", **Encyclopedia of Islam** (Yeni Baskı)
- "Ali Pasha on Nationalism, **Middle Eastern Studies**, c.X (1974) s.77-79.
- **The Emergence of Modern Turkey**, 2. baskı, Londra 1968.
- , **History-writing and National Revival in Turkey**, **Middle Eastern Affairs**, c.IV (1953) s.218-227.
- Mardin, Şerif, **The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Poli-**

- tical Ideas**, Princeton 1962.
- **Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri**, Ankara 1964.
- Manage, Victor L., **the Beginnings of Ottoman Historiography**. Bl Lewis, P.M. Holt, **Historians of the Middle East**, Londra 1962. s.152-167.
- Mustafa Celaleddin Paşa, **Les Turcs Anciens et Modernes**, İstanbul, 1869.
- Orkun, Hüseyin Namık, **Türkçülüğün Tarihi**, Ankara 1944.
- Sevengil, Refik Ahmed, "Türkçenin Devlet Dili Oluşu", **Türk Dili**, c.X, (1961), s.605-607.
- Sevük, İsmail Habib, **Edebi Yeniliğimiz** (2. Baskı), İstanbul 1937.
- Siyavuşgil, Sabri E., "Ahmed Mithat Efendi", **İslam Ansiklopedisi Şapolyo**, Enver Behnan, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın**, Ankara, 1956.
- Yazgıç, K., **Ahmed Midhat efendi, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1940
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde tarihçilik", **Tanzimat**, c.1, İstanbul 1940, s.573-595.
- Yusuf Akçura, "Türkçülük", **Türk Yılı**, c.1, İstanbul 1928, s.289-455.

NOTLAR İÇİN KAYNAKLAR

A. KİTAPLAR

- Abdülhamid II, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1975.
Akçura, Yusuf, *Türklük*, İstanbul 1978.
Başoğlu, Dr. Muzaffer Şerif, *İrk Psikolojisi*, İstanbul 1943.
Bozdağ, İsmet, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1975.
Caferoğlu, Ahmed, *İsmail Gaspıralı*, İstanbul (Tarihsiz) — *Türk Dili Tarihi*, c.1, İstanbul 1970.
Danışman Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, XI-II, İstanbul 1986.
Ecer, Mehmet Naci, *Gobino*, İstanbul 1940.
Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977.
Necatigil, Behcet, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 1968.
Ogan, M. Rauf, *Sultan 2. Abdülhamid ve Bugünkü Muarızları*, İstanbul 1965.
Osmanoğlu Şadiye, *Hayatımın Acı tatlı Günleri*, İstanbul 1966.
Sava Paşa (Çev. Baha Arıkan), *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, Ankara 1955.
Sevük, İsmail Habib, *Tanzimat Devri Edebiyatı* (Tarihsiz)
Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani*, İstanbul 1298.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956.

ANSİKLOPEDİLER

- İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1940.
Meydan Larousse, İstanbul 1969-1973.
Türk Ansiklopedisi, Ankara 1943.
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul 1977.
Türk Meşhurları Ansiklopedisi (Tarihsiz)
Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi, İstanbul 1973-1974

C. Makaleler

- “Ali Suavi’de Dil Anlayışı”, *Türk Dili*, c.VII (1968).
“Armin Vambery”, *Türk Kültürü*, C.III (1954-1965).
“Şihabeddin Mercani”, *Malumat* (Haftalık) Nu. 69